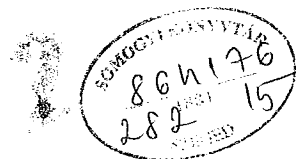
Széky János

Bárányvakság

Hogyan lett ilyen Magyarország?

Kalligram

2015

ISBN 978-615-5454-73-8

TARTALOM

Bevezető

A bevezetőket senki sem olvassa el, legalábbis első olvasáskor, és ez a szerencsém, ugyanis a nulladik fejezetnek a tartalmi összefoglaláson kívül a captatio benevolentiae, a jóindulat felkeltése lenne a dolga. Ez most nehezen megy.

Kiváló publicisztikák és újabban már alapos könyvek is elemezték és magyarázták, hogy miért rossz az, amit a kormányzó klikk 2010-ben a Nemzeti Együttműködés Rendszerének keresztelt el. Az esetek nagy részében ezzel foglalkoztam én is. Hálás feladat, mert az ember ilyenkor azon dolgozik, hogy a NER-rel szemben álló célközönségnek bebizonyítsa azt, amit úgyis tud; és ezáltal érzelmileg megjutalmazza olvasóját. Minél erősebb fogalmakat használ valaki – mondjuk, hogy itt „fasizmus" van, „autokrácia" vagy „diktatúra" –, annál biztosabb (és fölöslegesebb) a siker.

Kockázatosabb azt bizonyítani, hogy a NER nem fasiszta rendszer, nem autokrácia és nem diktatúra. Nem azt részletezni minél sötétebb színekkel, hogy a rendszer milyen, hanem azt, hogyan lehetséges. Hogy milyen, és miért ilyen az a politikai közösség, amelyik nem tesz semmit a szóban forgó rezsim létrejöttének megakadályozására, sőt túlnyomó többségében akarja ezt a rezsimet, aztán – nagy többségében – éveken át elfogadja és legitimálja. Amikor pedig napnál világosabb a kormányzás csődje, nincs olyan kormányzóképes ellenzék, amely akár csak közel állna a leváltásához, és képes lenne jóvá tenni a károkat.

Túl a gazdaság jövőtlenségén, a nemzetközi elszigetelődésen, a társadalompolitika teljes immoralitásán, a politikai kultúra végső lezüllésén, az oktatás módszeres tönkretételén, a mindennapokban való módszeres kellemetlenkedésen, legalább négy olyan botrány volt, amelynek észleléséhez nem kell közgazdászi, szociológiai, oktatásügyi stb. felkészültség, és amelybe nem is jól, de normálisan működő demokráciában a kormánynak bele kellett volna buknia: baltás gyilkos, Paks, amerikai kitiltás, Quaestor. (Pontosabban: normális demokráciában ilyen helyzetek nem is állhattak volna elő.) A magyar közeg viszont olyan, hogy a kormány az első hármat sértetlenül megúszta – sőt számottevő politikus egyik esetben sem szólította fel lemondásra a miniszterelnököt, de még a szakminisztert

sem –, a negyedikben pedig a kézirat lezárásakor, 2015. március 30-án a bukásnak semmi jele.

Aki ennek a helyzetnek az okait próbálja feltárni, az nem ad érzelmi visszaigazolást, és könnyen magára vonhat valamennyit a rendszer elleni dühből. Élő beszélgetésekből és főleg a közösségi médiában lezajlott veszekedésekből jó párszor kiderült, hogy azzal, amiről meg akarom győzni a hallgatóságot, nagyon könnyen épp a rosszindulatot keltem fel.

Holott ajánlatos elszakadni a „rajtaütésszerű erőszakos bűncselekmény" fogalmi metaforájától, vagyis attól a képzettől, hogy a NER valamiképpen bűnöző, a NER-rel szemben álló közösség pedig ártatlan áldozat, akit meglepetésszerűen ért a gaztett. A valóságban ez a közösség, beleértve a magukat demokratának valló politikusokat és értelmiségieket, maga is felelős a NER-ért. Hiszen 2010 előtt nem tett semmi hathatósat ennek a rendszernek a létrejötte ellen, pedig 2008 tavaszára a harmadik köztársaság rendszere összeomlott, és a következő két évben a politikai szabadság élményét csak az tartotta fenn, hogy még nem volt választás. Nem tett semmi hathatósat annak ellenére, hogy Orbán a 2009-es kötcsei beszédben kereken kijelentette: nem akar plurális demokráciát. Valamint annak ellenére, hogy az ellenzéki Fidesz részletes programjai főként a későkádárista hamis józan ész és a kertmagyarországi nosztalgiák egyvelegét tartalmazták, amitől semmiféle gazdasági kibontakozást nem lehetett remélni.

A 2010 utáni időszakban pedig a magát demokratának valló ellenzék – abból kiindulva, hogy egy titokban előkészített gaztett ártatlan áldozata, és ideológiai okokból is, túlnyomó többségének megingathatatlan baloldalisága miatt – rossz stratégiát alkalmazott, és ettől nem függetlenül taktikai hibák sorozatát követte el. Végül 2014-ben belesétált abba a paradoxonba, hogy elindult annak a rendszernek a nem tisztességes választásain, amit saját maga kedvtelve nevezett autokráciának vagy diktatúrának. Ám az a rendszer, amelyben az ellenzék akár elvben megnyerheti a parlamenti választásokat, nem önkényuralom és nem diktatúra. Akkor sem feltétlenül az, ha az ellenzék már csak a szabályozás miatt sem nyerheti meg a választásokat, de abban az esetben az ellenzék saját maga legitimálja a rendszert, akárhogyan hívja is.

Ennek a könyvnek a gerincét két cikksorozat gondolatmenetei adják. Az elsőt az *Élet és Irodalom*ba írtam – közös cím nélkül – 2007 tavaszától 2009 őszéig arról, amit közkeletűen rendszerváltásnak neveznek. A másodikat a *Parameter.sk* szlovákiai magyar internetes újságba 2014-ben, *Bárányvakság* címmel – ennek a témáját „a középosztály árulása" kifejezéssel foglalhatom össze.

Az első sorozat a harmadik köztársaság bukása idején született. Az volt az alaptétele, hogy ez a bukás nem annyira az egyes politikai szereplők alkalmatlanságának vagy gonoszságának a következménye, hanem a rendszert a főleg 1989-ben, tehát megszerkesztésekor belekódolt szerkezeti hibák vetették szét, amelyek egy ideig csak lappangtak, aztán elhatalmasodtak. A szabadság fennmaradását eredetileg, nem bízván a versengő, plurális demokráciában, a kétharmados konszenzustól tették függővé. A pillanatnyi célokkal megkonstruált, de a célok elavulása után is megtartott választási rendszer viszont úgy befolyásolta a pártok mondandóját és erőviszonyait, hogy előbb lövészárokháború alakult ki a két politikai oldal között, majd mint minden háború, ez is eldőlt az egyik fél javára, és felborult a konszenzushoz szükséges erőegyensúly.

Ez a 2008-as népszavazással már megpecsételődött, az összeomlás megjóslásához nem kellett különösebb tehetség. A harmadik köztársaság híveinek – köztük sok tisztességes, nagy tudású közszereplőnek, de sok tisztességtelennek is – azonban közvetlen érdeke fűződött ahhoz, hogy a politikai berendezkedés díszletei, szerkezete, szabályai pontosan ilyen állapotban megmaradjanak a 2010-es választásokig. Ezért a szerkezeti hibák védelmére hibás – a valóságot nem fedő – érveléseket kellett kifejleszteniük, így a szabadságot védő ideológia ezekre a hibás érvelésekre támaszkodott, és kétszeresen is védtelen volt a liberális rendszert felszámolni akaró ideológiával szemben.

Várható volt az új, szabadságellenes rendszer kiépülése, de az nem, hogy az ellenzék – parlamenten belül és kívül – ilyen egyöntetűen nem ismeri föl, vagy nem ismeri be a 2010 előtti valóságérzékelésének hibás voltát még a bukás után sem. Sőt, mostanra abban az igen széles zónában, amely Orbán Viktor és Gyurcsány Ferenc vallásosan szenvedélyes hívei között húzódik, általában kétely nélkül elfogadják azt az értelmezést, hogy a Fidesz elsöprő 2010-es választási győzelmének oka csakis vagy legfőképpen Gyurcsány nagyon rossz kormányzása volt (különös tekintettel a 2006 őszén elkövetett rendőri atrocitásokra). Sokan úgy vélik a baloldalon és liberális körökben, hogy ha ügyesebb miniszterelnököt találnak helyette, az megmenti az 1989-es rendszert, és „senki sem gondolta", hogy a Fidesz, ha kormányra kerül, így fog viselkedni.

Ugyancsak meglepetés volt (még a pesszimistáknak, köztük e könyv szerzőjének is) a második Orbán-kormány minden várakozást alulmúló szakpolitikai alkalmatlansága és kártékony működése, ami független – nem a jogállam, hanem általában a liberális képviseleti demokrácia maradványainak felszámolásától. Meglepő az is, hogy milyen szilárd volt a második Orbán-kormány hatalma az alkalmatlanságához képest. A 2010-es választásig tudni lehetett, hogy – a hivatalos programoktól függetlenül – Orbán környezetében különféle irányzatú gazdasági, kulturális szakértők állnak elő mindenféle elgondolásokkal, és még nem dőlt el, melyikükre hallgat, bár Matolcsy látszott a legesélyesebbnek. Még a 2010. júniusi gazdasági akcióprogram is egyformán tartalmazott racionális és hóbortos elemeket. Csak július 16-án esett kútba az IMF-megállapodás, és akkor dőlt el végleg, hogy Orbán a legkártékonyabb, leginkább demagóg – számára viszont nyilván a legvonzóbb – irányzatot választja. Ahogy más szakpolitikákban is, az oktatástól a szociálpolitikáig. Végül 2012. augusztus 31-én, a baltás gyilkos átadásakor az is mindenki számára láthatóvá lett, hogy Magyarországnak immár működő diplomáciája sincs, eltérően az összes kultúrnemzettől. Ismétlem, ezek nem az elnyomó, tekintélyelvű politika összetevői, hanem a fejlett világban páratlan jelenség: az egyetemes, kontroll nélküli kormányzati hozzá nem értés tünetei.

Kénytelen voltam elgondolkodni azon, hogyan lehetséges ez a színvonal; miért éppen ezek a pártok élnek tovább az összeomlás utáni rendszerben, miért éppen ilyen ideológiákkal, és miért éppen ilyen erőviszonyok állnak fenn közöttük. Hogy ha ilyen a kormányoldal, miért nincs a parlamentben olyan ellenzéki párt, amelyik felmutatná a mércét, és közölné: dilettánsok vagytok és kész; ahelyett, hogy folyton csak reagálna az egyre újabb sérelmekre, miközben a kígyótól megbűvölt kisegér elismerésével adózik az ellene is irányuló hatalomtechnikai manőverek vélt profizmusának. Vagy pedig – a Jobbikról van szó – ugyanannak a kurucos nemzeti-kollektivista politikának a civilizációs gátlásoktól és végletes anyagiasságtól mentes, tehát sokak számára vonzóbb változatát kínálja.

A baloldal szétesett. Ám a posztkommunista térség utóbbi negyedszázados történetéből az a tapasztalat szűrhető le, hogy a baloldal sehol sem tudott tartós megoldást adni az átmenet problémáira, végső soron abból az egyszerű okból, hogy amennyiben hű az elveihez, akkor nagyobb újraelosztási rátát akar. Az viszont nagyobb adókat jelent, a nagyobb adók pedig fékezik a gazdasági növekedést – és ami a térségben elsőrendű nemzeti cél szokott lenni: a felzárkózást. Ezt a logikát Magyarországon „neoliberálisnak" bélyegzik, és a balos indulatot némileg indokolja az az egyedi jelenség, hogy – nálunk egyedül – kirívóan nagy újraelosztási ráta mellett sikerült kirívóan igazságtalan jövedelmi viszonyokat létrehozni.

A „neoliberalizmus" azonban – az a felzárkóztatást szolgáló gazdasági szemlélet, ami Magyarországon sohasem volt következetes kormánypolitika – valójában jobbközép gondolkodás. A kritikus és egyben megoldást mutató pártnak tehát a legerősebb európai irányzathoz tartozó, következetesen fölépített politikájú jobbközép pártnak kellene lennie. Ilyen azonban a magyar parlamentben 2010 óta egyáltalán nincs (a Fidesz csak papíron az, fényévekre van az Európai Néppárt 2012-es bukaresti pártplatformjától; hogy az ENP miért tűri, azt a vezetőitől kell megkérdezni).

Az első cikksorozat idején úgy gondoltam, hogy a harmadik köztársaság választási és intézményrendszere önmagában is jórészt megmagyarázza, hogy miért nincs, sőt nem is alakult ki Magyarországon olyan, viszonylag erős jobbközép (liberális konzervatív) párt, amilyen a térség összes többi országában létrejött, s a demokratikus és kapitalista átalakulás fő hajtóerejévé vált. 2010 után arra jutottam, hogy máshol a jobbközép, liberális konzervatív pártok az államtól független, autonóm középosztályt képviselik, vagy olyan tömeget, amely az autonóm középosztály státusára vágyik. Ha tehát nálunk nem maradt talpon ilyen párt, akkor valószínűleg ez a háttér is hiányzott.

A dráma negatív főszereplője tehát szerintem nem Orbán Viktor és pártja. Az orbánista Fidesz nemcsak a felszámolója, hanem politikailag a legsikeresebb terméke is az 1989 és 2014 közötti berendezkedésnek. Szükségletet elégített ki, éspedig elsősorban (bár nem csak) az autonómiára nem túlzottan vágyó, államfüggő magyar középosztály szükségletét. Nem csupán azért mondható sikeresnek, mert abszolút győztesként került ki az előző rendszer belharcaiból, hanem azért is, mert az új rendszerben vetélytárs nélkül prosperált, holott kormányzási teljesítményétől egy tankönyv szerinti – s a térség minden más posztkommunista országában létező – demokráciában megbukott volna.

Nem hogy felzárkózás nem történt, de a térség többi országához képest is lemaradtunk vagy lemaradunk. Az általános szabadságfok csökkent. Európai statisztikák szerint az élet minősége a megelőző évtizedben lényegesen romlott az EU átlagához képest, míg a többi visegrádi országban és a balti államokban javult. A térség összes országa közül – Bulgáriát kivéve – az emberek nálunk

a legkevésbé elégedettek az életükkel. Ami összehasonlítás nélkül is érezhető: az új választások előtti utolsó teljes évben, 2013-ban sem az egy főre jutó reáljövedelem, sem az egy főre jutó fogyasztás nem érte el a válság előtti, 2008-as szintet (és alig haladta meg az 1989-est). Riasztó gyorsasággal terjedt a szegénység.

Mindez a nagyvilágban szükséges és elégséges feltétele egy kormányzó politikai erő bukásának. A hagyományos ellenzéki pártok ki tudják használni az elégedetlenséget, vagy ha nem, akkor betör a politikai térbe és megerősödik egy új, demagóg, „lázadó" párt. De úgy látszik, Magyarországon olyan a politikai kultúra, hogy az ellenzéki erők készségesen elfogadják, természetesnek tartják a szabályokat, amelyek nemcsak győzelmüket, hanem megerősödésüket is akadályozzák. És úgy látszik, van olyan ideológiai vagy érzelmi tényező – pontosabban kettő –, amely Magyarországot megkülönbözteti a térség összes többi országától; amely a jólét iránti vágynál és a szabadságösztönnél is erősebb; főleg, hogy negyedszázad alatt tömegek reflexeibe vésődött be, hogy a szabadság nem hoz jobb életet. És ezek érvényesülése már legalább annyira az 1989 utáni politikai kaszt bűne, mint az előző rendszeré. A Fidesz idevaló, roppant kereslet volt rá.

A *Bárányvakság*-cikkekben azt próbáltam földeríteni, hogy az 1980-as évek végének erős, népes, magabiztos, összességében nyugatos, a diktatúrától szabadulni akaró magyar középosztálya és a középosztályba emelkedni akarók tömege miért mondott le – már demokratikus viszonyok között – oly nagy mértékben az autonómiáról. Miért vetette bele magát az állam ölelő karjába (főleg egy ennyire rossz hatásfokú államba)? A szabadelvű, piacbarát, nemzeti sajátosságokat és kereszténydemokrata értékeket is vállaló, szolidáris konzervativizmus helyett miért választotta a körvonalazatlan, rossz lelkiismeretű – modernséget hirdető, de a múlttól csak félszívvel elforduló – baloldaliságot egyfelől, az illiberális nemzeti kollektivizmust másfelől? (Melyek közül 2010-ben az utóbbi teljes diadalt aratott úgy, hogy magába olvasztotta az előbbi felhasználható elemeit.)

Szerintem ennek az oka – az átmenet módján és konkrét lefolyásán, a rendszer születésének és alapszerkezetének meg nem értésén kívül – két egyedi, csak Magyarországra jellemző történelmi tapasztalat. Az egyik a trianoni tragédia és annak feldolgozatlansága, a másik a Kádár-kori – a kétkezi dolgozókra és a középosztályra is kiterjedő – nagy és tartós életszínvonal-emelkedés. Utóbbinak a politikai következményeivel mint feltétellel az 1989 utáni pártok szintén nem vetettek számot, többnyire csak úsztak az árral. Ennek a két tapasztalatnak a foglya máig a lassanként lemorzsolódó magyar középosztály és a belőle delegált politikai elit úgy, hogy (és azért, mert) képtelen bevallani magának.

Az olvasó tehát ne várja ettől a könyvtől megszokott indulatainak visszaigazolását a közhellyé vált tények vagy ténynek hitt történetek alapján. Éppen az a célom, hogy megmutassam a valóság és a róla való megszokott beszéd közötti távolságot. Azt, hogy nagyon sok minden nem úgy van, és nem úgy volt, ahogyan a közvélemény tudja. Meggyőződésem, hogy ezeknek a körülményeknek az ismerete és megértése nélkül a NER ellenzékében nem lehet hatásos politikai tevékenységet folytatni, és ha valamilyen előre nem látható módon (ismét: ezt 2015 márciusában írom) magától összeomlik a NER, csak időlegesen és részlegesen lehet fölváltani más, látszólag jobb rendszerrel. A teljes politikai közösség a maga reflexeivel, tévképzeteivel, indulataival, gondolkodási automatizmusaival nem fog megváltozni.

Egy terminológiai megjegyzés: a könyvben, ahol lehet, a politikai elit helyett a politikai kaszt fogalmát használom. Azért, mert a magyar politikai vezető rétegbe egészen a tényleges kétpártrendszer szétesiséig, 2009–10-ig nem érdemek vagy siker alapján lehetett bekerülni, hanem – képletesen – csak beleszületni lehetett. Az egyik magyar sajátosság, aminek kevesen tulajdonítanak fontosságot, a következő: a 2010-es választások küszöbén egyetlen olyan párt sem volt a parlamentben, amely nem volt ott már 1990-ben is. A választási törvényt 1989-ben többek között azzal a céllal formálták meg – akkor érvényes taktikai okokból –, hogy megnehezítsék, sőt megakadályozzák az Ellenzéki Kerekasztalon kívüli új, kis pártok parlamentbe jutását. A választási rendszer azonban megmaradt akkor is, amikor már nem volt értelme az ilyen – kalandorok, diverzánsok kiszűrését, a demokratikus erők megerősítését célzó – szabályozásnak, és egyáltalán nehézzé vált az új pártok parlamentbe jutása, főként nem demagóg programmal.

Azokban az országokban, ahol sikeres volt a gazdasági felzárkózás – a balti államokban, Lengyelországban, Szlovákiában, a mélyről induló Romániában – meglehetősen képlékeny a pártszerkezet, szakadnak, egyesülnek, ambiciózus politikusok újat alapítanak, és 2010 táján a politika főszereplői olyan pártok élén álltak, amelyek tíz–tizenöt évvel korábban nem is léteztek. Ezek a rendszerek képesek a schumpeteri értelemben vett alkotó rombolásra, a politikai újításra és dinamikus önkorrekcióra. Magyarországon azonban egészen 2009-ig a politikai karrier útja a lojalitás volt, viszont a szakítás, új párt alapítása középtávon

politikai öngyilkosságot jelentett – vagy beolvadást a Fideszbe (a másik oldalon pedig az SZDSZ elsorvadt az MSZP árnyékában). Nemcsak a becsvágyó politikustehetségek, hanem még a kalandorok számára sem volt más út, mint hogy beilleszkedjenek valamelyik nagy, már létező politikai szervezetbe; őszinte lelkesedéssel vagy faarcú fegyelmezettséggel elfogadják annak bűneit és hibáit. Mindez egyszerre rontotta az átlagos szellemi és erkölcsi színvonalat.

Ez a könyv a cikkekre épül, de nem belőlük áll. Hosszú szövegrészeket változatlanul átemeltem a publikált írásokból, másokat kiegészítettem vagy módosítottam. Nincs értelme, hogy a cikkeket egyszerűen, változatlan szöveggel egymás után rakjam, hiszen nem ezzel a céllal írtam őket; de annak se volna, hogy ma is tökéletesen vállalható elemzéseket átfogalmazzak, vagy bevált előrejelzéseket kihagyjak csak azért, hogy a szöveg újnak látsszon. A két cikksorozat gondolatmenetei összefonódnak, és csatlakoznak hozzájuk más, önálló írások érvelései. Ha fontos tudni valamilyen kijelentés megírásának idejét, például, hogy ne látsszon utólagos bölcsességnek, azt egyértelműen jelzem.

1. Rövid politikai önéletrajz

Az a tétel, hogy Magyarországon rendszerszerű távolság van a valóság és a valóságról való beszéd között, részben összeesküvés-elméletnek hangzik, részben – épp egy közkeletű összeesküvés-elmélet jegyében – rávághatja az olvasó: hol nincs így? Nos, Magyarország túl sok mindenben egyedi volt már 2010 előtt is a világ demokráciái között, és ha az egyediségek összeadódnak, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a magyar demokrácia már akkor sem felelt meg az amúgy sokféle változatot megengedő világszabványnak, miközben politikai kasztja váltig hajtogatta, hogy megfelel. Már ez is annak egyik formája, hogy a beszéd távol van a valóságtól.

Megkérem az olvasót, hogy emlékezzen rá, hányszor találkozott a „magukat megnevezni nem kívánó forrásaink", a „lapunk birtokába került dokumentum" vagy az „X évre titkosították" kifejezésekkel. Más országban, ha ilyen információ kerül nyilvánosságra, és annak politikai következménye van, az botrányt jelent; Magyarországon az ilyen esetek sűrűsége akkora, hogy a publikum meg se rezdül. A titokrezsim egészen perverz módon szigorú; például a köztes-európai térséghez képest páratlanul erős a kommunista állambiztonság által felhalmozott információtömeg védelme. Viszont semmilyen titokvédelem nem lehet tökéletes, így nagy mennyiségű bizalmas információ van forgalomban. A nyilvánossághoz kiszivárogtatott adatokon kívül sok politikai újságíróval megtörtént már, velem is, hogy „erről senkinek!" felkiáltással, konspiratív körülmények között kapott értesüléseket (jellemzően bűncselekményekről, zsarolásokról, személyes kapcsolatokról, lekötelezettségekről), amelyekről nincs oka feltételezni, hogy hamisak, mert rendre ésszerűen magyaráznak meg látszatra logikátlan eseményeket. De részben forrásvédelmi, részben polgári és büntetőjogi okokból valóban hallgatni kell róluk.

Van azonban a valóság és a róla szóló beszéd közötti távolságnak kulturális összetevője is, ez pedig – más országokhoz képest – a baloldali és az államfüggő társadalmi-politikai szemlélet túlsúlya. A közéleti dialógusban rendkívül gyenge

a konzervatív-liberális szólam, ennek pedig – a baloldali gondolkodás 1945 óta tartó túlerején és roppant erejű Kádár-kori megerősítésén kívül – az is oka, hogy a konzervatív, jobboldali gondolkodás helyét leginkább a Trianon-függő, kollektivista sérelmi nacionalizmus foglalja el. A következőkben megpróbálom magamnak is tisztázni, hogyan jutottam egy másfajta konzervatív álláspontra, illetve a jogilag megengedhető határokon belül elmondani, hogyan lett világos, hogy tudatos, módszeres valóság-elrejtés folyik.

Könyvmoly gyerek voltam. Házi könyvtárunkban érdekesen keveredtek a szokásos klasszikusokkal a sztálinista korszak propagandairatai, meg az olyan tilalmas művek, mint Szerb Antal cenzúrázatlan magyar- és világirodalom-története vagy Márai *Napló*ja. (Meg a Magyar Királyi Állami Térképészeti Intézet Kisatlasza 1937-ből, amelyben külön térképet és külön szöveges cikket szenteltek Magyarországnak és Csonka-Magyarországnak.) Első nagy „felnőtt" irodalmi élményem Thomas Mann *A Buddenbrook-ház*a volt, a par excellence polgári regény.

Hatásos polgári indoktrinációt kaptam tehát, aztán nem hatott rám semmilyen kollektivizmus, se népi, se baloldali, se másfajta romantikus. Lepergett rólam a hetvenes évek elejének újbalos divatja. Az egyetemen rajongva tisztelt irodalomtörténet-professzorom, Németh G. Béla és a kiváló Kodolányi Gyula megerősítette bennem a doktriner baloldaliság iránti gyanakvást, az addig ösztönös liberalizmust, és felnyitották szemem a konzervativizmus értékeire. Ettől azonban megmaradtam a magyar humán értelmiségre akkoriban jellemző baloldali értékrenden belül. Mivel a szabadságot szerettem (volna), Helmut Schmidt, François Mitterrand vagy Felipe González gyakorlatias, liberális demokrácián és kapitalizmuson belüli szociáldemokrata irányzatát tartottam követendőnek.

1989-ben az a kellemetlen meglepetés ért, hogy a hirtelen megvalósuló többpártrendszerben ilyen párt nincs. (Ezt akkor rossz véletlenek eredőjének gondoltam; sokkal később jöttem rá, hogy valószínűleg nem véletlenül alakult így, lásd a 19. fejezetet). A szociáldemokrata párt gyenge volt, politikája mind tartalmában, mind stílusában nevetséges. Az SZDSZ, noha liberálisként határozta meg magát, tartalmilag a mérsékelt szociáldemokrata baloldalon maradt, azonban a stílusát túl baloldalinak, túl mozgalminak, túl értelmiséginek találtam. A Fidesz tetszett, csak hát majdnem túl voltam a korhatáron. Az MSZMP, amikor MSZP lett belőle, szociáldemokratának nyilvánította magát, de az ilyen villámgyors átalakulásban ne-

héz volt hinni. Végül az apró, középutas Magyar Liberális Pártnak lettem alapító tagja, sőt kampányfelelőse, így éltem végig a politikai átmenetet. Miután egyik jelöltünknek sem sikerült összegyűjteni a kellő számú kopogtatócédulát, a párt elhalt. A többiek a jobboldalon (az akkor még valódi jobboldalon, Antall József tágabb környezetében) politizáltak tovább; én sehol.

További politikai nevelődésemhez bizonyos szerencsés körülmények járultak hozzá. Az első az volt, hogy az *Encyclopaedia Britannica* magyar mutációjának a szerkesztője, majd főszerkesztője lehettem. Itt két erős hatás ért. Az egyik módszertani jellegű volt. A cikkfordítások ellenőrzése közben az abszolút fogalmi pontosságra kellett törekednünk, és naponta szembesültem azzal, hogy a művelt magyar írott nyelv szóhasználata mennyire nem pontos; mennyire csinált, soha nem definiált fogalmakkal, a valóságot nem leképező, kényelmes töltelékszavakkal dolgozik. Gyakori hiba volt az is, hogy az eredeti angol cikk tömörítve, rövidítésszerűen foglalta össze a dolgok közötti összefüggéseket, és a fordító ahelyett, hogy megnézte volna, milyen valóságos összefüggés vagy történet rövidítése az eredeti mondat, egyszerű következtetéssel, közelítő becsléssel akart neki értelmet adni, és néha látványosan mellétalált.

Ekkor tanultam meg azt, amiből minden becsületes történész kiindul, hogy – bármilyen triviálisan hangzik – a dolgok *egyvalahogyan* történnek, és nem lehet találgatással rájönni, hogyan. Gyakran az is tévedés, amit mindenki biztosan „tud" – persze hallomásból, másodkézből. Minden történésnek léteznek konkrét okai, céljai, indítékai, legföljebb nem ismerjük mindet, de ha nem, akkor ezt a hiányt kell mellébeszélés nélkül regisztrálni. Ha a történet érthetetlen, annak az az oka, hogy valami hiányzik az elbeszélésből, elhallgatják vagy nem ismerik. A valóságban megtörtént dolgoknak sem a lefolyását, sem az okait nem lehet spekulatívan kikövetkeztetni, és a spekulatív következtetések attól még nem lesznek igazak, hogy sokan tartják őket igaznak, vagy sokan vannak meggyőződve, hogy „biztos úgy volt". Viszont a demokratikus nyilvánosság viszonyai között van rá mód, hogy a nem ismert okok, indítékok, cselekményelemek számát a minimálisra csökkentsük: a bevett magyarázatokkal, kényelmes elbeszélésekkel nem törődve megismerjük „a dolgot magát".

Ha meggondolom, volt ennek az élményemnek előképe. Például nemcsak történelemórákon, de az iskolai ünnepélyeken is évről évre elmondták nekünk a „nagy októberi szocialista forradalom" történetét. Végül is a „szocialista

világrendszer" eredetmítoszáról volt szó. De valahogy soha nem akart összeállni semmilyen értelmes forgatókönyv a folyton ismételgetett cselekményelemekből. Minek üldögélt Lenin a Szmolnijban, ha ő volt a forradalom vezére? Miért „dördült el az Auróra cirkáló ágyúja", kire lőtt, és miért olyan fontos ez? Mi történt a Téli Palotában, ki buktatott meg kicsodát? Hogyan mehetett végbe egy marxista értelemben vett társadalmi forradalom egyetlen épület elfoglalásával? 1984 táján kaptam kölcsön egy kollégámtól Isaac Deutscher angol nyelvű Sztálin-életrajzát, majd a Trockijról szólót is elolvastam, s ezekből kiderült, hogy a bolsevikok nagyon féltették Lenint, nem engedték az események közelébe, és a katonai akciót, melynek egy része volt a miniszterek letartóztatása a Téli Palotában – vagyis a „forradalmat", amelyet a szerző nem akart puccsnak nevezni –, valójában a később kiátkozott és minden hivatalos elbeszélésből kihagyott Trockij vezette. (Bár az amerikai John Reed könyve, a *Tíz nap, amely megrengette a világot*, része volt a szovjet politikai mitológia kánonjának, és hűségesen beszámolt Trockij szerepéről, ezt a művet a szovjet blokkban megcenzúrázták, hogy eltüntessék a nyomokat.) Továbbá megismerkedhettem azzal a minden elbeszélésből kihagyott ténnyel, hogy a bolsevik puccs *után* szabad törvényhozási választásokat tartottak, amelyen az eszerek fölényesen győztek. A „lenini október" a demokratikusan választott alkotmányozó gyűlés szétzavarásával vált teljessé 1918 januárjában. Így már érthető és összefüggő volt a történet.

A tanulság nem az volt, hogy egy történelmi eseményről lehet hazudni, hanem az, hogy ha egy politikai kaszt érdeke úgy kívánja, légmentesen el lehet hallgatni fontos tényeket hosszú időn át, akár százmilliók elől – mert aki híve a politikai kasztnak, vagy közönyös, az nem kérdez; aki pedig ellensége, azt meg azért nem érdekli, hogy mi a valóság a mítosz mögött – a jelenbeli gyűlöletes tényeken nem változtat.

A másik *Britannica*-hatás tartalmi volt: több ezer politika- és kultúrtörténeti cikket szavanként elolvastam, s ezek túlnyomó többsége nem demokráciákban működő személyiségekről, egy további része demokráciákban működő konzervatív személyiségekről szólt – objektíven, érdemeiket, hibáikat és bűneiket egyformán leírva. A teljes anyag – szemben a magyar nyilvánosságban akkortájt még normának tekintett baloldali súlyozással – erősen konzervatív súlyozású. Ekkor végképp megtanultam, hogy mennyire új fejlemény a liberális demokráciák mai értékrendje, mennyire nem következik semmilyen természetes erkölcsből vagy természetjogból. Az igazságosság-érzék történelmi kategória, folytonosan változik. Másképpen: a hétköznapi erkölcs és a politikai erkölcs két különböző dolog. A politikus erkölcsének lényege a nemzet vagy más közösség egésze iránti felelősség; elkövethet olyan cselekedeteket, amelyek a hétköznapi erkölcsben elítélendők. Sőt, a politikai gaztetteket sem a hétköznapi gaztettek mércéjével kell megítélni, és a politikában a gonoszság meg az alkalmatlanság között nincs éles választóvonal. Utóbbinak éppenséggel több áldozata lehet. Önmagában a hatalomtól nem lesz gonosz valaki, ahogy a hatalom elleni lázadás sem tesz automatikusan jóvá, s az emberi jóság sem jó vagy akár tisztességes politikussá.

Miután elkészültünk a nagylexikon utolsó kötetével, beiratkoztam az ELTE doktori iskolájába, amerikanisztikai szakra. A tananyag nagyrészt itt is politikatörténetből állt, beleértve az alkotmánytant, és még inkább megtanulhattam, hogy a haladó = jó, valamint a konzervatív = rossz egyenlőségek mennyire nem igazak; hogy az európai értelemben vett liberalizmus és a demokrácia mai, magas mércéje mennyire új fejlemény. Rendkívül tanulságos volt arról olvasni esetleírásokat, hogy demokráciában sok döntés mögött nem egy központosított, teljesen tudatos akarat van, hanem egymásnak ellentmondó érdekek és gondolati iskolák harca. Érdekes volt látni, hogy még a legjobbnak tartott elnökök is hatalmas politikai és erkölcsi hibaszázalékkal dolgoznak. A politikusok gyarlók, de ez nem ok, hogy megbélyegezzük vagy történelmileg diszkvalifikáljuk őket.

A magyar politika valósága, gyakorlata csak az első Gyurcsány-kormány idején kezdett érdekelni, újabb két szerencsés véletlen miatt. Az egyik: 2004 őszén kezembe került Julian Rubinstein amerikai szerzőnek a viszkis rablóról szóló dokumentumregénye (*Ballad of the Whiskey Robber* – az amazonos világban könnyedén elolvashatja bárki). Tisztességes újságírói munka, mely a teljes sajtószabadság hazájában született. Rubinsteint nem feszélyezte, nem késztette öncenzúrára semmilyen magyarországi jogi megfontolás, illemszabály, beidegződés, egzisztenciális függőség. Ambrus Attila történetén keresztül érzékletes képet ad a kilencvenes évek magyar közéletéről, politikai és rendészeti elitjéről, a korabeli, mára a múlt szürke ködébe veszett botrányok említésével. Olyan hazugság-, elhallgatásmentes és érthető tényfeltárást írt magyar ügyekről, amilyet hazai szerző nem tudott volna. Ekkor vált végképp világossá, hogy az eliten (politikai kaszton) kívüli magyar nyilvánosság – részben az elit szervezésében, részben az elit nyomására – manipulált valóságról értesül. A botrányok nem azért

fulladnak közönybe és unalomba, mert a nagyközönség nem elég érdeklődő és intelligens, hanem mert módszeresen követhetetlenné teszik és elaltatják őket. (A könyv dokumentálja is a dezinformáció eseteit.)

Az a gyanúm, hogy a magyar közéletben való tájékozódáshoz szükséges fontos információkat – a joggal önkényesen babrálva – egyszerűen eltitkolnak a nyilvánosság elől, perceken belül igazolódott, éspedig akkor, amikor elolvastam az amerikai Viszkis-könyv viharos gyorsasággal előállított magyar fordítását. Ebben, „az esetleges jogsértéseket elkerülendő", nemcsak valóságos neveket változtattak meg az eredetihez képest – erre még figyelmeztettek –, hanem figyelmeztetés nélkül, tényállításokat is kihagytak. Főként a Pintér Sándorra és a mellette dolgozó gazdasági vezetőre, majd kabinetfőnökre, Valenta Lászlóra vonatkozókat. Később rájöttem, hogy ezek egy részét, bár körülményesen, már ekkor meg lehetett találni a parlamenti honlapon. 2000-ben – Rubinsteinnel ellentétben feltételes módban és körülírva, viszont részletesebben – sok mindent elmondott Sándor István (Papa) az olajügyeket vizsgáló bizottság előtt, és a bizottság elnöke, Pallag László kisgazda képviselő is láthatóan tudott róluk. Csakhogy Pintér személye miatt a kormánypárti, Pallag párthovatartozása miatt az ellenzéki sajtó maradt tétlen, illetve igyekezett nem megérteni az összefüggéseket. Lett volna rá lehetőség, hogy a bestseller útján ezek az információk közérthető formában bekerüljenek a magyar nyilvánosságba, mely így lényeges dolgokat tudhatott volna meg az aktív magyar elitről, de a könyvet egyszerűen megcenzúrázták. Mondom, figyelmeztetés nélkül. Kénytelen voltam elgondolkozni azon, hány ilyen eset lehet úgy, hogy nem derül ki egy könyv és a fordítás összehasonlításából.

Hamarosan, 2005 tavaszától újabb ilyen esettel volt szerencsém találkozni. *ÉS*-munkatársként közelről – részben nem nyilvános információkba beavatva – láthattam a Tokaj-ügy alakulását. Ekkor megtanulhattam azt, amit másképp nem tudtam volna: hogy a magyar hivatásos politikusok és hű médiamunkásaik mennyire nincsenek tisztában a demokrácia alapelveivel. Nem csupán nem vesznek róluk tudomást; tényleg nem ismerik őket. „Dolgozom a Hegyalja-törvényen" – mondta például az egyik, fakszimilében is megjelent dokumentum szerint 2001-ben a miniszterelnöki rezidencián, a miniszterelnök jelenlétében, a miniszterelnök legcsekélyebb tiltakozása nélkül annak a kft.-nek az egyik tagja, melyre a törvény vonatkozott volna. (A törvényből feltehetően azért nem lett semmi, mert a Fidesz

2002-ben elvesztette a választást.) Ennek a mondatnak semmilyen politikai következménye nem volt, amikor az *ÉS* nyilvánosságra hozta. Nem értették.

Másfelől most már a saját szememmel és fülemmel is megbizonyosodhattam arról, amit a Viszkisről szóló könyv és annak hazai cenzúrázása óta, hogy eljárásjogi szakkifejezést használjak, „megalapozottan" gyanítottam: van a valóság, és tényleg van egy jogászi, kommunikációs és titkosszolgálati eszközökkel kipreparált változata, amit beadnak a nyilvánosságnak. És ebben mindkét politikai oldal részt vesz. A Tokaj-ügyben a Fidesz gépezete bonyolult és nem nyilvános műveletekkel elhárította a veszélyt Orbán Viktor feje felől; a szocialisták viszont jogszerű eszközökkel kiküszöbölhették volna a politikai életből Orbán Viktort, ha akarták volna, de nem akarták, lényegében azért, mert féltek az ellencsapásoktól. Jó okkal.

Ezt erősítette meg 2005 elejének másik politikai színjátéka is. Ha még valaki emlékszik rá, ez volt az a néhány hónap, amikor felváltva hol a kormány oldaláról, hol az ellenzékből derült ki valakiről, hogy beszervezték a kommunista állambiztonsági szolgálatba. Elég nyilvánvaló volt, hogy mindkét oldal sokkal több információnak van birtokában, de ahelyett, hogy feltárná a valóságot, az adagolt információtöredékeket politikai érdekei szerint, eszközként használja.

Lényegében ugyanaz volt az élményem, csak a konkrét magyar politika közegében, mint annak idején a *Britannica* szerkesztésekor: hogy a valóság és a róla való beszéd között következetesen távolság van. Ez a távolság a magyar politikában tévedésekből és hazugságokból áll össze, azaz részben szándékos manipulációból, részben csak szellemi lustaságból és önáltatásból fakad. A politikusok tévednek is, és hazudnak is (nem csupán hétköznapi szinten, hanem politikusként is, a nemzet iránt felelőtlenül); a nyilvánosság egyrészt megtéveszti saját magát, másrészt jogászok, titkosszolgák, kommunikációs szakemberek segítségével megtévesztik a politikusok.

E tapasztalat birtokában kanyarodtam rá 2006-ra. Meg voltam győződve, hogy az a hazugságépítmény, amit a Fidesz az évek során, botrányok sorozatában fölhalmozott, egyszer rá fog dőlni, de az MSZP-t is jövőtlen rutinpártnak tartottam. Bevallom őszintén, az elején sokat reméltem Gyurcsánytól, mert nem az MSZP hagyományos nyelvét beszélte. Láttam, hogy hazug politikát folytat, de reméltem, hogy ha megnyeri a választást, igazságra vált, és megmenti a rendszert, de legalább a liberális baloldalt, és ezt a jobboldal megtisztulása,

szabadságelvű irányba tolódása követi. Nem így történt. A hazugságépítmény Gyurcsányra dőlt rá, a Fideszé állva maradt, a rendszernek befellegzett.

A tévedések és megtévesztések gépezete azonban működött tovább, mintha mi sem történt volna. Gyurcsány nem mondott le, és úgy kormányzott tovább, mintha a belpolitikai hidegháborúban még egyszer győzhetne. A Fidesz viszont, miközben a felszínen szintén a Gyurcsány- és komcsiellenes hidegháborút folytatta, 2006. október 23-ától, a „szociális" népszavazás bejelentésétől kezdve kinyilvánítottan a képviseleti demokrácia felszámolásán dolgozott, és a magyar képviseleti demokráciát ettől nem védte meg senki. Sem maga a kormányoldal, sem Sólyom elnök, sem az Alkotmánybíróság (sőt még be is segített), sem a média zöme. Ekkor kezdtem el gondolkozni rajta, hogy mi is ez a politikai világ, amelyben élek.

Első vállalkozásom az volt, hogy nekiláttam kinyomozni: miért, milyen konkrét okokból olyan a magyar jog, hogy lehetővé teszi a 2006-os Kossuth téri agyrémet (amit, megrökönyödésemre, tekintélyes demokrata jogászok és elemzők teljesen normálisnak fogtak föl). Csak sokkal később olvastam Debreczeni József *A 2006-os ősz* című könyvében, hogy az a hamis érvelés, amellyel a rendőrség a Parlament előtti tüntetés szeptember 17-i, jogszabályellenes megkezdését jóváhagyta („nem kell bejelenteni, mert kampányrendezvény", noha nem volt az), a válságtanácskozáson magától a – mellesleg jogvégzetlen – budapesti rendőr-főkapitánytól, Gergényi Pétertől származott. (Gergényi – Pintér jó embereként – az olajügyek idején három megyében volt rendőr-főkapitány; Gyurcsány 2004-ben, a miniszterelnök-váltás után nem nevezte ki országos főkapitánynak, noha Medgyessy őt jelölte.) De különben könnyű dolgom volt, mert behatárolt témámról, a gyülekezési törvény születéséről nem titkosítottak semmilyen releváns adatot. A nyomozás eredményéről a 3. fejezetben lesz szó.

2. Egy kis módszertan

Ebben a fejezetben azokat a fallaciákat – érvelési hibákat, tévhiteket, megismerési fennakadásokat – veszem sorra, amelyek fenntartják a magyar történelmi, politikai valóság és a valóságról való beszéd közötti távolságot. (Nem tagadom, én is hajlamos vagyok némelyikre.) Aki ilyen hibába esik, részben szellemi restség, részben manipuláció áldozata, még akkor is, ha ő maga manipulál – hiszen előbb-utóbb elhiszi magának, különben mozdulni se tudna a magyar politikai életben. Ezek a hibák akadályozták meg, hogy a politikai közösség szabadságpárti részének zöme észlelje a Fidesz szabadságellenes hadviselésének egyértelmű és a jövőt sejtető jeleit 2010 előtt; e miatt a bárányvakság miatt mondták oly sokan, hogy „ezt azért nem vártuk". És ezért merült ki az Orbán-rezsim bírálata még évekig a hiba- és sérelemlistákban, a minősítésekben, mígnem Magyar Bálint, illetve az ő és Vásárhelyi Júlia által szerkesztett *Magyar polip*-kötetek szerzői, valamint Ungváry Rudolf *A láthatatlan valóság*ban végre vállalkoztak a *rendszer* értelmezésére.

A szellemi restség nem azt jelenti, hogy a tévedésekhez ragaszkodók buták vagy tájékozatlanok, hanem részben az emberi agy korántsem logikus hétköznapi működéséből fakadnak (a kognitív tudomány kimutatta, hogy amikor gondolkozunk, az idő túlnyomó részében logikai műveletek nélkül kapcsolunk össze nem egyértelműen meghatározott fogalmakat), részben sajátosan magyar politikai-kulturális eredetük van. A manipulációt a politikai kaszt vagy annak valamelyik, a manipulációban érdekelt része végzi, gyaníthatóan sok esetben már automatikusan.

A magyar politikai kaszt, miközben belharcait vívja, kifelé keményen védi magát. Mint láttuk, nagyon nehezen enged bárkit is *be*, és kevés érdemleges, hiteles információt enged *ki*. A magyar demokrácia születésétől fogva szinte semmit nem tudunk meg arról, ami valójában a látható politikai eseményekhez vezet. Sem egyidejűleg, sem utólag, sem évek múltán. A Fideszt egyenesen kremlinológiai módszerekkel kell figyelni, az ország sorsát meghatározó kétharmados törvények keletkezéséről csak annyit lehet biztosan tudni, hogy nem azok írták, akik aláírták

őket. Az MSZP-ben, amíg szét nem esett, voltak ugyan tömörülések, klikkek, látható, hivatalosan is létező platformok, s ezeknek arculatát nem kevés babramunkával meghatározhatta az, akit nagyon érdekel a téma – de a tényleges erőviszonyokról, szándékokról, szövetségekről és ellentétekről csak szökőnapokon szivárgott ki valami.

Mindezt megtetézi a legsúlyosabb elhallgatás és dezinformációtömeg: az állambiztonsági múlt – és ennélfogva a demokráciára átörökített hálózat – fedezése. A lusztráció – nem egyszerűen átvilágítás, hanem a közélet megtisztítása a diktatúra működtetőitől, különös tekintettel az állambiztonsági emberekre – a térség összes állama közül Magyarországon ment végbe a legkevésbé, olyannyira, hogy a regionális ügyekben elég tájékozatlan magyar közvélemény általában nem is tudja, mit kellett volna már rég föltárni és kivédeni. Ez nemcsak a politikai erkölcsökre van romboló hatással, hanem a politikai cselekvést is bénítja; évről évre történnek olyan fontos események, amelyek valójában érthetetlenek a hálózati aktivitás észlelése nélkül.

Egyelőre maradjunk a módszertannál. A politizálás szellemi restségből eredő hibái szerintem három csoportba sorolhatók.

Az első csoport a *Concorde-effektus* vagy *elsüllyedtköltség-tévedés* címszavával foglalható össze; még számos érvelési hiba és megrögzült tévedés köthető hozzá. Az Európa és Amerika között közlekedő szuperszonikus repülőgép, a Concorde gyártását a brit és francia állam azután is folytatta, hogy bebizonyosodott, a projekt sohasem lesz nyereséges; majd évtizedeken át üzemeltették a járatokat. A leállás elmaradásának politikai és jogi okai voltak, de a köztudatban úgy szűrődött le, hogy azért folytatták, mert már addig is túl sok pénzt költöttek rá. Általánosságban az elsüllyedtköltség-tévedés azt jelenti, hogy azután is makacsul folytatjuk a tevékenységet, hogy kiderül: a ráfordított pénz, idő, energia, lelkesedés (ami végül is az energia egy fajtája) kárba veszett, többé már nem hoz nekünk anyagi vagy más, például pszichés vagy politikai hasznot. Ragaszkodunk egy elromlott párkapcsolathoz. A rossz meccsről nem megyünk haza félidőben, *mert* már kifizettük a jegyet. Folytatunk egy láthatóan vereségre ítélt politikai programot vagy megnyerhetetlen háborút. Ennek a pszichés oka lehet a veszteségtől való irtózás *(loss aversion)*, az irracionális érzelem, amely erősebb a költség és haszon kiszámításából levont racionális következtetésnél. Egy másik értelemben viszont csupán másfajta hasznosságról van szó: öntudatlanul azzal számolunk, hogy korábbi

rossz döntésünk beismerésével leértékelnénk magunkat mások szemében, és ezt a leértékelődést nagyobb veszteségnek érezzük, mint a tevékenység folytatásával járó áldozatunkat. Magyarul a rettegés attól, hogy hülyének látszunk egy régi, mára elavult hatályú döntésünk miatt, erősebb, mint a mindennapos veszekedésektől vagy a második félidő unalmától való félelem. „Futunk a pénzünk után."

A magyar politikai rendszernek van egynéhány olyan lényegi sajátossága, amely egyedi a köztes-európai térségben (Köztes-Európán a továbbiakban a Szovjetunió volt európai csatlósállamait értem, a volt Jugoszlávia északi köztársaságait és a volt nyugati szovjet tagköztársaságokat, kivéve Belaruszt.) Ilyen sajátosság a kétharmados törvények (és konszenzusos kinevezések) kiterjedt rendszere, a győztes pártnak kedvező vegyes választási rendszer a sok kicsi egyéni választókerülettel, valamint az, hogy az elnököt nem közvetlenül választjuk. Ezek a lényegi elemek fennálltak már 2010 előtt is, és elbuktak a valóság próbáján, nem akadályozták meg a térségben példátlan mértékű antidemokratikus fordulatot, és a 2010 utáni rendszer változatlanul vagy súlyosbítva megtartotta őket, mivel az ő antidemokratikus érdekeit szolgálják. A magyar demokraták nagy része mégis ragaszkodik hozzájuk a Concorde-effektus jegyében, és minden más változatot veszélyesnek tart, noha sem az alkotmányerejű törvények sokaságának hiánya, sem a tisztán listás választás, sem a közvetlen elnökválasztás nem vezetett sehol a térségben hasonló mértékű antidemokratikus fordulathoz. Mégis, miért ez a ragaszkodás?

A téves érvelés feltétele már önmagában is megismerési hiba: (1) *a regionális politikai érdeklődés hiánya*. Minden politikai szerkesztő tudja, hogy a külpolitikai téma „tömegoszlató fegyver", kattintásgyilkos; a köztes-európai téma még inkább az. A művelt közönséget alig érdekli. A magyar politizáló közvélemény ahelyett, hogy a hazai viszonyokat a hasonló történelmi adottságú és politikai kultúrájú országok fejleményeinek tükrében értelmezné, a magyar tapasztalatokat a végtelenségig képest rávetíteni a régió többi országára. A továbbiakban a közvetlen elnökválasztás példájánál maradunk. A politikailag tájékozottabbak örülnek annak, hogy Szlovákiában Andrej Kiska meglepetésre legyőzte a magyar szempontból rossznak tartott Robert Ficót, vagy Romániában a német kisebbséghez tartozó Klaus Johannis meglepetésre legyőzte Victor Pontát, és mindkét esemény gátat vetett egy tekintélyelvűségre hajlamos politikus elhatalmasodásának – de az MSZP 2014. decemberi javaslatáig szinte senki sem vonta le azt a következtetést, hogy az ilyen elhatalmasodásnak Magyarországon is gátja lehetne

egy olyan intézmény, amely egyedül csak nálunk hiányzik: a közvetlen elnökválasztás.

A külpolitikai érdeklődés hiánya és (2) *a kivételes jelleg föl nem ismerése* megnyitja az utat az ellenkezője, (3) *a „máshol is van ilyen, tehát nincs vele baj"-típusú manipulatív érvelés* előtt. Erre a technikára a demokraták a médiatörvény körüli viharokban figyeltek föl, amikor a kormány azzal védelmezte a szörnyszülött jogszabályt, hogy minden egyes eleme megtalálható valamelyik más uniós tagország szabályozásában (ez nem volt igaz, de az igen, hogy számos elemre lehetett találni uniós viszonylatban egy meglévő vagy távolról hasonlító példát). A Fidesz már a gyülekezési törvény körüli 2006–7-es vitákban is bevetette ezt a módszert, majd a mellékes kérdésekről tartott országos népszavazást minduntalan a svájci (olykor a kaliforniai) *kivételre* való hivatkozással védte meg.

Ez a sajátos politikai bezárkózás a demokraták részéről (4) a *„másképpen nem lehetett volna" elvében* nyilvánul meg: utólag megideologizálnak, tudatos, hibátlanul racionális, ráadásul előrelátó döntés eredményének tüntetnek föl olyan jelenbeli kötelező szabályokat, amelyek valamikor régen, leginkább 1989-ben múló taktikai megfontolásokból születtek – vagy nem is tudatos döntés nyomán, hanem többféle érdek, folyamat véletlenszerű eredőjeként. Ehhez fenn kell tartani (5) *a tökéletes informáltság és a logikus döntés illúzióját*, a racionális döntés közgazdaságtanból és társadalomtudományokból ismert elméletének torz változatát.

Időzzünk egy kicsit hosszabban az elnökválasztás példájánál: negyedszázad alatt Magyarországon dogmává lett, hogy azért nem ajánlatos, sőt nem szabad közvetlenül választani, mert az túl erős legitimitást, tehát túl erős hatalmat ad, és azzal az elnök hajlamos visszaélni a demokrácia rovására. Ebben a feltevésben a magyar demokraták túlnyomó részét az sem ingatta meg, hogy a térség többi országában közvetlen elnökválasztás van, és hogy az elmúlt negyedszázadban egyetlen köztes-európai elnök sem rombolta úgy a képviseleti demokrácia rendszerét, ahogy Magyarországon – főleg 2010 után – lerombolódott. Még az autoriter hajlamú Václav Klaus, Traian Băsescu vagy a lényegesen tisztább erkölcsű, de testvérével együtt még erőszakosabban politizáló Lech Kaczyński sem tudott ilyen maradandó kárt tenni. Ukrajnában pedig a közvetlen elnökválasztás egyenesen alkotmányos legitimitást adott a Majdan-forradalomnak, Janukovics erkölcsileg indokolt, de közjogilag kétes elkergetésének.

Az „elsüllyedt költség" ezúttal az az érzelmi energia, melyet 1989 őszén az antikommunista ellenzék a népszavazás elnökválasztásról szóló döntésébe fektetett, megtetézve az SZDSZ kevés nagy politikai sikerélménye közül hárommal: a népszavazáson elért győzelemmel, a kispárti skatulyából való kiszabadulással és Göncz Árpád elnökké választásával. Nem lehet elismerni, hogy az akkoriban taktikailag előnyös, megismételhetetlen sikerélményt hozó döntéseknek hosszú távon rossz volt a kihatásuk. Természetesen rásegítettek a mindenkori kormányzó vagy kormányzásra esélyes pártok is, hiszen semmilyen érdekük nem fűződött ahhoz, hogy a „saját" miniszterelnökük kezében összpontosuló, kivételesen erős központi végrehajtó hatalomnak választott – azaz nem alkuval kijelölt, hanem annál erősebb legitimitású – ellensúlya legyen. Ehhez fenn kellett tartani nemcsak a logikus és tökéletesen előrelátó döntés, hanem – a jelenre vonatkoztatva – a tökéletes informáltság illúzióját is.

Egyszerűen: szinte mindenki úgy *tudja*, úgy *emlékszik* – mert úgy akar emlékezni –, hogy az 1989. novemberi népszavazáson a nép, fölismerve a túl erős elnök veszélyességét, a közvetlen elnökválasztást vetette el, és egyben megakadályozta, hogy a kommunisták a demagóg, ám népszerű Pozsgay Imre elnökké választatásával átmentsék politikai hatalmukat a demokratikus időkre is. Ezzel befellegzett az MSZP választási esélyeinek, és az MDF mellett az SZDSZ emelkedett föl mint nagy párt. Csakhogy a valóságban a népszavazáson szó sem esett az elnökválasztás módjáról. Ez volt a kérdés: „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?", mármint az akkor hatályos törvény alapján, azaz *közvetlenül*.

A parlament általi elnökválasztás csak egy taktikai lépéssel, az 1990. áprilisi Antall–Tölgyessy-paktummal, a nyilvánosság számára meglepetésszerűen került a képbe, de az eldurvuló kampány után a vesztes liberális pártok hívei számára kellemes meglepetés volt, hiszen a vereség ellenére az SZDSZ hatalmi pozícióba delegálhatta Göncz Árpádot, így több eséllyel remélhette az MDF radikálisainak féken tartását. Olyan erős volt a félelem az MDF-től, hogy a konkrét választás nem demokratikus módja kisebb veszélynek látszott, sőt egyáltalán nem látszott veszélyesnek. Göncz Árpád népszerűsége és az Antall-kormány fokozódó népszerűtlensége még inkább visszaigazolta a döntés helyességét. Ezt tovább erősítette a legyőzöttnek látszó és „karanténba" szorult szocialisták közvetlen elnökválasztásért indított népszavazási kezdeményezésének csúfos kudarca, majd Göncz Árpád fellépése a taxisblokád idején.

Összességében: a szabad demokraták nemhogy féltek volna a közvetlenül választott köztársasági elnöktől mint a kormány erős ellensúlyától, hanem éppen fordítva, úgy látszott, hogy a parlament által választott elnök is elég erős ellensúly lehet, és ezzel jóváhagyták az elnökválasztási procedúra nem tisztán demokratikus elemeit (ez csúfabb formában megismétlődött 2005-ben). Ezt a hitet csak megerősítette, hogy miközben az 1994–98-as kormányzó koalícióban alárendelt szerepet játszottak, továbbra is Göncz Árpád volt az elnök, noha már gyengített jogosítványokkal. Az akkori „nemzeti" ellenzéknek viszont nem állt érdekében a köztársasági elnök megerősítése. És négy demokratikusnak nem mondható elnökválasztás (aki Mádl Ferenc megválasztását tisztának tartja, gondoljon a megelőző színjátékra és Torgyán visszalépésére), valamint – 2010-től – az elnöki ellensúly teljes megszűnése sem volt elég ahhoz, hogy a közvélemény fölismerje a közvetlen államfőválasztás demokratikus hasznosságát.

Föntiekhez kapcsolódik (6) *az érdekelt emlékezés elve.* Póriasan: „Minden cigány a maga lovát." Utólag mindenki azt a megvalósult döntést tartja helyesnek és lényegesnek, amit ő maga vagy a neki szimpatikus politikusok hoztak vagy pártoltak. Ebből következik a saját fontosságuk túlhangsúlyozása, a saját változatnak ellentmondó tények kiszelektálása és olykor a cáfolható tévedés is, ami nem tudatos hazugság, hanem az emlékezet természetes működéséből adódik. Mindez roppantul eltorzítja az 1987–90-es átmenet érzékelését. Ennek a gondolkodási hibának az ellentettje az a feltételezés, hogy ha a másik politikai oldal akaratából lett valóság, akkor az a döntés nem lehetett helyes, a cselekvés nem lehetett lényeges.

Ennek az elvnek a folyománya (7) *az a feltevés is, hogy a politikai vereség csakis rossz döntésekből következhet* (pl. ha Gyurcsány „jól politizál", vagy időben lemond, a Fidesznek nincs kétharmada). És fordítva: ha valaki politikai vereséget szenved, a döntései nyilván rosszak voltak. Ez azonban csak akkor igaz, ha feltételezzük, hogy nem lehetséges olyan helyzet, amelyben – és nincs olyan ideológia, melynek alapján – *nincs* hosszú távra jó politikai döntés, vagy amelyben a hosszú távon jó döntés vezet elkerülhetetlenül politikai vereséghez. Ilyen helyzetekről, állapotokról, ideológiákról is szól ez a könyv.

A második csoportba az általánosító és jóhiszeműségből fakadó tévedések tartoznak.

Idesorolom (8) *a szociológiai tévedést*, vagyis azt a képzetet, hogy a politikában csakis társadalmi csoportok (például „a bérből és fizetésből élők", „a rendszerváltás vesztesei" vagy „a régi rendszer haszonélvezői") érdekeiről és viszonyairól van szó. A csoportok az őket érő ingerre politikai reflexválaszt adnak, s az egyes politikusok őket képviselik, tehát ha megismerjük a csoportok karakterét, érdekeit, közös szándékait, akkor megértjük a politikát. Az egyéni célok és az egyéni akarat, olyan konkrét és politikusi döntéseket meghatározó motívumok, mint az anyagi érdekeltség, a zsarolhatóság vagy a személyes bosszúvágy, éppúgy nem kapnak szerepet, mint az állami bürokrácia – mint a „társadalomtól" elváló szervezet – önmozgása, belharcai.

Ennek ellentéte az a meggyőződés, hogy (9) *minden baj konkrét gonosz személyek vagy legföljebb szűk csoportok bűne.* „Gyurcsány a hibás", „Orbán művelte ezt velünk", „a koleszos fiúk most hiába próbálkoznak" stb. Az ilyen érvelés fölmenti a politikai közösséget a felelősség alól, amiért tűri, sőt szavazataival előidézi és jóváhagyja, hogy ilyen egyének vagy zárt klikkek súlyos bajokat okozhassanak. Közvetve a demokráciát mint olyat értékeli le, hiszen nem is képes feltételezni, hogy annak intézményei alkalmasak lehetnek a kártétel megakadályozására.

Természetesen idetartoznak (10) *a sztereotípiák és az, amit a történettudományban esszencializmusnak neveznek*: az a meggyőződés, hogy népek, nemzetek, etnikai csoportok egységes tulajdonságokkal, viselkedésmódokkal jellemezhetők. Idetartoznak (11) *az összeesküvés-elméletek* is, amelyek embercsoportok feltételezett lényegi gonoszságán alapulnak. De éppígy az a szemlélet, amely összeesküvés-elméletnek tartja a nyilvánosság elől rejtett kapcsolatok, hálózatok, cselekmények létezését.

Így vezet a tökéletes tájékozottság illúziója és a regionális érdeklődés hiánya (12) *a hamis józan ész*hez, amely tényleges összefüggéseket nem vesz tudomásul, összeesküvés-elméletnek tulajdonítva őket. A magyar politikai élet követői például többnyire nincsenek tisztában azzal, hogy mekkora hatalma van a kommunista állambiztonságiak hálózatának Oroszországban, ahol nem volt semmiféle lusztráció; és azzal sem, hogy mekkora állambiztonsági fertőzöttség derült ki azokban a köztes-európai országokban, ahol volt. Ezért mint fantazmagóriát hessegetik el azt a feltételezést, hogy ilyen hálózat(ok) Magyarországon is van(nak), és hogy ez teljesen elégséges magyarázatot ad látszólag értelmetlen, groteszk vagy valószínűtlen eseményekre (a csodaszerű korai magyar meggazdagodások nagy része mögött például magyar és szovjet állambiztonsági kapcsolatok lehetnek).

Erről bővebben a 18. és a 19. fejezetben írok. És mint a legújabb orosz történelemmel foglalkozó tudományos-tényfeltáró munkákból, például Karen Dawisha *Putin's Kleptocracy* (Simon & Schuster, New York, 2014) című könyvéből tudjuk, a túlélő állambiztonsági hálózat együttműködött a szervezett bűnözéssel; ennek Magyarországon is egyértelműek a jelei, például az olajszőkítés történetében.

Jóhiszeműségből fakadó tévedés továbbá – s a hamis józan ésszel rokon – (13) *a tisztességesség feltételezése*. Eszerint köztiszteletben álló, látszólag független polgárok feltétlenül szabad döntésből tesznek meg váratlan (vagy nem tesznek meg várható) lépéseket, amelyek valamelyik politikai erőnek kedveznek – népszerű sportolók kiállnak a pártgyűlés dísztribünjére; sztárriporter nem teszi föl azt az egy kérdést, amellyel eldönthetné a politikus sorsát; fontos pártsemleges tisztségviselő indokolás nélkül lemond –, és nem valamilyen ígéret, zsarolás vagy rejtett összefonódás hatására. Ennek a tévedésnek egyik leágazása, hogy akár „minden gyanú felett álló" – másokat meghurcoltató – magyar politikusoknak ne lehetne közük bűncselekményekhez csak azért, mert a nyilvánosság ilyenekről nem tud; vagy hogy ellenszenves, irántuk várhatóan gyűlöletet keltő cselekedeteket nem pontosan azért visznek véghez, mert zsarolhatók. (A köz tudatlanságban való megtartásának éppen az lehet a célja, hogy a zsarolás lehetőségét meg lehessen őrizni.)

Általánosságban egyfajta (14) morális illúzióról beszélhetünk, arról, amely alapjellemzőnek szereti hinni a támadhatatlan tisztességességet (azaz sokkal elterjedtebbnek, mint amilyen valójában). A fönt említett Dawisha-könyvben található elemzés arról, hogy Oroszországban egy időben egyenesen azért hoztak kaotikus jogszabályokat, hogy ne lehessen *nem* megsérteni őket, s így törvénysértőként, azaz – papíron – bűnözőként mindenkit kézben lehessen tartani. Magyarországon idáig egyelőre nem jutott el a helyzet, de az állam túlterjeszkedése, a piacgazdasági pangás és a mindenkori uralkodó kaszt érdekei együtt oda vezettek, hogy pusztán a megélhetésük érdekében nagyon sokan belementek valamilyen szabálytalan játékba, megsértve erkölcsi szabályokat és legalábbis megkerülve jogszabályokat. A „nagyon sokan" azt jelenti, hogy azok közül is sokan, akik neveltetésüknél, morális érzéküknél fogva reflexből elítélik a tisztességtelenséget és a jogsértést.

Rokon ezzel (15) *a jogállami illúzió*. A politikai kasztban és annak közelében is vannak tisztességes, jogilag képzett emberek, akik hiába vannak többlet-információ birtokában jogsértésekről, illetve arról, hogy az igazságszolgáltatás bizonyos szereplői visszaélnek a joggal, nem mondanak ki, nem írnak le olyasmit, ami bíróságon nem lenne bizonyítható. Nem feltétlenül gyávaságból vagy merev törvénytiszteletből, hanem azért is, mert az évek során nagyon hatásos módszerek alakultak ki az ilyen leleplezések közömbösítésére, a közvélemény érzéketlenné tételére. Olyan elméleti helyzet ez, ahol föl kell mérni, hogy a várható politikai haszon megéri-e a jogszabályellenes cselekvést és a forrásvédelmi elv megsértését mint költséget. Mivel az utóbbi tizenöt évben – legkésőbb az olajügyek és a bányaügy óta – sokszorosan világossá vált, hogy a közvélemény zöme még a kimondott tényeket sem hajlandó egyértelműen kompromittáló ténynek felfogni, a kockázati küszöb egyre magasabbra került. Így viszont ördögi kör alakult ki, ugyanis a leleplezések tetemes részének elmaradása miatt a közvélemény egyre szilárdabban meg volt győződve arról, hogy az igazságszolgáltatás, illetve az igazságszolgáltatáshoz forduló politikusok visszaélése a joggal vagy, mondjuk, a politikailag befolyásolt rendesbírósági vagy alkotmánybírósági döntés egyszerűen nem lehetséges. És aki mégis ilyet feltételez, az a szent jogállamot támadja.

A harmadik csoportot a szorosabban vett *kognitív, azaz gondolkodási műveletekkel kapcsolatos hibák* alkotják.

Ilyen például (16) *az analógiák szeretete*, mint a nagy kommunista–náci párhuzamé, mely szerint a „kommunizmus" (annak minden 1917 és 1989 közötti változata) és a náci rendszer között teljes szimmetria van. Ennek jegyében gyakran azzal igyekeznek diszkreditálni kommunista előéletű politikusokat (egyébként tévesen), hogy a demokratikus NSZK-ban sem kaptak politikai szerepet náci funkcionáriusok. Ezt a hevesen antikommunista beszédű „jobboldal" természetesen mindig csak a másik oldal kommunista előéletű vezetőire alkalmazza; a saját oldalukat szolgáló volt állambiztonsági emberekre például nagyon ritkán.

Hasonlóan ellenállhatatlan (17) *a címkézés csábítása*, illetve a címke összetévesztése a magyarázattal. Hagyományos gyakorlat a kommunistázás az egyik oldalon, a fasisztázás és nácizás a másikon (mármint úgy is, hogy nem valódi kommunisták vagy nácik a célpontok). Egyáltalán, a hatásos vagy annak vélt, egyetlen kifejezésből álló, sőt egyszavas formula tartós ismételgetése 1998 óta a politikai beszéd alapeleme lett. Ilyen volt például a „bankárkormány", majd a „brókerkormány" 2002–3-ban. Tömegek mozgósítására egy-egy ilyen

bedobott hívószó alkalmas lehet – a Fidesznek is bevált 2010 előtt –, de a gazdasági és társadalmi betegségek gyógyítására, demokrácia felépítésére, mint a mellékelt ábra mutatja, nem. 2009-ben az akkori „jobboldali" ellenzék a Gyurcsány-, majd a Bajnai-kabinetet nevezte mutyikormánynak, 2013 táján viszont az Orbán-kormányt hívták frappánsan mutyikormánynak az ellenzékben senyvedő baloldali pártok, köztük Gyurcsány vagy Bajnai hívei, és várták a hasonló hatást, hiába.

Rokon ezzel (18) *az egységes magyarázat csábítása*. Ebbe a hibába jelen könyv szerzője is beleesett 2007 táján, amikor úgy gondolta, hogy a magyar politikai betegséget majdnem száz százalékig le lehet vezetni egyetlen körülményből, az intézményrendszer rossz konstrukciójából. De ugyanilyen tévedés azt mondani, hogy „a korrupció maga a rendszer", vagy hogy „ez maga a fasizmus". Nem biztos, hogy egyetlen tényből vagy ténnyel, egyetlen kifejezéssel meg lehet magyarázni a rendszer rossz voltát. Még csak az se biztos, hogy ha több ilyen tény, körülmény van, akkor egymásból következnek.

Több, egymástól eredetileg független, egymáshoz képest véletlenszerű körülmény vezetett a harmadik köztársaság bukásához és a NER létrejöttéhez: a térség egészére jellemző történelmi, kulturális, értékrendbeli örökségen túl a hibás intézményrendszer, a magyar középosztály sajátos alkata, a különösen erős állambiztonsági érdekcsoport(ok), de ugyanígy két, a térségben egyedi történelmi tapasztalat: a Trianon-trauma és a Kádár-korszak nagyarányú életszínvonal-emelkedése. Biztosan van még más ok is, de az előbbiekből egyiket sem lehet kihagyni. Orbán Viktor személyiségjegyei ezekhez képest véletlenszerű tényezőnek mondhatók, bár az kétségtelen, hogy egyedül ő tudta maximálisan kihasználni az intézményrendszer hibáit is, a középosztály erős, adakozó állam iránti vágyát is, az állambiztonsági veteránok támogatását is, a trianonizált nacionalizmust és a Kádár-kor iránti nosztalgiát is. A többes magyarázat elfogadása különben azt is jelenti, hogy elfogadjuk a véletlen lehetőségét azzal a tévhittel szemben, mely szerint (19) *minden történelmi-politikai esemény mögött valamilyen szabályszerűség van*.

Végül két általánosan használt fogalmi metaforáról. George Lakoff és Mark Johnson fejtik ki *Metaphors We Live By* (Metaforák, amelyek szerint élünk) című híres könyvükben, hogy gondolkodásunk jórészt olyan fogalmi metaforákban zajlik, amelyekben egy elvontabb dolgot (céltartomány) egy konkrétabb dolog (forrástartomány) segítségével értünk meg, arra fordítjuk le. Az időt például

térbeli haladásnak fogjuk fel, a jó dolgot fent, a rossz dolgot lent lévőnek, a dühöt edényben lévő nagy nyomású folyadéknak („felkaptam a vizet").

Ezek a fogalmi metaforák nem definiált fogalmak, a politikai valóság precíz leírására önmagukban nem alkalmasak. Mégis kikerülhetetlenül hatnak, például az, hogy (20) *a sokaság = egyetlen tudatosan cselekvő ember*, a nemzet vagy bármilyen makroközösség – akár valóságos, akár feltételezett – egyetlen ember módjára viselkedik. A virtuális makroközösségre példa a politikai retorikában az „a kommunisták" nevű tudatos alany, amely például 1989-ben, Budapesten összesen egyféle indítékkal cselekszik, és azonos azzal az „a kommunistákkal", amely, mondjuk, 1937-ben, Moszkvában cselekedett. Ugyanez a metafora rejlik a nemzeti egység kultusza vagy olyan megnyilvánulások mögött, hogy „Mi, magyarok sohasem irigyeltünk semmit a németektől" (Orbán Viktor; a magyarok összessége a valóságban nem tud semmit sem „irigyelni"), de éppígy Kertész Ákos ítélete mögött is: „A magyar genetikusan alattvaló". Ez esetben a makroközösség valóságos, de minden ilyen kijelentés negligálja azt a tényt, hogy minden politikai közösség, a magyarországi is, tagolt; más-másfajta érdekű, többféle világnézetű, kisebb és nagyobb csoportokból áll; s a demokrácia nem egyszerűen az egész elnyomásának hiányát, hanem ezeknek a csoportoknak a politikai egyenjogúságát jelenti.

Ugyancsak roppant erővel hat az ellenzék körében (21) *a rajtaütésszerű bűncselekmény fogalmi metaforája*. Ez a 2010-zel kezdődő eseménysorozatot váratlan rablótámadásnak, foglyul ejtésnek, erőszaktételnek, egy fokkal elvontabban puccsnak értelmezi, amelyben a Fidesz az elkövető, „mi", „a társadalom", „a baloldal", „a demokraták" stb. pedig az áldozat. Kiváló ürügy az önsajnálatra, elégtelen alap az ellenzéki cselekvésre. Valójában – hogy a metaforánál maradjunk – az áldozat egyenletes tempóban haladt a bunkóját fölemelve tartó útonálló felé, annak a feltevésnek a jegyében, hogy őt eddig még nem érte támadás, tehát ilyen támadás nem is lehetséges. Sőt még a bunkót sem tudta azonosítani. Ilyen értelemben a 2010-es áldozat igenis felelős volt a sorsáért.

Ezt a politikai-kognitív tétlenséget, önsorsrontó hajlamot hívtam a *Paraméter*-sorozatban a farkasvakság mintájára bárányvakságnak.

3. Gyülekezési jog

kontra parlamentarizmus

A magyar politikai valóság és a róla szóló beszéd közötti hasadásról 2004 óta voltak olyan megbízható bizonyítékaim, amilyenekkel máshol sem publicisztikában, sem politikai elemzésekben nemigen találkoztam; végül a 2006. őszi események láttán buzdultam fel, hogy legalább a valóság egy darabját megtisztítsam a rárakódott hamis beszédtől, bebizonyítsam magamnak és annak, akit érdekel, hogy ez a megtisztítás lehetséges.

Látszólag speciális a téma – a gyülekezési törvény, annak eredete és az eredet kinyomozása során szerzett tapasztalataim –, de kétszeresen is fontos a könyv szempontjából. Először is, mert a magyar képviseleti demokrácia legfőbb intézményének, a parlamentnek a 2010 előtt is egyezményesen elfogadott támadhatóságáról, sőt védtelenségéről van szó. Másodszor, mert az eset jó példa rá, hogy a magát demokratának vélő közösség mennyire nem volt tisztában a modern demokrácia alapelveivel, mennyire törvényszerűnek és értelmesnek hitt minden okafogyott esetlegességet, mennyire nem ismerte annak a rendszernek az eredetét és működését, amelyben élt és dolgozott. A demokrácia világszabványa ugyanis nem egyszerűen a liberális, hanem a liberális képviseleti demokrácia. Azok közül, akik 2010 után a *liberális* demokrácia felszámolása ellen tiltakoztak (ezt a fogalmat jellemzően leegyszerűsítve a „jogállam"-ra, sőt „jogállamiság"-ra), nagyon kevesen vették komolyan, vagy vették észre 2010 előtt a *képviseleti* demokrácia lényegi működési zavarait (ezekről bőven lesz szó a következő fejezetekben). Pedig ezek tették lehetővé egy illiberális párt 2010-es hatalomra jutását és azt, hogy szabadságellenes törvényeket hozzon. Miért ne tette volna meg, ha megtehette?

Barátaimnak azóta is magyarázom, miért nem vagyok hajlandó a Kossuth téren tüntetni. Hogy ha van intézmény, amit egy képviseleti demokráciában védeni és tisztelni kell, az a szabadon választott parlament; a közösség eleve azért

választ maga helyett képviselőket, mert jobbnak tartja őket a saját átlagánál. Legalább a szabadság hívei tegyenek úgy, mintha hívei volnának a képviseleti demokráciának, ami a szabadság első számú garanciája. Legalább ők ismerjék fel, hogy miben hibáztak 2010 előtt, és ne hagyják jóvá saját újabb cselekedeteikkel ezt a hibát. Ha a köztársasági elnök sérthetetlen, miért is lehet az országgyűlést kiszolgáltatni az ellenséges tömegnek, főleg, ha az jogszabályokat sért? Hogyhogy a törvény Magyarországon soha nem adott a *demokratikusan megválasztott* országgyűlésnek elegendő védelmet? Miért nem hiányolta a törvényes védelmet 2006-ban szinte senki, és miért tette lehetővé összpárti konszenzus még a hatályos jogszabályok megsértését vagy kijátszását is?

Ennek a védtelenségnek az eredetét kezdtem nyomozni 2006-ban. Világossá vált, hogy a magyar liberális demokrata elit túlságosan is hajlamos a politikát jogi kérdésnek felfogni, a politikai szabadságot egyéni szabadságjognak, és a hatalommal bírók egyes politikai lépéseit aszerint értékelni, mennyiben felelnek meg bizonyos, tértől és időtől elszakított jogi-erkölcsi elveknek, nevezetesen az alkotmányban rögzített alapjogoknak úgy, ahogyan az Alkotmánybíróság a határozataiban kibontakoztatja, nem törődve a hétköznapi és a politikai erkölcs különbségével. A baj igazából akkor kezdődik, ha valaki úgy gondolja, hogy a *jogi-erkölcsi mércéknek* való megfelelés egyben annak is elégséges föltétele, hogy a cselekedet *politikailag* jó legyen. Ehhez azt kell föltételezni, hogy a törvények, elvek, szabályok 1989-ben csakis a mércéknek való megfelelés szándékával születtek, nem pedig – mint gyakran – múló érdekből, azóta elavult célú kompromisszumok eredményeként. Így sokan, aktív, rutinos politikusok és képzett jogtudósok is – ki jóindulatú tájékozatlanságból, ki a saját felelősségét leplezve, ki cinikus tettetéssel – örök érvényű, abszolút elvként védelmezték és védelmeznek olyasmit, ami valójában másként is lehetne, és ha másként volna, az ország állapota jobb lenne. A fejezet második felében a gyülekezési törvény példáján mutatom meg ezt a jelenséget, mondjuk úgy, esettanulmányként.

2006 őszén az öt héten át tartó Kossuth téri vadkempinges tüntetés ellen a magyar politikai elitnek – benne a kormányoldalnak – nem volt sem elvi, sem jogi kifogása. Közmegegyezés volt arról, hogy Gyurcsány Ferenc akkora politikai bűnt vagy hibát követett el, amely indokolja szélsőségesek és bértüntetők Parlament előtti permanens táborozását és legalább négy jogszabály (gyülekezési törvény, büntető törvénykönyv, szabálysértési törvény, a közterületekről szóló

önkormányzati rendelet) látható megsértését –, miközben azt is tudomásul vették, hogy egy ekkora politikai bűnt vagy hibát elkövető miniszterelnök ciklus közbeni leváltására a jelek szerint nincsenek alkotmányos, parlamentáris eszközök. Tehát azt, hogy a parlament tekintélyét úgy lehet semmibe venni, hogy a blokádjának elismerten nem lehet politikai következménye, kizárólag a demokratikusan választott parlamenti többség vegzálását szolgálja.

Ezen a nyomon indultam el. Az ellentmondás nem fért a fejembe, annál inkább, mert feltűnt egy nyilvánvaló – és általánosan készpénznek vett – hazugság.

Az elemi ösztön hiánya

Volt, aki bátortalanul fölvetette, hogy a parlamentet, a képviseleti demokrácia legfőbb intézményét akkor is tisztelni és védeni kellene, ha az aktuális kormány éppen nagyon népszerűtlen. A Fidesz témafelelősei ezt a kevés halk tiltakozót azzal torkolták le, hogy márpedig ez mindenhol így van. Demokráciában az, úgy és addig tüntethet a parlament előtt, a dolgozó parlament *ellen,* aki, ahogyan és ameddig akar. Szokás szerint a végtelenségig ismételgették azt a két marginális példát, ami állításukat igazolta, és a baloldali, liberális vagy egyszerűen csak független kommentátorok óriási többségének sokáig eszébe se jutott, hogy ellenőrizze.

2007. február elején a Kossuth téri fideszes kordonelhárító gyorsszerviz megjelenése kellett ahhoz, hogy a magyar sajtó fölébredjen hipnotizált álmából. Néhány napon belül legalább három összeállítás szólt arról (*Népszabadság, HVG, 16 Óra*), hogy a nyugati demokráciák többségében a törvényhozás és épülete szent. Szentebb, mint a közterületi véleménynyilvánítás joga. A parlamentek tövében – ahol egyáltalán fizikailag lehetséges – rendre tilos a tüntetés, vagy külön engedély kell hozzá (Magyarországon, mint minden tüntetést, ezt is elég bejelenteni.)

Negyedéves késéssel tehát a szélesebb közönség is értesülhetett róla, hogy az „Európában ilyen sehol sincs" tétele nem más, mint otromba hazugság. (Megjegyzendő, hogy a Károly körúti, október 23-i rendőrattak brutalitása sem volt egyedi az európai demokráciák történetében. 2007. február 22-én, az európai ügyek bizottsága és az emberi jogi bizottság együttes ülésén Franco Frattini akkori uniós igazságügyi biztos csöndes elnézéssel hallgatta, ahogy a civil szakértőként

meghívott Morvai Krisztina „túlélőkről" beszélt. Hazájában, Genovában a G8 csúcstalálkozó miatt 2001-ben kitört zavargások elleni fellépés halálos áldozatot is követelt, a sebesültek száma hatszáz körül volt. Ez nem jelent felmentést a rendőri brutalitás miatti felelősség alól, normális körülmények között azonban nem elegendő ahhoz, hogy egy demokratikusan megválasztott kormányzat egészét bűnösnek nyilvánítsák, főleg soha nem bizonyított összeesküvés-elméletek bevetésével.)

Ami a parlament védettségét illeti, épp fordítva igaz: a magyar megengedő szabályozás egzotikus kivétel, főleg a kulturális és terepadottságokhoz képest. És ennek alighanem mélyebb okai vannak a józan ész meglététénél vagy hiányánál.

Kitekintés a korlát mögé

A szlovák törvény szerint a Nemzeti Tanács épületének százméteres körzetében tilos a gyülekezés. Ha ezt összevetjük a berlini Bundestagot övező „tilalmi övezet" *(Bannmeile)* négy-ötszáz méterével (ülésezés idején itt tilos minden demonstráció, máskor pedig szigorúan engedélyhez van kötve), akkor – hunyorítva, mértani közép szerint becsülve – hazánk fővárosában a zóna nagyjából kétszáz méteres volna, azaz kiterjedne a teljes Kossuth térre.

Belgiumban az alkotmány 26. cikkének (2) bekezdése a „szabad ég alatti" gyülekezést mindenestül a rendőrségi szabályozás körébe utalja. Az utcai demonstráció vagy nem spontán, vagy nem törvényes. Ez azt sejteti, hogy az ottani alaptörvény a gyülekezési szabadság alapvető jogával legalábbis egyenrangúnak tartja azt a jogot, hogy a helyi közösségek háboríttatlanul folytassák saját életüket. (Ennek tartós vagy rögtönzésszerű megzavarása ugyanis – demokráciában – nem tartozik a tüntetés céljai közé, sőt, gyakorlatilag is ostobaság: nem teszi rokonszenvesebbé ügyemet a nyilvánosság szemében.) A brüsszeli rendőrség általános szabályzata pedig előírja, hogy a főváros belterületén (itt van a két szövetségi kamara épülete is) hat munkanappal előbb a polgármestertől kell mindenféle gyűlésre, tüntetésre és felvonulásra engedélyt kérni.

Engedélyről van szó, nem bejelentésről, és a polgármesteri engedélyben előírt feltételeket be kell tartani, különben a tüntetés szétzavarható. Ismétlem, nem a tüntető támaszt feltételeket, hanem a polgármester, az őt demokratikusan megválasztó és a tüntetésnek helyt adó közösség érdekeinek képviseletében. A brüsszeli rendőrség ugyanis a helyhatóság rendőrsége (miközben van országos hatáskörű,

szövetségi rendőrség is), ellentétben a Budapesti Rendőr-főkapitánysággal, amely az országos rendőrség budapesti részlege.

A brüsszeli szabályozás fényében mindenesetre furcsa, hogy Wilfried Martens, az Európai Néppárt azóta elhunyt *belga* elnöke a gyülekezési jogot abszolutizáló érvekkel igazolta nyomban a Fidesz-frakció kordonbontását (kiemelések tőlem): „A demokráciáknak *minden esetben* biztosítania kell a polgárok számára a szabad véleménynyilvánításhoz való jogot (...), *semmi módon* sem szabad a vélemény kinyilvánításának szabadságát korlátozni. Ez a kordon valójában a szólás- és gyülekezési szabadsághoz való jogot zárja el (...) Magyarország elfogadta a Koppenhágai Kritériumokat 2004-es EU-csatlakozásakor. A polgári szabadságjogok biztosítása részét képezi ezen kritériumoknak, és a magyar Parlament előtti szólásszabadság jogának korlátozásával ma Magyarország ezeket nem teljesíti maradéktalanul." Martens másban sem mondott igazat; állításával ellentétben „a polgári szabadságjogok biztosítása" nem szerepel a koppenhágai kritériumok között (gondolom, adottságnak vették), a jog primátusa és a demokráciát, joguralmat, emberi jogokat garantáló *intézmények* szilárdsága viszont igen.

Aggodalmát fejezte ki Joseph Daul, az Európai Néppárt akkoriban frissen megválasztott, francia frakcióvezetője (azóta elnöke) is: „...a Kossuth tér a demokrácia és a szólásszabadság jelképe Magyarországon. A mi képviselőcsoportunk 2004 júniusában az alakuló ülését is itt, a magyar parlament épületében tartotta meg." Feltűnő a (papíron) konzervatív politikus fogalmazásában, hogy a parlamenti demokrácia jelképe neki nem a parlament, hanem a Kossuth tér, a közterület, politikai értelemben az utca, melyhez szerinte a parlamentet a rész-egész viszonya fűzi. „A rendőrségi barikád felépítése nehezen érthető – folytatja Daul –, s a Fidesz magyar országgyűlési és európai parlamenti képviselőinek békés polgári engedetlenségi akciója a polgári szabadságjogok legitim követelésének cselekedete volt."

A frakció véleménynyilvánítási szabadságát ezenközben semmi nem korlátozta a kordonon kívül sem, a kordonon belül sem (mármint az Országgyűlésben, aminek védelmét a kordon szolgálná). Érdekesebb, hogy Joseph Daul hazájában az 58-1100-as számú, 1958. november 17-i törvényerejű kormányrendelet szerint a Szenátus, illetve a Nemzetgyűlés elnöke a rendőrség, illetve a fegyveres erők bevetését is kérheti, amennyiben a nyugodt munkát nem lehet biztosítani.

Egyébként Magyarországon is van ilyen jogszabály. „Az Országgyűlés elnöke biztosítja az Országgyűlés jogainak gyakorlását, gondoskodik az Országgyűlés tekintélyének megóvásáról, az Országgyűlés rendjének és biztonságának fenntartásáról" – mondta a 2006-ban hatályos Házszabály 19. paragrafusa. (Jelenleg hasonló feladatokat jelöl meg az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. törvény 2. paragrafusa.)

Finom kioktatás

Ha az a kérdés, miként védte meg Szili Katalin szocialista házelnök a Házat a Térrel szemben, akkor hiába erőltetem memóriámat azon kívül, hogy egy feltűnően kockázatos pillanatban – amikor Orbán Viktor, miután a többség bizalmat szavazott a Gyurcsány-kormánynak, szimbolikusan ki akart lépni a Kossuth téren tüntető nép közé – elutasította a főkapu megnyitását. Arra sem emlékszem azonban, hogy ki kérte számon tőle a Házszabályban előírt kötelességének teljesítését. Kelemen András fideszes képviselő például aláírta egy önjelölt csoport fenyegető petícióját, amely alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását és ideiglenes kormány felállítását követelte – azaz a képviseleti rendszer egészét és csúcsán az Országgyűlést tüntette föl illegitimnek. Mire a házelnök – mint a köztévé híradója fogalmazott – „finoman kioktatta" a képviselőt, olyan evidens, mondhatni egyszerű alkotmányjogi érveléssel, amely Kelemenről és pártfogóiról vélhetően lepergett, merthogy eleve nem vettek tudomást róla.

„A Kossuth téren nap mint nap tömegek vannak – nyilatkozta Szili Katalin a válság kellős közepén. – Azt kell belátni, hogy arra az alkotmányos anarchiaként jellemezhető helyzetre, ami mostanra kialakult, nem az alkotmányos erőből való politizálás, hanem a demokrácia a válasz" (*Népszabadság*, 2006. okt. 11.). Egymást kizáró helyzetben az alkotmányos erő és a demokrácia? Kevés érzékletesebb, noha szándéktalan összefoglalást olvastam a magyar baloldal szerepválságáról. Az Országgyűlés tekintélyét heteken át a porbanráncigálták, zsarolták, munkájának biztonsága veszélyben forgott – úgy kellett külön gondoskodni a képviselők bejutásáról –, és a házelnök a tekintélyt és a biztonságot párbeszéddel védte volna meg. Párbeszéd – kivel?

Egy másik önjelölt csoport – kormányőrök kíséretében – fölkereste a Szent Koronát, és esküt tett az alkotmányos rend jogfolytonosságának helyreállítására (tehát a fennálló alkotmányos rendet illegitimnek nyilvánította). Ráadásul az

Országgyűlés Hivatala és a Tér képviselői között hetek óta folytak a tárgyalások a szervezett, idegenvezetős vizitekről. Kivel, milyen alapon és miről folytattak dialógust? Ha turistákként nézik meg a Szent Koronát, akkor miért kellett erről az Országgyűlés Hivatalának külön tárgyalnia? Ha viszont politikai vudu céljából, a jelenlegi képviseleti demokrácia tagadása végett keresik föl az ereklyét (ezt különben tudni lehetett az újságból), akkor éppen az Országgyűlés Hivatalának nem lett volna szabad pátyolni az underground jogrend szertartásait.

2007-ben ott tartottunk, hogy a magyar parlamentarizmus sorsa két nagy politikai erő kezében volt. Az egyik a magyar parlamentarizmust akarta módszeresen felszámolni. A másik módszeresen úgy tett, mintha önmagát akarná felszámolni.

Mintha az egész eseménysor John Lukacs 2005-ös könyvének, a *Demokrácia és populizmus*nak a képletét illusztrálná. Konzervativizmus és liberalizmus ellentétét a XX. századra nacionalizmus és szocializmus ellentéte váltotta fel, ezek közül a nacionalizmus az erősebb. A liberalizmus túlgyőzte magát, a parlamenti rendszer vonzereje csökken. A jobboldal gyűlöl, a baloldal fél; és a liberális demokrácia a modern nyilvánosság segédletével nemzeti populizmusba hanyatlik.

§

Miközben az MSZP-n kívül mindenki a Gyurcsány-kormány bűneivel és hibáival foglalkozott, az idő tájt meghökkentően kevés szó esett arról a veszélyről, amit a kormányoldalnál immár sokkal erősebb nacionál-kollektivista ellenzék jelentett (akkoriban még nem vált külön a Fidesz háttérserege a Jobbikétól). A parlament és a Kossuth téri tüntetők viszonyában szimbolikusan összesűrűsödött a magyar képviseleti demokrácia bukásának közvetlen elvi oka: a demokrácia képviseleti oldalának (a demokratikus intézményeknek) a leértékelése a demokrácia liberális oldalához (azon belül is az intézményen kívüli kommunikációs alapjogokhoz) képest. A szocialistákon kívül majdnem a teljes politikai és jogi establishment úgy fogta föl a szabadságot, mint a demokratikusan választott szervekkel *szembeni* szabadságot, és gyanítható, hogy a szocialisták is inkább csak pozíciókat védve, mint elvből próbáltak demokratikus politikai ésszerűséget vinni a gyülekezési törvénybe (hiába).

A „majdnem mindenki"-be – Sólyom László köztársasági elnökön kívül – rendesbíróságok és az Alkotmánybíróság is beletartoztak; kivétel nélkül a gyülekezési jog elvi korlátozhatatlanságának szellemében hoztak határozatokat. Ez a hatályos gyülekezési törvénnyel is összhangban volt, az ugyanis a „népképviseleti szervek vagy a bíróságok zavartalan működésének súlyos veszélyeztetésén" kívül – hogy a „súlyos" veszélyeztetés mennyire gumifogalom, azt láthattuk 2006-ban a Kossuth téren – csak akkor tette lehetővé a tüntetés rendőri tiltását, ha „a forgalom más útvonalon" nem biztosítható. (Holott nagyvárosi utcahálózatokban a forgalom szinte mindig biztosítható más útvonalon; ezzel tehát újabb gumírozott betiltási indokot adtak a rendőrség kezébe, amit használt is, amikor például 2008 decemberében megtiltotta azt a tüntetést, amit Budaházy György és Toroczkai László a Dohány utcai zsinagóga elé jelentett be – noha tetszőleges számú más útvonal adódott volna. Ez nem azt jelentette, hogy Budaházyék akciója gusztusos és demokrata lett volna, hanem azt, hogy a gyülekezési törvény egyszerűen alkalmatlan a közbiztonságot, közrendet vagy közerkölcsöt sértő rendezvények elhárítására.)

Mint a fentiekből és a következőkből látható, a Parlament előtti vadkemping helyeslőinek köre messze túlterjedt a Fideszen, aminek természetesen közvetlen érdeke fűződött a kormány és a demokratikusan választott országgyűlési többség ostromához. Ezek után, hogy fegyelmezetten fogalmazzak, heves indulati reakciót keltett bennem az, amit Gulyás Gergely, jelenleg a Fidesz első számú köz- és alkotmányjogi szakértője a *Népszabadság*nak nyilatkozott 2014 szilveszterén (egy félreeső csoportocska 2014 végi Kossuth téri jelenlétéről szólva): „a Parlament előtt hónapokon át tartó sátortáborozás visszaélésszerű gyakorlása a gyülekezési jognak". Mennyire igaza lett volna, ha arról a 2006-os sátortáborozásról mondja, amit a Fidesz szívvel-lélekkel támogatott. Tehát a gyülekezési jog magyarországi anomáliáinak eredetéről:

Akárki a házamban, avagy hat tévhit

A Fővárosi Közgyűlés 2006. október 26-án módosította a fővárosi közterületek használatáról szóló rendeletet. A gyülekezési törvény hatálya alá eső politikai rendezvényeken, a többi fajta rendezvényhez hasonlóan, engedélyhez kötötték volna például „építmények és berendezések" elhelyezését, vagyis a színpad állítását és a hangosítást. A döntésre a sajtó egyöntetűen felzúdult, irányzattól függetlenül.

A Társaság a Szabadságjogokért „megdöbbenéssel értesült" a hírről, és azonnal megtámadta a jogszabályt az Alkotmánybíróságon. „Aggodalommal figyeljük azokat a próbálkozásokat – így a TASZ közleménye – amelyek a napi politikai konfliktusokat az 1989-ben kivívott politikai szabadságjogok korlátozásával kívánják feloldani." Itt érdemes megjegyezni, hogy a TASZ kétszeresen is tévedett: a gyülekezési törvény nem 1989-es vívmány, sőt igazából senki sem „vívta ki".

Az Alkotmánybíróság aztán február 12-én semmissé nyilvánította a passzust, mondván, hogy korlátozza a gyülekezés alapvető szabadságjogát, arra pedig a Városházának nincs felhatalmazása. Schiffer András, a TASZ ügyvivője ekkor a következőt nyilatkozta a *Hírszerző*nek: „a főváros döntése tipikus állatorvosi ló", és az önkormányzatnak „semmi keresnivalója nincs ebben a procedúrában." Ez így volt, de nem volt sem szükségszerű, sem demokratikus szempontból feltétlenül helyes, hogy így legyen.

Addigra már utánajártam, honnan eredt a magyar gyülekezési jog kivételesen anarchista jellege, amit 2006 őszén egy korántsem anarchista erő, a Fidesz látható élvezettel és arcátlansággal használt ki, és amit a kormányoldalon kívül mindenki sérthetetlennek tartott. Könyvtáraztam, levéltáraztam, böngésztem az interneten, publikálásra való és háttérinterjúkat készítettem az 1989-90-es politikai-jogi átalakulás szemtanúival és résztvevőivel. Így sikerült tisztáznom a valóság és a beszéd közötti távolság eseteit. A közszájon forgó tévhitek ellenében sikerült rekonstruálnom a valódi eseménytörténetet. És tisztáznom azt, hogy a gyülekezési jog 2006–7-es magyarországi állapota nemcsak hogy nem szükségszerű, de nem is felel meg az európai demokratikus szabványnak, és nem funkcionális. Hiányosságainak nincs *értelmük,* erkölcsös *céljuk,* hanem 1988-as, 89-es pillanatnyi esetlegességek megfagyott *következményei.* (Ami az 1989 utáni rendszer több fontos eleméről ugyanígy elmondható, a választási törvénytől a kétharmados törvények rendszeréig.)

Első tévhit: A gyülekezési jog az „1989-ben kivívott szabadságjogok" közé tartozik, a demokraták a csendes forradalom keretében kényszerítették ki az utóvédharcot folytató pártállam erőitől.

A valóság az, hogy gyülekezési törvényünk, legalábbis közlönyállapotában, mindenestül pártállami folyamat terméke. Akkor divatos terminológiával azt mondhatnánk, a magabiztos „Hatalom" mérgezett ajándéka volt a Népnek. Demszky Gábor még a szamizdat *Hírmondó*ban hívta föl a figyelmet annak a veszélyére, hogy a Pozsgay Imre (utólag már látható: a népszerű Pozsgay és a Fejti György vezette „adminisztratív", belügyi szárny koalíciója) „demokrácia-csomagtervének" keretében, demokratikus alkotmány nélkül megadott szabadságjogok a valódi demokrácia manipulált pótlékai lehetnek.

A gyülekezési törvény gondolata az MSZMP KB Jászai Mari téri székházában vetődött fel, embrionális formájában valamikor 1988 első felében dolgozták ki Fejti György KB-titkár pártfogásával és vélhetően az ő kezdeményezésére. Az ajánlást – egy-két nyitva hagyott kettős változattal és a végső állapothoz képest viszonylag sok korlátozással – a Központi Bizottság 1988 júliusában egyhangúlag elfogadta. Ezután az egyesülési törvénnyel együtt társadalmi vitára bocsátották a Hazafias Népfront égisze alatt. Állítólag ötvenezer vélemény hangzott el, bár ezek leginkább az egyesülési törvény körül forogtak („Kevés" – jegyezte meg Grósz Károly. „Nem tudtuk a munkás-paraszt közvéleményt megmozgatni.") Közben a formális törvény-előkészítésre Kulcsár Kálmán, a Fejtivel szívélyes kapcsolatot ápoló igazságügy-miniszter felügyelt. Végül november 8-án a Politikai Bizottság (még mindig nyitva hagyott alternatívákkal), november 10-én pedig a Grósz-kormány is elfogadta a javaslatot saját szája íze szerint, igencsak válogatósan értékelve a „társadalmi" véleményeket. Köztük lehetett Tölgyessy Péter véleménye is, aki egy lázadó hangulatú kerületi vitában, mint Kőszeg Ferenc írja, „ízekre szedte a tervezetet" („Tölgyessy és a rendszerváltó pártok alkonya", *Beszélő,* 2000/4. szám).

A kormány által elfogadott verzióhoz módosító indítványt fűzött az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottsága (ez részben amatőrökből állt; az első számú szaktekintély alighanem Antalffy György volt, a nagy tudású, de négy évtizede vonalasságáról közismert szegedi jogászprofesszor). Így jegecesedett ki az a szöveg, amelynek elfogadására – szokatlanul rövid vita után – már csak az új évben, 1989. január 11-én ért rá a Stadinger István elnökletével feszített ütemben dolgozó parlament. Hol volt ekkor még a Nemzeti Kerekasztal?

Második tévhit: A gyülekezési törvény hangsúlyozottan liberális karaktere, a korlátozások hiánya közvetlenül a rendszerváltó erők diktatúra fölötti győzelméből ered (tehát minden korlátozás a diktatúra visszahozatala felé mutat).

Mint láttuk, a „kivívás" forgatókönyve nem áll. Az engedékenység eredetileg látszólagos, és két okból ered. Az egyiket talán a jogalkotó felületességének hívhatnánk, a másik pedig az, hogy a pártállam a törvény megfogalmazásakor

még bízhatott azokban a diktatórikus eszközökben, amelyek hónapokkal a törvény elfogadása után csúsztak ki a kezéből.

Fejti György a KB, Kulcsár Kálmán az Országgyűlés plénuma előtt utalt rá, hogy a kevéssé korlátozó német és osztrák szabályozást tekintették mintának, azt vizsgálták alaposabban, és nem például a sokkal szigorúbb – lényegében az 1935-ös szélsőjobb tömegtüntetésre válaszul létrejött – franciát. Hozzá kell tenni, hogy a német nyelvterület idevágó törvényei 1953-ban születtek, amikor a politikai szélsőségektől és utcai jelenlétüktől – történelmi okokból – éppen a legkevésbé kellett tartani. Aztán – a 68-as közjátéktól eltekintve – a gyarapodó jóléti társadalom és a konszenzuális parlamenti váltógazdálkodás légkörében tétettek próbára. (A rendőrség összehasonlíthatatlanul jobb felkészültségéről és politikai legitimitásáról nem is beszélve.)

Mindez sem akkor, sem azóta nem volt jellemző a magyar állapotokra. De a törvényjavaslat, mint Kulcsár is elismeri, még a német és osztrák mintánál is puhább volt. És éppen azért lehetett puhább, mert az MSZMP berkeiben homályosnak és jogilag megfoghatatlannak ítélték a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának olyan fogalmait, mint az „állam biztonsága" (eredetiben: nemzetbiztonság), közbiztonság és közrend. Annál jobban bíztak viszont a büntető törvénykönyvben. Hogy Grósz Károly miért bólintott rá a „puha" javaslatra, azt könnyebben megérthetjük a törvényjavaslatot megvitató minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvéből (Országos Levéltár, XIX-A-83-a-920/1988, 79. lap). Szóba került, hogy két és fél héttel korábban, október 23-án „az államrend elleni izgatás százával elhangzott", az ügyészség azonban nem indított egyetlen eljárást sem. Grósz erre szó szerint azt mondta: „Nem akartunk indítani, mindenki tudja. Úgy gondoltuk, hogy ne lövöldözzünk, lesz még idő, amikor kell, némán kellett végignézni."

A magyar törvény ama – kezdettől fogva változatlan – passzusa, hogy a gyülekezési jog gyakorlása „nem valósíthat meg bűncselekményt vagy bűncselekmény elkövetésére való felhívást", szemantikailag az 1989. január 11-én hatályos büntető törvénykönyvre utal, az pedig még ismerte a politikai bűncselekmény diktatúrabeli fogalmát. Vagyis a törvény eredeti állapotában lehetővé tette volna az erőszakos rendőri fellépést. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak egyik fő célja viszont éppen az volt, hogy a politikai bűncselekményekre vonatkozó paragrafusokat eltüntessék a Btk.-ból. Így lényegében „kitárgyalták" a gyülekezési

törvény alól a pártállami vezetőségnek még biztonságérzetet adó jogi feltételeket, viszont nem pótolták olyanokkal, amelyek a demokratikus államban a közrendet, közbiztonságot, közegészséget, közerkölcsöt védték volna. Az ominózus jogszabályi hely változatlan maradt, de a „négy köz" védelmére alkalmatlan volt.

Harmadik tévhit: A gyülekezés szabadsága a közterületen való gyülekezés szabadságával egyenlő, másfelől a véleménynyilvánítás szabadságával kölcsönösen behelyettesíthető fogalom. Márpedig a véleménynyilvánítás szabadságának kitüntetett szerepe van az alkotmányos alapjogok között. Tehát aki a rendezvények közterületen való megtartását bármi módon korlátozza, súlyos merényletet követ el alkotmányos szabadságunk ellen.

Az Alkotmánybíróság idevágó érveléseiben a véleménynyilvánítás szabadsága (mint a többinél magasabb rendű „anyajog") az amúgy korántsem kitüntetett szerepű gyülekezési szabadság megnemesítő szinonimájává válik. (Kulcsár Kálmán 1988 végén, a törvény országgyűlési tárgyalásakor egyértelműen ki is mondta, hogy a gyülekezési jogot másodlagos fontosságú szabadságjognak tartják; eredetileg biztonsági szelepnek szánták, ahogy az egyesülési törvényt sem a valódi többpártrendszert megalapozó jogszabálynak.) A véleményszabadság amúgy sok minden másnak is anyja, például a sajtószabadságnak, és mulatságos nézni, hogy nagyjából ugyanazok a politikusok, akik az alapjogok megtiprásának tekintették, ha Satu (Lanczner Ferdinánd) nem ágálhatott a Parlament tövében, képtelenek voltak abbahagyni a sajtószabadság elleni módszeres jogi hadviselést, amelynek a 2010-es médiatörvények lettek a végeredményei.

Még kevesebben gondolnak bele, hogy a közterületi gyűlés, felvonulás, tüntetés a gyülekezésnek csak egyik típusa. Számos más jogszabállyal (például a mintaként szolgáló német törvénnyel) ellentétben a magyar törvény nem szól külön az épületben, magánterületen zajló gyülekezésről – nem valamiféle mélyebb meggondolásból, hanem, mint Kulcsár említette a parlamenti vitában, csak a rövidség kedvéért. Pedig fedél alatt ugyanúgy, sőt még inkább mód van „a nézetek, információk megszerzésére és másokkal való megosztására, a vélemények közösen történő kialakítására" (így fogalmaz az egyezségokmány, és nyomában, de csak a szabad térről szólván, a magyar Alkotmánybíróság). A közterületen való gyülekezés viszont a politikai kommunikáció sajátos formája. Itt szó sincs a vélemények közösen történő kialakításáról – hiszen már kialakultak, sőt indulattá fajultak, vagy alkalmasint előbb volt az indulat, mint a vélemény –, hanem csak a másokkal való megosztásáról.

Ezek a „mások" pedig – közvetlenül vagy a médián keresztül – a politikai hatalom (petíciós jog); az a Köz, nevezetesen az a város, amelynek területén a gyűlés, tüntetés zajlik; a legtágabb körben pedig a teljes társadalmi nyilvánosság. A kommunikátorok pedig jellegzetesen a parlamenten kívüli erők, azok, amelyek másképp nem tudják hallatni hangjukat: civil csoportok, szélsőjobbosok és szélsőbalosok, de legfőképpen a szakszervezetek. Ők rendezik a milliós tömegdemonstrációkat Párizsban, Rómában. Szabályozásra éppen azért van szükség, mert a politikai hatalomtól eltérően a demonstrációnak helyet adó közösség nem kötelezhető korlátlan béketűrésre. Azt diktatúrának hívják. És ha a parlamenten kívüli erők taktikáját egy parlamenti párt alkalmazza rövid időközönként, mint a Fidesz tette 2002 és 2010 között, azt csak egyetlen szakkifejezéssel lehet illetni.

Negyedik tévhit: a magyar szabályozás éppen egészséges mértékben engedékeny, demokráciákban így szokás.

Meg kell nézni más országok jogszabályait, mind szigorúbbak. Az osztrák törvény háromszáz méteres védett zónát ír elő a parlament körül, Berlinben a Bundestagon és környékén kívül a védelem kiterjed a holokauszt-emlékművekre, Lengyelországban a koncentrációs táborok helyszínére, Brüsszelben a Grand Place-ra, pedig ott parlament sincs, és a gépjármű-közlekedést sem zavarja, Londonban szigorú engedélyhez kötik a demonstrációt a Parliament Square-en (akár csak egy személynek is), a hangosítás pedig tilos. A New York-i rendőrség drákói előírásait nem említem, más világ. Franciaországban este 11-kor haza kell menni. A francia Code Pénal ismeri a törvénytelen gyülekezés fogalmát („olyan, közterületen való gyülekezés, amely veszélyezteti a köznyugalmat"); aki az oszlatási parancs után nem távozik, az egy év börtönt kap és 15 000 eurót fizet; akinél fegyver van akár az oszlatási parancs előtt is, vagy nincs fegyvere, de szándékosan eltakarja az arcát vagy annak egy részét, az ennek a háromszorosát üli le és fizeti. Magyarországon a rendezvényen való fegyverviselés szabálysértés. A pénzbírság 1989 és 2007 között, az inflációtól elmaradó ütemben, 20 000-ről 50 000 forintra nőtt. Ennek a háromszorosát kellett fizetni nem engedélyezett helyen való prostitúcióért. Az új szabálysértési törvény szerint már (alapesetben hatvannapos) elzárással is büntethető; a pénzbírság felső határát 150 000 forintra emelték. Konfliktushelyzetben, megszállottak vagy provokátorok számára roppantul elriasztó lehet.

Ötödik tévhit: a Hatalom (ugyanabban a szereposztásban, mint 1989 előtt) folyton az egészségesen tág korlátok szűkebbre vonásán fondorkodik, de a demokratikus nyilvánosság és a független jogvédők szerencsére megakadályozzák ebben.

A valóságban nem történt egyéb, mint a már kihirdetésekor „puha" törvény folyamatos tovább-ivartalanítása. A betiltás és a szankciók lehetőségének kiküszöbölésével a feltehetően jó szándékú kritikusok mindent elkövettek, hogy védtelenné tegyék a polgári életvitelt és általában az egyezségokmányban is említett közrendet (ami oly fontos például a francia közjogi gondolkodásban). A gyülekezési törvény életének első két hónapjában még védelmet élvezett a Parlament környéke. Majd ugyanaz a Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottság, amely ezt a paragrafust még 1988 végén külön beillesztette a törvénybe, most hatályon kívül helyezését javasolta (Bödőné Rózsa Edit szegedi energetikus – később az SZDSZ-frakció tagja – és tíz képviselőtársa, valamint Varga Miklós képviselő kezdeményezésére.) Az érv az volt, hogy a „népképviseleti szervek működésének zavartalanságára" vonatkozó rész fölöslegessé teszi ezt a túlbiztosítást. 2006-ban megtudhattuk, mennyire. 1988 novembere és 1989 márciusa között annyi történt, hogy végleg eldőlt: hazánkban többpártrendszer lesz, és ez végzetes csapást mért a nem demokratikus Országgyűlés legitimitására, valamint arra a fikcióra, hogy a Köz akaratát fejezi ki.

Ezt a kiszolgáltatottságot azonban a legitim, demokratikusan megválasztott parlament is örökölte; és senkinek sem jutott eszébe, hogy védeni kellene. Egy ideig illemszabályként betartották, hogy ülésezés idején nem tüntetnek a Kossuth téren, mivel ez ellentétes volt a szabad mandátum akkor még ismert elvével, a munkájukat végző képviselők külső befolyásolásának elvi tilalmával (amit például a franciák véresen komolyan vesznek); később már ez sem számított.

A véleményszabadsággal azonosított gyülekezési szabadság kultusza miatt az amúgy is kompenzációs kényszerrel küzdő rendőrségnek nem maradt más hátra, mint hogy „a közlekedés rendjének aránytalan sérelmével" barkácsoljon. Az ezredforduló után gyakorlatilag ez volt az egyetlen tétel, ami ürügyet adhatott az ésszerű korlátozásra. Miután ennek jegyében több képtelen intézkedésre került sor, ezt az egyetlen használható eszközt is kivették a rendőrség kezéből: 2004 óta már azt kell bizonyítania, hogy a közlekedés „más útvonalon nem biztosítható", lásd föntebb.

Hatodik tévhit: a gyülekezési jog a véleménynyilvánításra vágyó állampolgár és a Hatalom (illetve az utóbbit képviselő rendőrség) kétszereplős játszmája, holmi civil helyhatóságnak itt semmi keresnivalója nincs.

Ismét meg lehet nézni a törvényeket: Berlinben, Brüsszelben, Londonban, Varsóban a civil helyhatóság veszi tudomásul vagy éppen engedélyezi a demonstrációt, és nem egy helyütt korlátozásokat is bevezethet. Abban a tervezetben, amelyet 1988 júliusában a Központi Bizottság elfogadott, és amely – változtatásokkal – novemberben a kormány elé került, nyitva maradt a kérdés, hogy a rendezvényt a helyi tanács VB-titkáránál vagy az illetékes rendőrkapitányságon kell-e bejelenteni. Noha a civil megoldás látszott *demokratikusabbnak* (az is lett volna), a rendőrség végül is – a dokumentumokból következtethetően – azért maradt a porondon, mert a tanácsi vezetők ködös történelmi ismereteiben a gyülekezési jog mint rendőrségi/csendőrségi téma szerepelt, és nem akarták, hogy rájuk lőcsöljék a rosszfiú szerepét. A rendőröknek szintén nem fűlt hozzá a foguk, de az intézkedés – azaz a törvény szellemében főként a rendezvény zavartalanságának védelme – így is, úgy is az ő feladatuk volt, a tanács mindenképpen hozzájuk fordult volna. A kormányülésen végül is Horváth István belügyminiszter és Iványi Pál fővárosi tanácselnök, PB-tag szava döntött a rendőri változat mellett, Grósz Károly látható megelégedésére. Önkormányzat és önkormányzati tulajdon akkor még nem létezett. Így rögzült egészen máig 1988 második felének boldog emlékezetű felállása: magabiztos tüntetők, akiknek csak igazuk lehet, szemben a bizonytalan rendőrökkel, akiknek nem lehet igazuk. A polgármester, az önkormányzat nincs sehol a képben, csakugyan „semmi keresnivalója nincs ebben a procedúrában" – sajnos.

§

Amikor már voltak demokratikusan választott helyi önkormányzatok, annak a szemléletnek a rögzítése, hogy egy város közterületén zajló politikai rendezvényhez a város polgárainak mint a közterületet birtokló, azt használó, a környezetében élő közösségnek semmiféle jogi köze nincs, az egyik első lépés volt az önkormányzatiság kiüresítésében.

4. Az önmagát szétverő gépezet

A gyülekezési törvény tipikus abból a szempontból, hogy később magyarázták bele az elvszerűséget és célszerűséget. Valójában senki sem akarta pontosan olyanra formálni, amilyen végül is lett.

Míg én a könyveket, régi újságokat és a levéltári fondokat bújtam, odakint zajlottak az események, az igazságügyi kormányzat módosítani szerette volna a gyülekezési törvényt, hogy a köz – akár tüntet, akár kívülálló – valamivel jobban védve legyen a szélsőségektől, a provokátoroktól. Mivel azonban a törvény módosítása kétharmados többséget követelt volna meg, erre semmi remény nem volt, a Fidesz minden kísérletet blokkolt. Azt a javaslatot például, hogy a német és francia szabályozáshoz hasonlóan tiltsák meg a maszk viselését, hadd lehessen azonosítani a bűncselekmények elkövetőit, Balsai István – egykor igazságügyminiszter, akkoriban fideszes témafelelős, ma alkotmánybíró – azzal utasította vissza, ne írják már elő neki, hogyan öltözködjön egy tüntetésre.

Ahogy a vizsgálódásban előrehaladtam, egyre inkább ebbe a kettősségbe ütköztem. Van egyfelől az egyedien magyar kétharmados rendszer, amely a kormány és az akkor még egyharmadnál nagyobb ellenzék egyetértését követelte meg eredetileg húsz, a végén már félszáz törvény bármilyen ésszerű, szükséges és az országnak használó megváltoztatásához. (Ausztriában van még hasonló, de nem ennyire kiterjedt, nem ennyire bénító; és a szövetségi felépítés, illetve kétkamarás törvényhozás miatt teljesen más, biztonságosabb a fékek és ellensúlyok rendszere.) Másfelől pedig van az a politikai polarizáció, mely arra ösztönzi az ellenzéket, hogy még az ésszerű változtatásokhoz se járuljon hozzá, azaz megakadályozza, hogy a kétharmados törvényeket – és egyáltalán, az alkotmányos rendszer egészét – az ország javára, sőt a köztársaság talpon maradása érdekében igazítsák ki; hogy a 2006-os, 2007-es, 2008-as valóságnak ne az 1989-es törvényhez kelljen igazodnia, hanem fordítva.

És miközben egyre világosabbá vált, hogy ez az ellentmondás szétveti a demokratikus politikai rendszert, az is egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a politikai élet

résztvevői mennyire nem vesznek róla tudomást. Mindenki, aki ott volt 1989-ben, a saját szerepét növeszti nagyra, és saját magát reklámozza mint egyetlen igaz embert, kivéve azokat, akik ténylegesen a főszereplők voltak, mert azok meghaltak, kiszorultak a politikai életből vagy háttérszereplőkké váltak, és senki nem hisz nekik úgy, mint a nagy önreklámozóknak. Utóbbiak viszont ahelyett, hogy kimondanák: a rendszer rossz, váltig hirdetik, hogy a rendszer: jó. Csak hát azok, akiket ők utálnak, Orbántól Gyurcsányig, elrontják. Ezért ha a rosszembereket kiiktatnák a politikai életből, minden jóra fordulna.

Ahogy az 1989-es gyülekezési törvény 2006-os használhatatlanságát a gyülekezési jog eszményi korlátozhatatlanságával ideologizálták meg, úgy kanyarítottak ideológiát a végletes magyar polarizáció egyik fő előidézőjéhez, vagy mondjuk úgy, katalizátorához: az 1989. nyár végi érdekeket és esetlegességeket 2010-ig és azon is túl konzerváló választási törvényhez. Ragaszkodván – még baloldali és liberális körökben is – ahhoz a tévképzethez, hogy ez a választási rendszer jó, még akkor is, amikor már látszott, hogy politikailag belehalnak, a liberális párt előbb, a parlamenti baloldal utóbb.

2007 második felében vagyunk. A legfőbb magyar belpolitikai téma nem a fentiek bármelyike, hanem a következő: a már súlyos beteg, fizikai erejének és szellemi képességeinek végén járó Horn Gyula interjút ad egy német hetilapnak („Wir Ungarn waren in so viel die Ersten", *Die Welt*, 2007. júl. 5.), s ebben azt mondja, hogy azért lépett 1956-ban a pufajkások közé – pontosabban: tartalékos tisztként azért is volt köteles elvállalni ezt a szolgálatot –, mert a forradalom után „köztörvényes bűnözők ellen kellett fellépni, ki más védte volna meg a bűnözőktől a lakosságot?" A nyilatkozatot itthon – az MSZP-n kívül – általános felháborodás fogadta, és Sólyom László köztársasági elnök – Gyurcsány fölterjesztése ellenére – megtagadta Horn menetrendszerű kitüntetését. Sólyom ezt a Baló Györgynek adott interjúban (*A szólás szabadsága*, 2007. július 16.) így indokolta: „két olyan esemény volt, ami az egész eddigi az rendszerváltás utáni korszaknak a két legsúlyosabb kérdését érinti. Az egyik a demokrácia természetét. Mit tehet meg egy politikus a demokráciában, meddig mehet el a céljai követésében, milyen eszközöket vehet igénybe? Ez az őszödi beszéd és következményei. A másik pedig, ami a Horn Gyula kitüntetésével kapcsolatos: Mi az alapja ennek a rendszernek? Forradalom volt ötvenhat, vagy ellenforradalom? Min alapszik ez az egész mostani rendszer?"

Olyan rendszernek, ahol szólásszabadság van (Sólyom erre nagyon kényes volt mindig), csakugyan az volna az alapja, hogyan kell vélekedni egy történelmi eseményről? Volna valamilyen, az alapjogokkal és a demokratikus alapintézményekkel egyenlően fontos véleménykötelezettség, legalább közszereplők számára, amit ha nem tartanak be, a rendszer megrendül? Ezeket a kérdéseket nyugodtan föltehette volna bármely felelős magyar demokrata politikus, ha a belpolitikai élet akkoriban nem közvetlenül a „Gyurcsány vagy nem Gyurcsány?", egy szinttel „magasabban" pedig a „ki a komcsi, és ki nem az?" kérdéséről szól. Annál is inkább, mert Horn az interjúban, politikailag korrekt módon, a „forradalom" szót használta. Azt pedig semmilyen alkotmányos alapelv nem tiltotta visszamenőleg, hogy 1956 novemberében, ahogy az interjúban mondja, „a szocializmustól függetlenül" a közbiztonságot lássa veszélyben, és nem tiltotta, hogy ehhez a véleményéhez 2007-ben is ragaszkodjon.

Kételyeimet erősítette, hogy a gyülekezési törvény kutatása során, melléktermékként, kirajzolódott Pozsgay Imre valódi szerepe. A köztudat szerint fordulópont volt az a bejelentése, hogy ötvenhat „népfölkelés" volt, ezért őt mint jó, megtért kommunistát szokás szembeállítani a javíthatatlan Hornnal, aki ugyanekkor, 1989 februárjában még csakugyan így beszélt: „Nem szabad megengednünk azt, hogy 1956 kapcsán valamiféle lelkiismereti válság keletkezzen mindazoknál, akik akkor fegyvert fogtak, mert akik fegyvert fogtak novemberben, azok az ellenforradalommal szemben léptek fel." Itt is feltűnt a valóság és a beszéd közti távolság. Dokumentumokból, saját maga és mások emlékezéseiből is kideríthető, hogy a valóságban Pozsgay akadályozni akarta, majd manipulálni, majd – amikor ez nem eléggé sikerült – másodlagossá minősíteni a demokrácia szempontjából sokkal fontosabb folyamatot, a többpártrendszer kialakulását. Horn viszont – függetlenül attól, hogy ötvenhatról az éppen akkor aktuális pártálláspontot visszhangozta – sokkal többet tett a demokratikus átmenetért és a nemzeti függetlenségért nemcsak Pozsgaynál, hanem egynémely, magát utólag szorgosan reklámozó ellenzékinél is, egyszerűen azért, mert ő volt döntéshelyzetben, és jó döntések meghozatalában játszott kulcsszerepet.

Honnan a harmadik köztársaságnak ez a kényszeres hozzákötése ötvenhathoz, miközben sem a cseheknél (és szlovákoknál), sem a lengyeleknél nem valamilyen dicső előzményre vezetik vissza mostani demokráciájuk érvényességét? Hogyan lehet az antikommunizmus próbaköve egy antisztálinista, de nem általában antikommunista forradalomhoz való viszony? Ezen gondolkoztam, és akkor

még nem állt össze az a kép, hogy mind e mögött a két meghatározó történelmi tapasztalat rejlik, a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés, valamint (bármilyen meglepően hangzik) Trianon feldolgozatlansága. A „nemzeti egység mítosza" ötvenhat utóéletében – erre Litván György mutatott rá több más hamis mítosz között –, vagyis pontosan az, amit Sólyom 2006-ban hiányolt, nem más, mint az ötvenhat után egy-másfél évtizeddel megerősödő trianonizált nacionalizmus egyik fő elemének, a kötelező egységnek a rávetítése egy olyan eseménysorra, melyre az első nap után már egyáltalán nem volt jellemző az egység.

A harmadik köztársaság ötvenhattól származtatásának dogmája is 1988–89 múlékony és egyáltalán nem fennkölt szándékú taktikai mozgásaiból ered. Bővebben később. Most azzal folytatom, aminek akkor a végére jártam: a kétharmados rendszer és a választási rendszer hasonló keletkezéstörténetével.

Akkoriban a régió többi országának demokráciája is riasztó állapotban volt. A lengyelek éppen csak megszabadultak a Kaczyński-kormánytól; Szlovákiában Robert Fico hárompárti horrorkoalíciója regnált. Csehországnak öt év alatt négy miniszterelnöke volt, egyik rosszabb, mint a másik, mindennaposak voltak a korrupciós botrányok, miközben Klaus elnök ott ásta alá az Európai Uniót és dicsőítette Putyint, ahol tudta. Ugyancsak 2007-ben Năstase volt román miniszterelnök – 2002-ben Orbán megszégyenítője – ellen büntetőeljárást kezdeményezett a korrupcióellenes ügyészség, Băsescu elnököt viszont csak a népszavazás mentette meg a parlamenti büntetőeljárástól. Csakhogy a többi országban más a választási és intézményrendszer. Rövid távon lehetővé tette a rossz kormányok bukását, hosszabb távon a hibák korrigálását, tehetséges, ügyes, jó esetben felelősségteljes, de legalábbis el nem használt politikusok feltűnését vagy megerősödését. Magyarországon fordítva alakult. A politikai életben érvényesülő és a mindennapi életre is jellemző gyűlölet / gondolkodás arány csak romlott.

Tehát a 2007-es gondolatmenet:

A rendszerváltás-mítosz csapdája

A kérdés az, hogy miközben a régió többi országában a politikai osztály – akár morálisan, akár szellemileg – fikarcnyival sem ér többet a magyarnál, és hozzánk

képest mind lépéshátránnyal kezdték az átalakítást, miként lehetséges, hogy gazdaságuk úgy növekszik, ahogy mi legjobb éveinkben sem tudtuk elképzelni, míg a miénk pang. Amit a statisztikai hivatalok nem tudnak kimutatni, de legalább ennyi köze van az ország élhetőségéhez: náluk akármilyen rossz a kormány, a civil társadalom, köszöni, jól van. Bízik a jövőben, és képes fölénnyel nézni politikusait. Magyarországon a közhangulat pocsék és pesszimista. Az emberek egy része úgy tekint a politikára, mintha élet-halál múlna rajta, más része pedig undorodik tőle. (A viszolygást számszerűen is jelzi a politikusok példátlanul alacsony népszerűségi mutatója vagy a politikai hírlapok példányszámának rohamos csökkenése – a babonával ellentétben az ilyen mértékű népszerűtlenség és zsugorodás nem világtendencia.) Mindkét változat vészt jósol.

Ha ugyanolyan vagy rosszabb emberi feltételek mellett máshol a politikai-gazdasági rendszer jobban működik, akkor nem a személyek tehetségtelensége vagy rosszakarata okozza a válságot, hanem az ok magában a rendszerben keresendő. Akkor nem igaz a kijelentés, hogy az 1989-ben létrehozott magyar alkotmányos rendszerrel az égvilágon semmi baj nincs – vagy semmi baj nem volna, ha galádul el nem rontanák mindenféle éretlen, illetéktelen, genetikusan gonosz szereplők, komcsik, multik, populisták, rendőrök, nyugdíjasok stb.

Van egy romantikus antikommunista elbeszélés, amely sok mindent meghatároz a politikusi szónoklatoktól az alkotmánybírói történetfilozofálásokig. Eszerint 1989 eleje és 1990 tavasza között Rendszerváltó Szent György legyőzte a kommunista sárkányt, a Nép nevében fellépő Ellenzék a Hatalmat. Éppen ezért minden rendszermódosítás – és általánosságban, ezen elbeszélés tagadása – a sárkány feltámadását hozza közelebb. Szárazabban: akik nem magát a szisztémát, hanem feltételezett elrontóit bírálják, a racionális döntés elméletét húzzák rá a harmadik köztársaság születésére. Vagyis azt feltételezik, hogy a rendszerváltást egységes szubjektum hajtotta végre, „aki" tisztában volt saját (egységes) értékrendjével, és tökéletes tájékozottság birtokában, preferenciáit ésszerűen számba véve használta eszközeit a neki legkedvezőbb eredmény eléréséhez egy másik, szintén egységes – de történelmi vereségre ítélt – alannyal szemben.

A történet azonban nem ez. Pontosan azt a rendszert, amely létrejött, senki sem akarta. Maga az új – egyébként ideiglenesnek szánt – politikai berendezkedés nem nyilvános, ellenőrizhető közmegegyezéssel, hanem pillanatnyi erőviszonyoktól diktált kompromisszumok, szükségmegoldások, olykor rögtönzések és bak-

lövések egyvelegeként jött létre. A szereplők között egyformán voltak kiváló demokraták, kevésbé kiváló akarnokok és bürokraták, alanyi költők és ügyvédek, bábok, valamint – gyakran egy személyben – állambiztonsági emberek. A térség összes többi országával ellentétben nálunk az új rendszer kiépítése – fejben, papíron – megelőzte a „rendszerváltást". Sőt, igazából nem is ezt szánták új rendszernek – magát az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítást afféle kezelési útmutatónak tekintették, amíg a demokratikusan megválasztott parlament el nem fogadja az „igazi" alkotmányt, mint arra a preambulum utalt is. (A Horn-korszakban volt egy kísérlet a végleges alkotmány megalkotására, ez azonban áldozatául esett részben a politikai pepecselésnek, részben annak a Sólyom által hirdetett és mindinkább elfogadott nézetnek, hogy az addigi módosításokkal, az Alkotmánybíróság figyelő tekintetétől kísérve, az 1989-es Alkotmány is teljesen alkalmas a „jogállami rendszer" működtetésére, és részben Horn Gyula bizonyítási kényszerének, miszerint szabálytisztelő demokrata, nem pedig kommunista, aki erőből politizál, noha volt ereje. Így kötötték az új alkotmány előkészítésének szabályairól szóló országgyűlési határozat elfogadását nem is kétharmadhoz, hanem négyötödhöz. Végül is a választási vereség pecsételte meg a tervezett végleges, demokratikus alkotmány sorsát.)

Alaptörvénynek annyira nem volt alkalmas az 1989-es szöveg a kapcsolódó jogszabályokkal együtt, hogy az Antall-Tölgyessy-paktum nélkül a köztársaság kormányozhatatlan maradt volna, hiszen az adótörvények kivetéséhez is kétharmados egyetértésre lett volna szükség. Az Alkotmánybíróság az első években elvégzett némi finomhangolást, de főleg csak az alapjogok tekintetében, alig – és nem is szerencsésen – nyúlva az intézményrendszerhez. Ám ez is mutatja, hogy mennyire személyekhez és politikai hangulatokhoz kötődik a rendszer egészsége. Ha mások a személyek – vagy megváltoznak –, a rendszer akadozik és megbénulhat. A rég elavult kezelési útmutatóhoz ragaszkodni élet- és balesetveszélyes.

Két fél

1989 augusztusának első hetében Pozsgay Imre elnöki ambíciójától zengett a nyilvánosság, holott közben fontosabb dolgok is történtek. A helyi országgyűlési pótválasztások meglepetést hoztak: a közvélemény-kutatásokban második helyezett MDF jelöltjei – begyűjtve az összes ellenzéki szavazatot – az egyéni választókerületekben fölényesen legyőzték az MSZMP embereit. Kiderült, hogy az állampárti státusáról nemrég lemondó, tarka szervezet hiába a legerősebb, hiába számíthat a voksok harmadára, kormányalakításra aligha lesz módja. Sem listán, sem egyéni választókerületekben nem tudna testes többséget szerezni, még akkorát sem, amennyi elegendő a koalíciókötéshez. Az MDF pedig nagyobb lesz annál, semhogy hajlandó lenne másodrangú partnerként részesedni a hatalomból. (A pótválasztások idején a közvélemény-kutatás szerint országosan 32% szavazott volna az MSZMP-re, 18% az MDF-re, 37% az Ellenzéki Kerekasztal többi pártjára). Az ellenzék természetesen le akarta győzni az MSZMP-t. Ugyanakkor az MDF-en és leghívebb szövetségesein kívül senki sem akarta, hogy a fiatal, akkor még uralkodóan harmadikutas párt – tényleges népszerűségét és szellemi kapacitását meghazudtolva – egyedül abszolút többséget szerezzen. (Nagyon valószínű, hogy Antall Józsefet sem vonzotta ez a kilátás.) Másfelől kiszámíthatatlan veszélyt rejtett, ha a legerősebb (akkor még nem is poszt-) kommunista párt a tényleges súlyánál jóval kisebb arányban van jelen a parlamentben, vagy egyáltalán be se jut – erre pedig az egyéni választókerületi rendszerben megvolt az esély.

Így alakult ki végül – pillanatnyi helyzettől diktált alkuk és olykor kényszerű rögtönzések eredményeként – a páratlanul bonyolult magyar választójogi törvény. Úgy formálták a választási rendszert, hogy legyen két, nagyjából tartalomfüggetlen tömb (a megalkotás pillanatában, 1989. augusztus-szeptemberben: az MSZMP és mindenki más), és ha az egyik tömb több pártból áll, azok maguk között rendezzék el, kit támogatnak a második fordulóban. Ez nyilvánvalóan ahhoz vezet, hogy az illető tömb legnagyobb pártja a parlamentben még erősebb lesz, következésképpen több a pénze, a hatalma és a kapcsolata, így előbb-utóbb átveszi az uralmat a maga oldalán, a többi párt meg elsorvad. A megalkotás után rögtön belezavartak a képbe a kelet-európai forradalmak és az MSZP egyszeri összezsugorodása, aminek következtében 1990-ben másféle két nagy blokk alakult ki, mint amit elképzeltek, és 1994-ben még nem állt helyre a bekódolt kétpólusú szerkezet, így három párt, illetve választási koalíció közül lehetett választani.

Azután minden ment a maga útján, *de facto* kétpártrendszer lett, ahol a szembenállás határozta meg a tartalmat. Lett egy ideológiailag promiszkuus Fidesz meg egy baloldaliságba *és* modernizációs nyugatosságba kényszerült másik oldal, ahol mindig voltak, akik tudták, hogy a kettő együtt hosszú távon nem megy, a jóléti államnak feltétele a felzárkózás, és nem fordítva, de őket mindig kinyírták

vagy kinyíródtak, Mint minden háborúban, az egyik oldal legyőzte a másikat, majd a maga javára rendezte a háború utáni állapotot, úgy torzította tovább a választási rendszert, hogy a másik oldal ne tudjon megerősödni.

Egy példa a szentírássá rögzült esetlegességre: az a józan szokással ellenkező szabály, hogy a második fordulóban nem két, hanem három jelölt indulhat, eredetileg nem volt több alkutételnél, az MSZMP esélyeit kissé javító engedménynél. Másik példa: mint azt a rendszerváltás szakirodalma bőven dokumentálja, a reálisnak tartott 200-250 fős parlamenti létszám a választási rendszer bonyolódása folytán kúszott egyre följebb az alakulgató tervekben. Az abszurd 386-os csúcsra viszont már a megegyezés után jutott, amikor a létező Országgyűlés a kompromisszumot megfúrva egyéni rendszert akart bevezetni, a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselőivel kiegészítve. Tölgyessyék pontosan látták, hogy a pártonkívüliek parlamentbe emelése a közönséges szavazatvásárlásnak, az intézményes korrupciónak ágyazna meg, s az utolsó létszámnövelés mentőakció volt ennek a megakadályozására. Az óriási létszám aztán a következő huszonnégy évben pusztító hatással volt a parlamenti munka minőségére és a politika általános erkölcsi színvonalára.

Az így létrejött rendszernek kétségtelen érdeme, hogy egyformán garantálta az arányosságot és – a paktummal kijavítva, egyelőre – a kormányozhatóságot, de hosszú távon súlyos következményei voltak. Ahogy Leszek Balcerowicz fogalmazott, aki a politikai versenyt korlátozza, az a demokráciát korlátozza. Magyarországon az alapító atyák – ha szándékuk szerint csak átmeneti időre is, éppen a demokrácia megszilárdítása érdekében – többféle módon korlátozták a politikai versenyt. Miután az átmeneti időszak elmúlt, a választási rendszer viszont maradt, a korlátozásnak meglett a szükségszerű eredménye.

1. Az 1990-ben bejutott pártok között megindult a természetes kiválogatódás. A gyengék és kevésbé rátermettek kihullottak, a közepesek (a „nagy" rendszerváltó pártok) meggyengültek, félreeső niche-ekbe szorultak, és kialakult két óriáspárt. Utóbbiak pontosan azok, amelyeknek létrejötte bele volt kódolva az 1989. augusztusi erőviszonyokat tükröző rendszerbe: egy posztkommunista és egy antikommunista tömb.

2. Az „evolúció" konkrétan úgy zajlott, hogy az MSZP visszanőtt az MSZMP 1989. nyári, 30–35 százalék körüli méretére. Ezt sem a kormány teljesítménye, sem a forradalmat utólag helyettesítő, azonban/épp ezért a parlamenti demokrácia

szempontjából kétes „karantén" nem akadályozhatta meg. (Megjegyzendő, hogy a szavazatok nem egészen egyharmadával az MSZP 1994-ben abszolút többséget szerzett – ugyanennyi például 2006-ban megsemmisítő vereséget hozott volna.) Az abszolút többség birtokában Horn Gyula úgy bánt az SZDSZ-szel, mint szívességből befogadott különc rokonnal, vagy inkább saját pártjának lázongó frakciójával, és a liberális párt elveszítette magabiztosságát, valamennyire önazonosságát is a „se vele, se nélküle" megalázó szerepében. Orbán Viktor pedig levonta a tanulságot, és megkezdte hosszú menetelését a jobboldal egységesítése felé (amit 2006-ban egy pillanatra megbánt). Miután a két tömb felállt egymással szemben, a tendenciát – túl a félelmen és a törzsi gyűlöleten – erősítette az a tény, hogy a kisebb pártok nem tudtak méretes klienshálózatot, gazdasági kapcsolatrendszert kiépíteni. Jócskán lemorzsolódott komoly értelmiségi támogatóik köre is, ezért sok reményük nem volt arra, hogy minőségi többletet kínáljanak, kiutat az általános elbutulásból. Visszacsatolással fokozta a méretek polarizálódását a hasznos szavazat elve. Mint a polgármester-választások eredménye bizonyítja, az SZDSZ például 2002-ben és 2006-ban is jóval több voksot kapott volna, ha a vele rokonszenvezők nem az Ellenséget akarják elsőrendűen megállítani. De hiába, ez a parlamenti mandátumok számát nem növelte, és a kispárti lúzerszerepből nem volt kitörés.

3. A szintén alku során megállapított, majd taktikai meggondolásból fölemelt bejutási küszöb, az ajánlási rendszer és a pártfinanszírozás módja (ezt fölösleges ragozni) együttesen szinte lehetetlenné teszi bármilyen új párt legális úton való megerősödését. Vagy legalábbis óriási szürke befektetést követel.

4. Az ország lélekszámához képest példátlanul népes parlamentben tehát két monolit óriásfrakció állt szemben egymással, és ilyen mértékű túlsúlyra Európában szintén nem volt akkoriban példa. (A 2006-os választás eredményeként 90 százalék fölött volt a mandátumaik összesített hányada. Ha a KDNP-t ténylegesen szuverén frakciónak tekintjük, akkor viszont az arányosság elve sérül súlyosan.) A képviselőcsoportokon belül komoly szellemi tevékenység ilyen körülmények között aligha lehetséges. A brit Alsóházban évente körülbelül háromszázszor szavaznak, és van, aki még ezt is sokallja, mert „ennyi téma nem követhető". A magyar Országgyűlésben két-három sűrűbb ülésnapon lehet ennyi szavazás. A képviselők a szó szoros értelmében vezényszóra nyomják a gombot, aki veszi a fáradságot, hogy nézze a parlamenti közvetítéseket, jól ismeri az

„igen"-„nem" kiáltást. Egy betanított fröccsöntő munkás több felelősséggel és szakértelemmel kénytelen dolgozni. Sejthető, hogy ez milyen minőségű törvényhozást jelent.

5. Minthogy a parlamentből kikerülő képviselőkről és az utánpótlásról is gondoskodni kell, a képviselőcsoportok egészségtelen méretéből egyenesen következik a teljes politikai osztály elefantiázisa. Az engedékeny összeférhetetlenségi szabályozásból, a kis egyéni választókerületek sokaságából – meg abból a képzetből, hogy a listának különféle érdekcsoportokat kell „megjelenítenie" –, pedig az a szemlélet, amely a parlamentet a kisebb-nagyobb helyi, szakmai és egyéb lobbik klubjának tekinti, ahol el lehet intézni dolgokat „a választóknak". A törvényhozás feloldódik a részérdekekben, és nem szolgálja az összérdeket.

6. A hipertrófiás képviselőcsoportokkal, és egyáltalán, pártokkal való bánásmódnak két útja van. Vagy központosítani és vakfegyelmet tartani, vagy egyensúlyozgatni és lemondani az ellenőrzésről. Az egyik módszer a tekintélyelvű irányítás és Tokaj, a másik az anarchia és Kiskunhalas (Zuschlag János városa) felé gravitál.

Összefoglalva: míg más országokban csoportérdekek és ideológiák szerint tagolódik a pártrendszer, s a politikusoktól megköveteli az alkuképességet és kreativitást, nálunk 2010-ig két civil hadsereg állt szemben egymással. Az egyik fegyelmezett volt, a másik fegyelmezetlen, de egyformán nem illettek egészséges parlamenti demokráciába.

Kétharmad

Amíg a Fidesz nem szerezte meg a kétharmadot, sokan úgy gondolták, a kétharmados törvények sokasága – és általában a rendszerbe beépített kényszerkonszenzus – minden érdemi kormányzati stratégiát lehetetlenné tesz, hiszen a fentebb leírt parlamenti helyzet kizárja a kétharmados egyetértést. A rendszer ettől béna, a kormány ettől nem tud kormányozni. Mások úgy tartották, a kétharmados törvényeknek a hideg polgárháború közepette civilizáló hatásuk van, ez az utolsó biztosíték a diktatórikus változtatásokkal szemben – a mindenkori kormány nem babrálhat tetszése szerint az alapjogokkal és alapintézményekkel. Mindkettővel hajlamos vagyok egyetérteni – de kell némi pontosítás.

Amíg nem volt végleges alkotmány, és az alapjogokról, -intézményekről meglehetősen aprólékos törvények szóltak, a tetszés szerinti babrálás tilalma kiterjedt a

változó körülményektől megkövetelt, racionális változtatásokra is. 2007 tavaszán a Fidesz – a rendőri atrocitásokra hivatkozva – gúnyos lepöccintéssel intézte el a gyülekezési törvény, úgymond, „szigorítására" tett javaslatokat – azaz például az Országház védettségének visszaállítását. Így azonban – egyelőre – elsikkadt az a javaslat is, amely lehetővé tette volna a jobboldalnak oly kedves spontán tüntetést. Vagy: mivel a helyi önkormányzatokról szóló törvény kétharmados, az alapfokú oktatás igazi megreformálásának igen szerények voltak az esélyei egy eldugott paragrafus miatt.

A hatás valóban bénító, s ezt még tetézte, hogy a konszenzussal hozott (vagy utólag konszenzuálisnak minősülő) törvények nem szolgálták a kívánt célt. Az 1986-ból megörökölt sajtótörvény például – amelyhez elvben a sajtószabadságra való tekintettel nem lehetett egyszerű többséggel nyúlni – valójában sajtórendészeti törvény volt; már a régi, 1996-os médiatörvény is igen nagy részt a cenzúráról szólt; a rendőrségi törvény nem akadályozta meg, hogy a rendőrség a mindenkori kormány paramilitáris rendfenntartó szerve legyen; és így tovább. Akkor miért is kellett ragaszkodni hozzá? (A 2010-es, botrányos médiatörvényt, amely kiterjesztette a cenzúra lehetőségét – még az írott sajtóra is –, részben éppen arra hivatkozva erőltették át, hogy az 1986-os sajtótörvény „kommunista". A megelőző húsz évben a Fidesznek ez ellen semmilyen kifogása nem volt.)

Másfelől a kétharmados elv nem turáni átok. Az 1989-es átmenet egyik rejtélye (a törvénnyé rögzülő esetlegesség iskolapéldája), hogy az alkotmánymódosítás tervezetébe hogyan került be az utaló szabály, amely az alapkötelezettségekről szóló törvényeket – így az adótörvényt is – kétharmadosnak minősítette. Tölgyessy Péter megfogalmazása szerint ez súlyos kodifikációs hiba volt, ám ezzel együtt kiáltották ki a köztársaságot, és hónapokig senkinek sem tűnt föl. A paktum aztán a szabályozásnak ezt a közbülső rétegét nagyjából az elviselhető, ausztriai szintre redukálta. Így már kormányozni lehetett az országot. Ám még ez is világritkaság, és hozzá kell tenni, hogy Ausztria II. világháború utáni történetét az alapszerződéshez vezető egyetértés, a nagykoalíciók, a Proporz formájában végigkísérte az a centrista közmegegyezés, aminek Magyarországon nyoma sincs.

Az Alkotmánybíróság azonban – bárhogy szól a népmese – a kezdeti időkben, az Antall-kormány alatt korántsem övezte misztikus tisztelettel a kétharmados elvet. Nemegyszer idézik például a 4/1993-as határozatnak ezt a kitételét: „a parlamentarizmus lényegével ellenkezne (...) az olyan értelmezés, amely

kizárná az egyszerű többséget abból, hogy az illető alapjogokra vonatkozóan – a kétharmados törvényre tartozó koncepcionális kérdéseken kívül – politikai elképzeléseinek megfelelően rendelkezzék: végrehajtásukat szabályozza, további garanciákat építsen ki, saját koncepciója szerint igazítsa érvényesülésüket az adott körülményekhez". Úgy rémlik, a későbbi Alkotmánybíróság többsége nem így gondolkodott, van rá elég példa, hogy tetszés szerint bármit besoroltak a „koncepcionális kérdésekbe", az alapjogok „lényegi tartalmába".

A kétharmados törvények sokaságánál csak egyvalami zsibbasztóbb: a konszenzuális elv tabuként való tisztelete, és ennek a tiszteletnek a gondolattalan számonkérése. A 2000-es évek Alkotmánybírósága egyébként élő példa volt rá, hogy az új Magyarországon milyen politikai minőséget hozhatott létre az óriáspártok ritka konszenzusa. (Mely konszenzus hiánya miatt éppúgy meghiúsultak a Horn- és a Gyurcsány-kormány alatti alkotmányozási kezdeményezések, mint 1999-ben Dávid Ibolyának az a terve, hogy az akkori harmincról tízre csökkentse a kétharmados törvények számát.)

Javítás helyett csere

A parlamenti reformra és az alkotmányozásra tett minden kísérlet kifulladt, ha nem számítjuk a Gyurcsány-korszak Alkotmánybíróságának azt a törekvését, hogy a népszavazás általi kormányzást szentesítse.

A kormányoldalra ugyanúgy butító és züllesztő hatással volt az Orbán visszatérésétől való reszketeg félelem, mint a populista ellenzékre az egyre szilajabb, gyűlölködő, frusztrált düh, amiért hosszú éveken át képtelen visszaszerezni a hatalmat – „most azonnal". A kormányoldal úgy érezte – okkal –, hogy noha együttműködésre kényszerítené a rendszer, a másik oldalról semmilyen együttműködésre nem számíthat, és még az Alkotmánybíróság is megköti a kezét, a köztársasági elnök csöndes egyetértésével. Az ellenzéknek nem volt valódi, konstruktív programja.

[A következő két bekezdést szóról szóra vettem át a 2007-es cikk végéről.]

A félelem és a frusztráció különben egyformán indokolt. Készen állnak a lengyel típusú vendetta – kirakat-letartóztatások, a sajtószabadság rombolása, sötét ideológiai kampányok stb. – feltételei. Csakhogy Lengyelországgal ellentétben a régi sérelmeit megtorló új garnitúrát a mostani jelek szerint nem fékezné sem a bírósági rendszer, sem az Alkotmánybíróság, sem tekintélyes sajtó, amelynek

érdemes védelmeznie hadállásait, merthogy vannak. És főleg nem lenne olyan parlamenti mechanika, mely idejében kikényszerítené a kormány lemondását. Az ellenzéki dühöt – akárki van ellenzékben – az táplálja, hogy Magyarországon a kormány bukhatatlan. (Optikai csalódás, hogy 2004-ben a Medgyessy-kormány megbukott. Az első Gyurcsány-kormány csupán elődje tevékenységét folytatta más eszközökkel. Ahogy a miniszterelnök precízen megfogalmazta, csak annyi többletet adott, hogy – részben ennek a politikának köszönhetően – „a sz...ból visszahozta a kormányzást", azaz a választási esélyeket.)

A rendszert nem lehet megjavítani, mert saját írott és íratlan szabályai nem teszik lehetővé a megjavítását. Magától robban le, mint egy gyártási hibás gép. A rendszerváltás-dogmatizmus, a „vissza 89-hez" jelszava nem segít rajta, ugyanis csak addig volt eszményien hibátlan, amíg a valóságban el nem kezdett működni. Bízom a jobbik változatban: a két ellenséges és állóháborúban megfáradt párt dinamikus egyensúlya mielőbb megszűnik, talán a következő választási kampányig sem marad meg. De akár kvázi-egypárti hatalom lesz a folytatás, akár a mai nagy pártok szétesése, akár – hatalmas befektetés árán – színre lép egy harmadik erő, abból már egy másik fajta köztársaság születik.

§

Ezt írtam 2007 végén. Azóta valóban másfajta lett a köztársaság (annyira, hogy el is tűnt az ország hivatalos nevéből), kvázi-egypártrendszer jött létre, az egyik nagy párt széthullott, és hatalmas befektetés árán színre lépett egy harmadik erő (bár nem olyan, amilyet reméltem; nem a kisbetűs jobbik változat).

Az ajánlási – 2010-ig kopogtatócédulás –rendszer említésekor kihagytam, hogy a kellően lelkes és kellően kételymentes, országos aktivistahálózat kiépítésének kényszere, a kötelező és tömeges aláírás-kunyerálás milyen hatással van a pártok általános szellemi színvonalára, felelősségtudatára és populizmusának fokára. Abba viszont, azt hiszem, beletrafáltam, hogy egy új párt tiszta eszközökkel aligha erősödhet meg – akkor még előtte voltunk a Jobbik látványos megerősödésének is, meg a sokkal később kiderülő Kágébéla-ügynek is.

A gyülekezési törvényt hamarosan módosították az Emberi Jogok Európai Bíróságának döntése nyomán, ma már lehetséges az azonnali reagálású (nem 72 órával korábban bejelentett), valamint a spontán (egyáltalán nem bejelentett)

tüntetés. A második Orbán-kormány idején módosították az önkormányzati törvényt is, az iskolákat államosították.

A cikk megjelenése után három és fél hónappal, 2008 márciusában majdnem a teljes magyar politikai elit egyetértésével megtartották a háromigenes népszavazást. A következő tizennégy hónapban Gyurcsány minden politikai ésszerűséget meghazudtoló módon kormányzott, egyszerűen csak eltolva az időben a harmadik köztársaság hivatalos exitusát és véglegessé téve az MSZP összezsugorodását, minden nemzeti érdek szolgálata nélkül. Ez is mutatja, hogy már csak a jövő kiszámíthatatlansága miatt sem árt következetesnek lenni. Végül is, 2009 tavaszán, külpolitikai miatt kellett a lemondásához (Obama egy mondatban említette a válságországok között Magyarországot Ukrajnával). Pedig ha a népszavazás után, amikor bebizonyosodott, hogy lehetetlen tovább kormányoznia, Gyurcsány lemond, és kiírják az előrehozott választásokat, a gazdasági válsággal már egy Orbán-kormánynak kell szembenéznie, miközben még nem erősödött meg a Jobbik, nem nyírták ki az MDF-et, és nem nyírta ki magát az SZDSZ. Nem lehet kizárni, hogy így is megvalósult volna a NER, de talán kisebb fennmaradási eséllyel és több ellenállási támaszponttal. Előrehozott választás helyett így két év vergődés következett, a liberális képviseleti demokrácia újjáéledésének esélyei hosszú időre megsemmisültek. A többi ország parlamenti pártjainak politikusállománya ma már határozottan jobb minőségű a magyarnál.

5. Vissza az alapokhoz

Amint nyilvánosságra kerültek a 2014-es országgyűlési választás eredményei, a kormánnyal nem rokonszenvező körökben elemi felháborodás fogadta azt a tényt, hogy a Fidesz a listás szavazatok 45 százalékával megszerezte a parlamenti mandátumok kétharmadát, aminek Magyarországon mágikus fontossága van. Igaz, hogy a baloldal nagyon elvesztette a választást, de akkor is, ez a mandátumfölény igazságtalan, aránytalan, nem legitim – mondták sokan. A princetoni Kim Lane Scheppele professzor például, a magyar közjogi viszonyok alighanem legjobb külföldi ismerője a *New York Times*ban, Paul Krugman blogján „Törvényes, de nem tisztességes" címmel írt erről tanulmánynak beillő vendégposztot.

Több kérdés adódik:

1. Ha a szavazás lebonyolításában és a szavazatok számlálásában nem történt csalás, hanem a választás a 2014. április 6. előtt ismert szabályok miatt nem volt tisztességes (EBESZ, Scheppele), illetve sem szabad, sem tisztességes (Eötvös Károly Intézet), akkor ugyanezek a jogi szakértők a) miért nem bírálták például a Velencei Bizottság álláspontját, mely szerint a szabályok alapjában véve alkalmasak a szabad és tisztességes választások lefolytatására (sejthetjük, hogy a Velencei Bizottság magyar tagja, Paczolay Péter alkotmánybírósági elnök ezen állítás ellen legalábbis nem tiltakozott), b) miért nem jelezték a demokrácia hívei számára a választások előtt a bojkottnak legalább a lehetőségét?

2. Ugyanígy a legitimitás hiányáról vagy tisztességtelenségről beszélnének-e kritikusok, ha a Fidesz-KDNP ugyanezen szabályok alapján nem a mandátumok 66, hanem mondjuk csak 60 százalékát szerzi meg?

3. Mi az aránytalanság mércéje? Van-e a listás szavazatoknak olyan százalékos alsó határa, melyen felül jogos és méltányos a kétharmad? Miért volt jogos és méltányos a választási rendszer előző változatában (lásd a 4. fejezetet), 2010-ben a leadott listás szavazatok 53 és az összes választópolgár szavazatának 34 százalékával, és miért nem az 2014-ben 45, illetve 28 százalékkal? Vagy miért nem volt aránytalan és illegitim a választás 1994-ben, amikor a Magyar Szocialista Párt

a szavazatok 31,6 százalékával kényelmes abszolút többséget szerzett: a mandátumok 54 százalékát? Későbbi – meglepő – koalíciós partnerével, az SZDSZ-szel együtt pedig a listás szavazatok 49,9 százaléka a mandátumok 72 százalékához volt elegendő. Ez miért nem volt antidemokratikus?

Az 1990-es, első demokratikus választás minden csalárd, egypárti törvényhozás nélkül is majdnem pontosan olyan aránytalan eredményt hozott, mint a 2014-es: a két legnagyobb párt, az MDF és az SZDSZ a listás szavazatok 45 százalékát kapta meg, és kettejüknek együtt egy mandátum híján kétharmaduk volt a parlamentben. Persze, két pártnak összesen – de sehol, semmilyen magyar törvényben vagy nemzetközi egyezményben nincs előírva, hogy a két szemben álló legnagyobb pártnak körülbelül egyforma erősnek kell lennie. A magyar politikai kultúrába sincs belekódolva. Épp ellenkezőleg. Az sincs előírva, hogy a két legnagyobb pártnak olyan rosszban kell lennie, hogy esze ágában sincs kompromisszumot kötni egymással az elsöprő többség érdekében. (Lásd ellenpéldaként az 1994-es koalíciót.)

Amint a gyűlölködő egyensúly megszűnt, azonnal kialakult a kétharmad, és amikor nagyon felborult az egyensúly, akkor egyetlen pártnak lett kétharmada – az 1989-ben megalkotott rendszeren belül. A 2014-es (csalárd) kétharmad egyenesen következett a 2010-es (senki által csalárdnak nem tartott) kétharmados győzelemből. Arról pedig pontosan lehetett tudni, és 2008-tól már súlyos önbecsapás kellett hozzá, hogy valaki ne tudja: be fog következni az 1989-es magyar szisztémában. Nem csupán egyes szereplők hibái vagy rosszindulata miatt, hanem mert a rendszer nemcsak kívánatossá, de lehetővé is teszi a kétharmados túlhatalmat.

Nagyon sokan úgy gondolták 2010 táján, hogy a 2010 előtti intézményrendszerhez való visszatéréssel meg lehetne akadályozni Orbán gyors visszatérését vagy egy másik Orbán megjelenését. Holott a politikai szenteket kivéve mindenki visszaél a szupertöbbséggel, ha megteheti, sőt érdeke, hogy megtegye, ha tálcán kínálják neki a zsarnokság lehetőségeit. És a 2010-ig érvényes magyarországi rendszerben ez történt.

Robert Fico például semmivel sem lenne jobb demokrata Orbánnál, ha megtehetné. Rossz belegondolni, hogyan politizált volna, ha előtte a kísértés, hogy 52,74 százalékkal alkotmányozó többséghez juthat, és nemcsak az alkotmányt faraghatja át a maga kedvére, hanem félszáz törvényt is tetszése szerint megváltoztathat, köztük

a választási eljárásról szólót, amivel a saját hatalmát beláthatatlan időre garantálhatja. És hogyan kormányzott volna, ha megszerzi ezt a kétharmadot (illetve a szlovákiai szabály szerint háromötödöt). De nem volt ilyen kísértés, mert a szlovák intézményrendszer nem ilyen, és Fico mára láthatóan túljutott hatalma csúcsán. Közvetlen elnökválasztáson veszített pártonkívüli ellenfelével, egy jótékonyságáról híres, kulturált pénzemberrel szemben, és 2014 végére a közvélemény-kutatások már azt jelezték, hogy ha az ellenzéki (jobbközép) pártok a tisztán listás választáson összefognak ellene, legyőzhetik.

Szinte érthetetlen a magyar – és külföldi – demokraták zömének ez a delejezett ragaszkodása az 1989-ben létrehozott intézményrendszerhez, az a feltevésük, hogy 2010-ben is bevált volna, ha Gyurcsány jobban kormányoz, és Orbán nem annyira erőszakos. Hogy ha adva vannak a zsarnokság és az önérdekből, az ország kárára folytatott rossz kormányzás feltételei, akkor nem a feltételeket kell megszüntetni, nem a politikai intézményrendszert gyökeresen megváltoztatni, hanem bízni abban, hogy nem jön többé olyan politikus, aki ezeket a lehetőségeket kihasználja.

§

Magának az Alaptörvénynek a mielőbbi kihirdetéséhez azzal a fő indokkal ragaszkodott a Fidesz, hogy az addigi Alkotmány azonos volt az 1949-es kommunista alkotmánnyal – ez nem igaz; valamint, hogy csak ideiglenes volt a demokrácia első huszonegy évén át – ez viszont igaz, a preambulumában is leszögezik. Csakhogy azt a veszélyes sajátosságát, amelyben az ideiglenesség a legjobban kifejeződött, a félszáz kétharmados törvény rendszerét, Orbánék nemhogy megszüntették volna, de súlyosbítva – gazdasági törvényekre is kiterjesztve – átvették.

Az ideiglenesség korszakában tökéletesen feledésbe merült a kétharmados rendszer értelme. Elterjedt az a tévképzet, hogy a kétharmados követelmény célja az, hogy fontos törvényeket ne lehessen „ráncigálni". Valójában a törvényeket ott se szeretik ráncigálni, ahol nincs ilyen kétharmados akadály, abból az egyszerű okból, hogy működő demokráciában, parlamenti váltógazdaságban a kormánypártok alapjogokról és alapintézményekről nem hoznak törvényeket az ellenzék kárára, sem a szabadság maradandó csorbítására, mert tudják, hogy maguk is kerülhetnek ellenzékbe, és akkor ezeket a törvényeket ellenük alkalmazzák.

Hacsak valaki nem akarja végleg megszüntetni a váltógazdálkodást, de az ilyen hajlamú kormány a II. világháború óta, demokráciákban eléggé ritka.

A mostani ellenzék gyengeségének egyik fő oka – a terméketlen és meghasonlott baloldaliságon kívül – szerintem egy optikai csalódás. Az a tévképzet, hogy a törvényhozásra és a „pártsemleges" tisztségviselők, illetve testületek jelölésére is kiterjedő kétharmados elv nem csupán megfér a fékek és ellensúlyok rendszerével, hanem annak valamiképpen garanciája, sőt feltétele. Mi sem áll távolabb a valóságtól. Abban a pillanatban, amikor az egyik pártnak – papíron pártszövetségnek – sikerült megszereznie a parlamenti mandátumok hatvannyolc százalékát, a kétharmadon alapuló fékekről és ellensúlyokról kiderült, hogy nem működnek. A demokratikus világban ugyanis a fékeket és ellensúlyokat valamilyen módon a demokratikus választásokhoz kötik; a 2010 előtti Magyarországon éppen fordítva, függetlenítették őket a demokratikus választásoktól.

Az ellensúly legtöbbet emlegetett példája, mondjuk, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága: ennek tagjait a közvetlenül választott elnök jelöli, a szintén választott Szenátus tanácsadói és vétójoga mellett. Így, mivel az elnöki poszton és a Szenátusban is elég szabályos, ráadásul eltérő ritmusú váltógazdaság van, hosszú távon egyensúly áll fenn a vállaltan konzervatív és liberális bírák között. Magyarországon 2010 előtt az alkotmánybírákat a pártok jelölték felváltva egy semmiféle jogszabályban le nem írt, informális alku alapján, a pártok állapodtak meg személyükről a választott parlamenttől független, informális tanácskozásokon, s ha már kész volt a megállapodás, a parlament kétharmaddal, tehát a választások eredményétől függetlenül szavazta meg személyüket. A rendszer kijátszása, az egyensúly felborulása hosszú távon garantálva volt, 2004-re egyébként be is következett, amikor a szocialisták elengedték az Európai Unió luxemburgi bíróságára Czúcz Ottót. Ettől kezdve lényeges, politikai kihatású kérdésekben az Alkotmánybíróság csakis objektíve a Fidesznek kedvező ítéleteket hozott a kettős állampolgárságról szóló népszavazástól a vizitdíj-népszavazásig – sohasem egyhangúlag.

És így tovább, minden szinten és minden feladatkörben a médiafelügyelettől a 2010 előtt burjánzásnak indult ombudsmani rendszerig. Ekképp alakult ki 2002 és 2010 (de főleg 2008) között az a helyzet, hogy Magyarországon az egyetlen tényleges, hatékony ellensúly nem volt más, mint a pártsemleges tényezők mögött álló parlamenti ellenzék. Ez pedig nem egyéb, mint a képviseleti demokrácia meghazudtolása és veszte. A „jogállamiságon" olyan köztes, nem választott intézményrendszert értettek, mely a választott parlamenti többséget és az általa választott kormányt fegyelmezi, sőt bénítja jogászi érvekkel, de objektíve az ellenzék érdekeinek megfelelően. Az ellenzék fennen hirdette, hogy ez a világ rendje. Sajnálatos, hogy a kormánnyal szemben szkeptikus liberálisok, sőt – a néha berzenkedő, de gyorsan letorkolt Gyurcsány kivételével – a szocialisták is ezt tartották rendjén valónak, mert így „a kormány nem tehet meg mindent, amit akar".

Nem tűnt föl szinte senkinek, hogy képviseleti demokráciában a hatalommegosztás nem a kormányzás totális minőségmenedzsmentjét jelenti, nem annak jogtudományi mércék szerinti megállapítását, hogy „helyesen cselekszik-e a kormány", hanem garanciát a legsúlyosabb hatalmi kihágások ellen. A kormányok eleve nem akarnak „bármit" megtenni, de nem azért, mert két választás között független pozíciókba helyezett ellenzéki jogtudorok megakadályozzák őket a kedvük szerinti cselekvésben, hanem mert nem akarják elveszíteni a következő választásokat. Esetleges hatalmi túlkapásaikat pedig nem valamilyen pártharcoktól független ellenőrző szervezet akadályozza meg, amely az absztrakt törvényt képviseli, hanem, mint Montesquieu mondja, „ahhoz hogy valaki ne élhessen vissza a hatalommal, a dolgok olyan rendje kell, ahol a hatalmat hatalom állítja meg". S ehhez Hannah Arendt hozzáfűzi: a hatalom csak így maradhat csorbítatlan. Azaz kormányzóképes.

Amikor a harmadik köztársaság intézményrendszere kialakult, nem annyira politikusok, mint inkább jogászok dolgoztak rajta. Elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságot vették mintának, ahol a hatvanas évek óta két „jól viselkedő", középre húzó tömb váltogatta egymást, és a jogállam koncepciójának, valamint a jogos diktatúraiszonynak a jegyében az erős, pártpolitikától független alkotmánybíróság ügyelt a demokratikus szabályok betartására. Így az 1989-es rendszer haldoklásának idején, 2006 után Magyarországon az a képzet alakult ki, hogy azért van még demokrácia, mert a rossz kormány ténykedését folytonosan kiigazítja – jó irányban – az Alkotmánybírósággal együttműködő, aktivista köztársasági elnök. Valójában két olyan hatalmi tényező csorbította a legitim végrehajtó hatalmat, prózaibban: szólt bele a kormányzásba, melyet ilyen hatalommal semmiféle demokratikus választás nem ruházott fel.

Természetes, hogy az orbánista Fidesz ezt a helyzetet 2010-ig ellenzékből kihasználta, kormányra kerülése esetére viszont szabadulni akart ettől a nyűgtől,

és ennek csak egy módja volt: ha egymaga szerez kétharmadot. Annak pedig, hogy kétharmadot szerezzen, maga a kétharmados rendszer – azaz a képviseleti demokrácia eredendő leértékelése – volt a feltétele. És nem mellesleg a torzító hatású választási szabályozás, amelynek eredetileg a kis, kalandor pártok kiszűrése és a viszonylagos egyensúlyban lévő két tömb létrehozása volt a célja. Miután ez megvalósult, a „jobboldal" számára egyetlen fő cél maradt: végleg legyőzni a balt, hogy ne csak az ellenzéki beleszólástól szabaduljon meg, hanem belátható időn belül választást se veszíthessen.

Megtörtént. A kétharmados regula pedig maradt, mert most már a hatalom megőrzését szolgálja.

A demokratikus ellenzék politikusai mintha egyetértenének abban, hogy „Magyarországon helyre kell állítani a jogállam(iság)ot". Ha jogállamiságon a nem közvetlenül választott, köztes intézményrendszer 2010 előtti hatalmát értik, szerintem tévednek. Magyarországon a vélemények és érdekek pluralitását minél jobban tükröző, szabad és tisztességes választásokon alapuló képviseleti demokráciát kell – nem helyreállítani, hanem elölről felépíteni. Azt, ami 1989 után eleve gyönge volt, 2010-re pedig már-már nyomtalanul eltűnt.

§

Az 1989-es, pontosabban az 1989 utáni magyar demokráciakísérlet többek között azért hiúsult meg, mert eltért a demokráciák alapszabványától. Egyedi volt, kivétel, sehol sem próbáltak ki ilyet, és képtelen volt saját maga korrigálására. Ezt a kivételességet nagyon egyszerűen, közvetett statisztikai eszközökkel bizonyíthatjuk.

1945-től 2010-ig az Európai Unió akkori 27 tagországában 369 szabad általános, illetve képviselőházi választást tartottak. (Ebbe beleszámítom a még nem szuverén államok szabad választásait, de kihagyom az egyértelműen manipuláltakat, mint a magyar kékcédulást, azonkívül a kis részvétellel zajló, kevés következménnyel járó és a statisztikán sem változtató cseh szenátusi választásokat.)

A 369 választásból harminc esetben fordult elő, hogy egyetlen párt vagy pártszövetség (tehát nem választás utáni koalíció) megkapta a szavazatok abszolút többségét. Ebből tizenegyszer Máltán, ahol sokáig gyakorlatilag csak két párt volt. További kilenc esetben az egyik demokratikus pártnak vagy pártszövetségnek néhány tizeddel sikerült átlépnie az ötven százalékot, jellemzően valamilyen prosperáló időszakban (pl. Ausztriában Kreisky alatt, az NSZK-ban 1957-ben, Portugáliában az EU-csatlakozás után). A fennmaradó tíz nagyon megnyert választásból egyre Cipruson került sor a függetlenség kivívásakor, kettőre a zaklatott bolgár kilencvenes években, háromra Görögországban (a polgárháború kellős közepén, majd a katonai diktatúra előtt és után), egyre Romániában, 1990-ben, kettőre pedig a balti államokban, de még a Szovjetunió kebelén belül.

Ötször ért el valamelyik politikai erő kétharmadhoz közeli vagy annál jobb eredményt, de akkor a szavazatok aránya is ilyen volt, kétharmad vagy még több: 1960-ban Cipruson, 1974-ben, az ezredesek bukása után Görögországban, 1989-ben Lettországban és Litvániában, valamint 1990-ben a Nemzeti Megmentési Front Romániában. Olyan eset, hogy húszéves, állítólag működő parlamenti demokrácia után, békeidőben egyetlen párt/szövetség jóval többet kap ötven százaléknál, egyetlenegy volt. Olyan is csak egy, ahol hatvanhatnál jóval kevesebb százalékkal lehet kétharmadot szerezni a parlamentben; eljátszani azt a helyzetet, amikor a nemzeti függetlenség és/vagy a diktatúrától való szabadulás a tét. Ez a két eset ugyanaz: Magyarország, 2010. Háromszázhatvankilencből egy. Mi vagyunk az egyedüli nem törpeállam, ahol egy párt demokráciában jutott egyeduralomhoz. Lehet jó az a rendszer, amelyikben ennyire nincsenek intézményes, hatalomszervezeti biztosítékok az ellen, hogy szétverjék?

2010-re Magyarországon az alkotmányos, liberális, képviseleti demokráciában olyan helyzet állt elő, amilyen máskor, máshol csak ott létezik, ahol nemzeti szuverenitás helyett idegen uralom van, vagy demokrácia helyett diktatúra, éspedig a rosszabbik, terrorista fajtából. Amikor minden véleményt és érdeket felülbírál egyetlen nézet és egyetlen érdek: az, hogy ettől a rendszertől meg kell szabadulni. Nemzeti egység, (fülke)forradalom, gazdasági-jogi szabadságharc – a Fidesz 2010-es retorikája csak pontosan leírja ezt a mintha-állapotot.

Az 1989-ben kialakított és némely pontokon kiigazított rendszer nem egyszerűen lehetővé tette egy olyan párt hatalomra kerülését, amelyik a vélemények és az érdekek pluralitását tagadja, hanem többé-kevésbé automatikusan vezetett hozzá. A Fidesz nem valahonnan kívülről támadta az 1989-ben létrehozott demokratikus rendszert, hanem pontosan azon belül lett ilyenné. A 2010-es választásokig soha nem lépte át az alkotmányos berendezkedés korlátait, nem szerelt le kordonokat. Vagy ha mégis, akkor ugyanennek az alkotmányos rendszernek

a rendesbírósága vagy Alkotmánybírósága bizonyította be, hogy cselekedetei még a határokon belül vannak. Nem túlélő kádáristák és nem kuruc utcai harcosok, hanem komoly, magukat felelős demokratának valló jogászok.

Ugyanígy: hiába indokolják a Fidesz-KDNP elsöprő győzelmét még az ellenfelek is nyolc (hét) év „katasztrofálisan rossz szocialista (vagy balliberális) kormányzásával", ennek a kormányzásnak a félidejében a szocialisták biztos fölénnyel nyertek választást. Mármost a többpárti, parlamenti választásokat pontosan azért találták ki, hogy ha valaki nem katasztrofálisan, hanem csak rosszul kormányoz, akkor biztosan megbukjék. Tehát a rendszerből vészesen hiányoztak a katasztrófa észlelésének műszerei s az áramköri biztosítékok. Ugyanoda jutunk: a rendszer volt rossz. Önfelszámoló módon rossz. Nem azt mondom, hogy az új alkotmánnyal (az „Alaptörvénnyel") előálló politikai állapot jobb, mint a régi. De azt igen, hogy a '89-es rendszer permanens válságban volt, és erre igenis válasz az egypárti uralom meg az őt kodifikáló új alkotmány, akármilyen ellenszenves. Éspedig az eddigi rendszerből logikusan következő válasz. Az önrombolás befejezése.

6. A MAGYAR UNIKUM

A választási rendszer a kétharmados szabállyal (valamint a konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal) kombinálva a politikai elit vagy kaszt általános szellemi nívójának süllyedését idézte elő. Magyarán két buta és kártékony pólus megerősödését. Vagyis míg a kormány – a választásoktól függetlenül – rengeteg mindenben rászorult az ellenzék egyetértésére, az egyetértés egyre inkább lehetetlenné vált. Nyilvánvaló volt, hogy jó kormányzás ebben a rendszerben nem lehetséges, legföljebb kivételes válsághelyzetben. Ez pedig fokozza a politikai közösség (azaz modern demokráciában a „társadalom") elkeseredettségét, dühét, és egyre inkább leszállítja a politikai IQ-t. Gyurcsány fő bűne az ellenfelei és ellenségei szerint az volt, hogy megszegte a választóknak tett ígéretét, azaz hazudott (ezt onnan lehetett tudni, hogy zárt körben bevallotta, aztán kiszivárgott). Csakhogy 1994 óta egy kivétellel az összes kormányzásra esélyes párt megszegte a kampányígéreteit, és az ígéretek egyre ostobábbak és felelőtlenebbek lettek. (A 2006-os választási kampányban például az *Index* tételes, számszerű összesítése szerint a Fidesz hazudta a nagyobbat.) Feltűnő, hogy mégis ezt az egyetlen, Őszödön bevallott átverést tartották megbocsáthatatlan bűnnek. A Fidesz részéről ez természetes volt. A vele szemben álló vagy tőle független beszélők szerintem a bárányvakság áldozataiként mentek bele a Fidesz által diktált kommunikációs játszmába.

Az ostoba és felelőtlen ígéretek megszegésénél pedig csak egyvalaminek volt katasztrofálisabb hatása: ha ezeket az ígéreteket betartották, mint a Medgyessy-kormány 2002-ben. 2006-ban már látszott, hogy ez a rendszer meg fog bukni, függetlenül attól, hogy a két fő ellenlábast Gyurcsánynak hívják, Orbánnak vagy valaki másnak. Az is nyilvánvaló volt, hogy az ellenzéknek érdekében áll a rendszer megbuktatása, hiszen nem akarhatja, hogy kormányon is ez a rendszer bénítsa – nem a kétharmad, hanem a kényszerkonszenzus. Ezért az a teljesen racionális célja, hogy kétharmadot szerezzen. Közben szinte senkinek nem tűnt fel, hogy a rendszernek vége. Hogy miért? Vegyük sorra a politikai élet résztvevőit.

Ekkoriban négy párt volt a parlamentben, hivatalosan ugyan öt, de a Kereszténydemokrata Néppárt kevésbé volt önálló, mint szerencsésebb országokban egy-egy nagy párt bármelyik belső frakciója. A két pólus vagy – bocsánat a képzavarért – a kétharmados kényszerben összezárt két ketrecharcos ekkor az MSZP és a Fidesz. Függetlenül a rossz kormányzástól és a korrupciótól, a Magyar Szocialista Pártnak három nehezítő hátránya is volt: az utódpárti bélyeg, az önelégültség és főleg az, hogy a politikai játszmában csak a szociális demagógiát tudta használni, a nacionalista kártyát nem, míg a Fidesz mindkettőt.

A legtöbb, ami az MSZP-től tellett, az volt, hogy kétszer megakadályozta a Fidesz győzelmét, de a kétharmad „nem volt benne". A Fideszben igen, mert egyszerre volt képes alkalmazni a nacionalista és a szociális demagógiát, nem kötötte a kormányzás felelőssége, és mind a kétharmados rendszer, mind a nem választott intézmények hatalma, mind a választási rendszer a kezére játszott. Idő kérdése volt, hogy mikor győz végleg, az MSZP viszont képtelen volt kilátni magabiztosságából, és belegondolni abba, hogy rá nézve mik az 1989-es konstrukció következményei. Pedig a közhiedelemmel ellentétben nem a 2006. őszi események roppantották meg, hanem – már 2006 nyarán, közvetlenül a választások után elfordult tőle az ingadozó közép, az el nem kötelezett választópolgár, mert kiderült, hogy a Gyurcsány-kormány már nem tud mit adni neki.

Ha akkor tartják a választásokat, a Fidesz vagy kétharmadot szerez, vagy csak hajszállal marad el tőle. 2006 szeptember-októbere után éppen hogy egy kicsit záródott az olló, de januárra ismét szétnyílt, az MSZP vesztésre volt ítélve, és nem tehetett ellene semmit: mert sem felelősen, sem szavazókat szerző felelőtlenséggel nem tudott már kormányozni. Azaz sehogy, és ez már önmagában is bizonyította az 1989-ben létrehozott rendszer kudarcát; ha viszont előrehozott választásokat tartanak, vagy ahogy Orbán 2006 őszén elgondolta, egy évig fideszes befolyás alatti ügyvezető kormány lesz, akkor az 1989-es rendszernek vége.

A másik két parlamenti párt, az MDF és az SZDSZ – történetesen a két „rendszerváltó" párt – akkor már parányi volt, és nem élte túl a 2010-es választásokat. Sorsuk – minden tévelygésen és taktikai hibán túl – a választási rendszer kispárt-pusztító és általános butító hatását példázza: politikusaik átlagban semmivel sem voltak butábbak vagy becstelenebbek, mint a Fidesz és az MSZP élgárdája, sőt. Csak éppen az átlagos választó nem látta értelmét, hogy a parlamenti választásokon rájuk szavazzon, egyszerűen azért, mert kicsik; így kicsik és gyengék is maradtak, most már végleg.

Ezt a két pártot, de főleg a misszióját vesztett SZDSZ-t valószínűleg az akadályozta meg a rendszer önmegsemmisítő jellegének fölismerésében, hogy eredetileg részt vettek a megalkotásában, és kulcsfontosságú pillanatokban, például 2002-ben úgy döntöttek, hogy fenntartják; az ember nehezen vallja be magának, ha elrontott valamit. Az MDF sokkal pontosabban érzékelte a rendszer hibáit, és egyszer még – 2006-ban – sikerült önállóan a parlamentbe jutnia.

Volt még két politikai erő, egyelőre parlamenten kívül. A Jobbik éppen csak elvált 2006-os választási szövetségesétől, a MIÉP-től, és senki sem vette komolyan; leendő fontos embereinek egy része akkor még a Fidesz hatalmas, sokrétű civil hátországához tartozott, mint eredetileg Vona Gábor is, és még nem fedezték fel azt a rést, amelyen betörhetnek a „nagy" politikába: a Kádár-kori életnívójának maradványait féltő vidéki alsó középrétegnek a nagyrészt – bár még csak nem is többségében – cigányokból álló mélyszegény osztállyal szembeni, rettegő ellenségességét. (Tévednek azok, akik náci rasszizmussal magyarázzák akár a cigány-, akár a zsidógyűlöletet. Ezekről és a tévedésről majd később.) Ez a csoport – a Fideszhez hasonlóan – a meglévő rendszert akarta felváltani valami mással, tehát hasznot húzott a rendszer önlebontó jellegéből.

A másik parlamenten kívüli erő egy részéből lett később az LMP. Ekkor még nem alkotott pártot, de volt egy hatalommal bíró politikai képviselője Sólyom László, köztársasági elnök személyében. Ez a laza és szintén sokrétű csoport – bár Sólyom antikommunizmusára és nemzetpolitikai nézeteire hivatkozva, konzervatívnak deklarálta magát – a szabványos, zöld szimpátiájú posztmodern baloldaliságot egyesítette azzal a sajátosan magyar ideológiával, amely leértékeli a képviseleti demokráciát a közvetlen demokrácia, az alapintézményeket az alapjogok, a procedurális (intézményközpontú, a részérdekeket egyenjogúnak és önértékűnek elismerő) demokráciát a szubsztantív (tartalmi, a részérdekeket a feltételezett közjónak alárendelő) felfogás javára.

Ennek az irányzatnak a hívei azért nem észlelték az önmegsemmisítő jelleget, mert a demokrácia – sajátosan magyar – sérült voltát nem tartották rendellenesnek az általuk eleve kritikusan szemlélt képviseleti demokráciákhoz képest, és válságát a politikusok erkölcsi hiányosságaival magyarázták. Vagyis nem a *rendszer* hibáit akarták kijavítani, hanem a rendszert másra és politikai szereplőit jobb erkölcsűekre (magukra és az általuk méltónak tartott civilekre) cserélni. Kétségtelenül demokraták voltak; csak miközben a Fidesz fel akarta számolni a születésétől sérült és 2006-ra

immunitását vesztett képviseleti demokráciát, ők a politikai vezetők vélt vagy valóságos bűnei miatt nem tartották arra méltónak, hogy harcoljanak a megvédéséért.

A kívülállónak szembeötlő valóságról, vagyis a magyar demokratikus politikai intézményrendszer halálra ítélt voltáról tehát a politikai élet szereplő többféle okból és módon nem vettek tudomást. Volt, aki érdekből letagadta, miközben örült neki; volt, aki hiúságból vagy megszokásból nem akarta elhinni. A rendszer összeomlását senki sem tudta feltartóztatni; aki tudta volna, az nem akarta. Úgyhogy 2008 tavaszára össze is omlott. Nem a Fidesz bontotta le 2010-től.

Minthademokrácia

A harmadik köztársaság története 2008. március 9-én, a háromigenes népszavazással véget ért, utána már csak kattogott és sercegett, néha rázott.

Bármennyire alkalmas retorikai muníciónak, a térségtől való lemaradás oka nem 2005/2006, a politikai elit utolsó nagy népámítási kísérletének lelepleződése (baloldalon) és látszólagos igazolódása (jobboldalon). Ez csak láthatóvá tette mindenkinek, hogy a rossz politikai rendszer akadályozza a felzárkózást. Persze ki-ki másképp látta; és sokan hiába látták, nem voltak hajlandók elhinni. („Minden rendbe jönne, ha leülnének egy asztalhoz, és végre értelmesen beszélnének egymással." A 2008-as szisztémában nem volt ilyen asztal.)

Őszöd után a baloldali tömb hol nevetséges, hol elkeserítő, hol fölöslegesnek látszó, hol felháborító – de a viszonyokból egyenesen következő – botrányok sorozatában számolta fel önmagát. A jobboldali tömb úgy került parlamenti demokráciában (!) a kvázi-egypárt helyzetébe, hogy ezt sem szellemi, sem erkölcsi, sem politikai teljesítménye nem indokolta. (Amikor 2005-ben, Lengyelországban statisztává alázták a baloldalt, Kaczyńskiék csak ingatag koalícióban tudtak kormányt alakítani, és készenlétben állt az erős jobboldali liberális váltópárt. A Fidesz viszont önmagában egyesítette – éspedig szigorú fegyelemben – a Kaczyński–Lepper–Giertych-féle katasztrófakoalíciót, az MDF pedig már rég reménytelenül messze volt a váltópárti rangtól.)

Normális országban Őszöd után a miniszterelnök lemondott volna, csakhogy normális országban Őszödre nem kerülhetett volna sor. Nem állhatott volna elő olyan helyzet, hogy a frissen megválasztott kormányfő titkos megbeszélésen, revelációként tárja a pártelit elé azokat a tényeket és szükséges lépéseket, amelyekkel minden józan külső megfigyelő tisztában volt. A pártelit pedig nem azt feleli rá, hogy „jó, jó, Feri, ne hergeld bele magad, eddig is tudtuk", hanem – mint aki releváns újdonságot hall – tapsol, egyetért, és legföljebb magában berzenkedik, olyasféle hátsó gondolattal, hogy úgysem lesz ebből semmi. Talán az a legijesztőbb részlet, hogy a szakértők, úgymond, azért nem dolgoztak komolyan az ország érdekét szolgáló reformokon a 2006-os választás napjáig, mert ha „előkerülnek a papírok", az ellenzék felhasználhatja őket a kampányban. Ahol ilyen mondat egyáltalán elhagyhatja a miniszterelnök száját, ott nagyon nagy baj van.

A gép megáll

2008. március 9-én az Őszöddel kezdődő utolsó felvonás ért véget. Nem a háromigenes, „szociális" népszavazás kimenetele sokkolta a politikai veszteseket, és lepte meg kellemesen még a győzteseket is. Hanem az arány. 1990 óta soha egyetlen párt, egyetlen népszavazási kérdés nem kapott ennyi – több mint 3,3 millió szavazatot. Az igenek győzelme nem volt kétséges, hiszen ha valakitől megkérdezik, akar-e azért fizetni, amiért tavalyig nem fizetett, akkor – politikai nézeteitől függetlenül – nagy valószínűséggel azt feleli, hogy hülye a kérdés. Persze, hogy nem. Az ember ilyen; nem kádárista örökség ez, nem is közgazdasági tudatlanság. A válasz kész, még mielőtt a kérdést föltennék. Éppen ezért demokraták nem is kérdeznek hasonlókat népszavazáson, a demokrácia ugyanis eldöntendő kérdésekről szól.

Minden felmérés azt mutatta, hogy az MSZP nagyon népszerűtlen (bár nem annyira, mint a Bokros-csomag idején), a Fidesz pedig „most vasárnap" begyűjtené a tiltakozó szavazatokat. A szakértők mégis csöndesen unatkozva várták a szavazás napját. Emlékeztettek rá, hogy népszavazáson – ahol nem a kormányváltás a tét – mindig kevesebben voksolnak, mint ahányan biztosra ígérik. (Most is csak a kisebbség gondolta, hogy a népszavazási győzelem a kormány bukásához vezethet.) A szocialisták a szokásos flegma lustaságban bíztak, hiszen még össznemzeti ügyekben is csak nyögve jött össze az eredményességhez szükséges huszonöt százalék. Az átlagos, nem befűtött agyú magyar választópolgár eladdig valami hatodik érzékkel mindig észrevette, hogyha hülyítik. Minden

eddigi tapasztalat arra utalt, hogy az igenek száma legföljebb annyi lesz, amenynyivel parlamenti választás esetén egyszerű többséget lehet szerezni. Ezt pedig a kormányoldal nyugodtan tolmácsolhatta volna úgy, mint a választópolgárok szokásos ciklusközi magatartását – „március 9. után 10. következik", ahogy Gyurcsány Ferenc mondta. Az igenek száma azonban akkora lett, hogy azzal már akkor legalább kétharmados többségbe lehetett volna jutni a parlamentben, ennyi pedig elég az alkotmányos rendszer lecseréléséhez. Az átlagszavazó – akár a kormányt utálta, akár a vizitdíjat – az 1989-ben létrehozott rendszerre mondott nemet.

Az országon eluralkodó tudatbeszűkülést – aminek csak része volt a kormánygyűlölet – mindenki érezte. Mondhatnánk talán, a politikai rendszert tizenhét éven át az átlagos választópolgár bölcs józansága tartotta össze – dacolt a politikai kaszt minden igyekezetével és neurózisával –, de mostanra elfogytak a józanság tartalékai. Felfoghatjuk aztán úgy is, hogy a politikai elit tizenhét év után, félelmetes és groteszk összhangban – az MDF tiszteletre méltó kivételével (Dávid Ibolya pártelnök nevezte a népszavazást „cirkusznak", s a párt egyetlen forintot sem költött semmilyen kampányra) – megadta a kilövési engedélyt a harmadik köztársaságra; a nép pedig nyugtázta, és cselekedett. A köztársasági elnök nem adta jelét, hogy kifogásolná a népszavazást. A Fideszről most ne beszéljünk. A szocialisták megfeledkeztek arról, hogy ők tulajdonképpen hűtenék a kedélyeket, és a cirkuszra ellencirkusszal válaszoltak. (A miniszterelnök egyenest a parlament ellenében helyezett kilátásba referendumot saját „köztisztasági" csomagjáról.) Az SZDSZ pedig nemhogy fölhívta volna a figyelmet az adott népszavazás puszta tényének antidemokratikus és antiliberális voltára, inkább jóváhagyta születlen, esélytelen és sokba kerülő kampányával, amelyben a „felelős" nem szavazatokra buzdított.

A központi felelősség mégis az Alkotmánybíróságé. Bár lehet, hogy csak a történelem ágense volt. Ez a népszavazás normális országban nem történhetett volna meg, ahogy Őszöd sem, de a testület dolga talán éppen az volt, hogy kimondja: Magyarország hivatalosan nem normális ország. Az eredetileg hétigenes népszavazási terv bejelentése után Török Gábor politikai elemző azt nyilatkozta az alkotmányossági kételyekre utaló Indexnek: „ha elég ügyesek a Fidesz jogászai, ki tudják találni úgy a kérdéseket", hogy átmenjenek a szűrőn. Nos, a Fidesz jogászcsapata a legkevésbé sem erőltette meg magát – a munkát elvégezték helyettük az Alkotmánybíróság Fidesz jelölte jogászai és koalíciós partnereik ebben az embrionális felsőházban. Nem elemzem részletesen – megtették mások –, hogy a testület többsége milyen szemiotikai trükközéssel, logikai bakugrásokkal, önkényes precedensválogatással jutott el a számára kívánatos eredményhez. Inkább magát az eredményt nézzük: mi következik az ország kormányozhatóságára nézve a határozatokból? Két képtelenség:

1. Mivel az AB határozata szerint a kormányprogram nem a kormány programjában foglaltakat jelenti, hiszen a róla szóló parlamenti szavazás „tartalmilag" nem a program tartalmáról, hanem egy személyi kérdésről, a miniszterelnök személyéről dönt, s ezért csak a kormányprogram „egésze" esik népszavazási tilalom alá – a parlamentben egyszer már elfogadott kormányprogramot részletenként nyugodtan semmissé lehet tenni népszavazások útján. Akár kilencvenkilenc százalékban is. Csupán a kormánnyal szemben állók kegyén múlik, hogy megteszik-e vagy sem.

2. Az alkotmány egyetlen szavát, a tiltott tárgykörök között szereplő „költségvetés"-t az AB a következőképpen értelmezte: a költségvetés azonos a hatályos költségvetési törvénnyel, plusz a jövőbeli költségvetések kiadási tételeivel. Ez annyit jelent, hogy bármelyik magyar kormány – noha ciklusa négy évig tart – csupán egyéves távlatban folytathat saját gazdaságpolitikát. Hogy a konkrét példáknál maradjunk: a következő év december 31-én túl az ellenzék a bevételi oldal népszavazás általi, törvényes szabályozásával gyakorlatilag rákényszerítheti a kormányt, hogy az egészségügy és az oktatás relatív színvonalcsökkenése vagy az adóemelés között válasszon. Utóbbi a gazdaság lemaradásához, tehát megint csak az ellátórendszerek színvonalcsökkenéséhez vezet.

Lehet ilyen feltételekkel kormányozni az országot? Akármelyiket? Természetesen nem.

A 2007-es alkotmánybírósági többségnek voltak olyan tagjai, akiket Tölgyessy Péter „naiv demokratáknak" nevezett – számukra a parlamentáris hátterű kormányozhatóság másodlagos szempont. (Bihari Mihály 2004-ben, még AB-elnökké választása előtt levezette az alkotmány betűjéből, hogy népszavazás útján akár az alkotmányt is lehetne módosítani. Akkor miért éppen a kormányprogramot és a költségvetést illetné kímélet?) De voltak olyanok is, akik tanulmányaiknál fogva pontosan tisztában lehettek a demokratikus politikai rendszerek működésével – róluk azt feltételezhetjük, hogy csak az akkori, konkrét kormányt

akarták megfosztani cselekvőképességétől, mielőbbi lemondásra kényszeríteni. Ha így van, ránézésre meglehetősen fals dolog volt az alkotmányra hivatkozniuk. Az említett alkotmánybírák azonban nyilván nem úgy tekintettek magukra, mint aktuálpolitikai cselszövőkre vagy nettó anarchistákra, marad tehát még egy megoldás arra, hogyan gondolhatták komolyan ezt az egészet. Nevezetesen: az volt a szándékuk, hogy az alkotmányt mint a politikai rendszer használati utasítását megszabadítják a félreértelmezésektől, és visszatérítik igazi, demokratikus valójához. Hogy ez micsoda volna?

A MÚLT

Pár héttel a népszavazás után Orbán Viktor olyan nyilatkozatot tett, amelyben az 1990 óta uralkodó politikai diskurzushoz képest sajátos vöröseltolódás észlelhető: „valóságos, nemzeti összefogásra és egységre van szükség, mint amilyet az emberek már 1988-ban akartak. Akkor azonban nem jött létre ez az egységes összefogás, most viszont enélkül Magyarország nem tudja orvosolni a helyzetet (...) egy jó programból kiindulva egy párt is képes jó döntéseket hozni az egész ország számára." A politikai elit jobbik énje számára az origó addig 1989 volt. Annyi biztos, hogy 1989 derekának közvélemény-kutatásaiban az MSZMP (a megszokott „egy párt") szinte mindig 30 százalék fölötti támogatást kapott, és ezt az adatot sehogy se lehet a nemzeti egységtörekvés bizonyítékának felfogni. A nép nem akarta egységesen megdönteni a rezsimet, és nem akarta egységesen megtartani sem. 1988-ban viszont egy dolog biztosan nem volt: többpártrendszer. Hogy pontosan milyen politikai berendezkedést akart volna a nép, ha megkérdezik tőle, arról nincs hozzáférhető dokumentum. Annál több az akkori uralkodó elit és környéke nézeteiről.

„Nemzeti egységről" például valóban sok szó esett – az egypárt berkeiben éppúgy, mint az MDF nevű értelmiségi mozgalomban, vagy például a Hazafias Népfront Országos Titkárságának ülésein, gyakran a „szocialista" episzi jelzővel. Az volt a vezérmotívum, hogy el kell kerülni a „robbanást", a „politikai konfrontációt". Mert abból ki tudja, mekkora baj lehet. A társadalmi egyeztetést manapság hiányolóknak biztosan tetszene a lázas műhelymunka, mely a Hazafias Népfront kebelében folyt a társadalmi viták megújult módszertanának és tipológiájának kidolgozására: hogyan lehet érdekeket feltárni, egyeztetni, „közös érdektartományokat kimunkálni", lappangó vitákat felszínre hozni – demokráciát

játszani parlamenti pluralizmus nélkül. (A gyülekezési és egyesülési törvény társadalmi vitájára készülve például előzetesen lajstromba szedték az elképzelhető válaszok tartalmát, a)-tól k)-ig.) A Valóság 1989/3. számában Schlett István foglalta össze 1988 második felének különféle „Politikai programtöredékei"-t. Az akkor reformerként ismert politológusok és jogi szakértők elgondolásai között megtaláljuk mindazt, amit a közvélemény tetemes része máig az „igazi demokrácia" tartozékának vél. Úgymint: pártdemokrácia (az egyetlen párton belül), képviselők visszahívhatósága, kötött mandátum, korporatizmus, a népszavazás fontos szerepe; valamint a nép érdekét mindenkinél jobban ismerő, „jó" párt hegemóniájának biztosítása többpártrendszerben – ha már mindenáron muszáj –, különféle módokon.

Egyvalami hiányzik az elképzelések közül: parlamenti uralom tiszta többpártrendszerrel, szabad választásokkal. A modelleket többnyire átmenetinek szánták tervezőik, de hogy mi következik az átmenet végén, az homályban maradt. Kivétel Bihari Mihály, a népszavazásról hozott határozat idején alkotmánybírósági elnök, aki a „határolt és tervezett többpártrendszert" – az MSZMP garantált parlamenti többségét – annak idején a demokratikus szocializmus megvalósításának eszközéül szánta. Ez a rendszer lenne az, amely – Bihari lakiteleki beszéde szerint – fölvehetné a versenyt „az önmagát megújító kapitalizmussal". A politikatudós sejthetően azért bízott abban, hogy a demokratikus szocializmus az átmeneti korszak után, szabad választásokkal legitimálva is megmarad, mert úgy tudta, hogy a magyar társadalom többsége az ilyen szisztéma híve.

Jól tudta. Mert amikor a rendszerváltás után, szabad viszonyok között összehasonlító felmérés készült, kiderült, hogy a régióban mindenütt – kivéve Csehszlovákiát – többen akarnak valamilyen demokratizált szocializmust, mint szabadpiaci gazdaságot, és igen sok híve van a „sajátos nemzeti" (harmadikutas) megoldásoknak is. Ráadásul a szocialista elvek nem másutt, Magyarországon a legnépszerűbbek, jócskán megelőzve még az olyan, magasabb életszínvonalú posztkommunista helyeket, mint Kelet-Németország vagy Szlovénia, nem beszélve a kapitalista országokról (Kluegel–Mason–Wegener [szerk.]: *Social Justice and Political Change. Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: Aldine De Gruyter, 1995).

Mindehhez képest 1989/90 és ami belőle következett – többpártrendszer, parlamentarizmus, szabad piacgazdaság – aberráció, zavar a Seldon-tervben,

extra a történelmi EKG-görbén. Politikai elitünk 2006–8-ban már alkalmasnak találta az időt, hogy visszaállítsa a számára egészségesnek rémlő, rendszerváltás előtti, 1988-as viszonyokat. Természetesen sok mindent már nem lehet megfordítani, de kellő erőfeszítéssel megvalósulhat a külön, magyar út, az a bizonyos harmadik, amely – mint Mart Laar volt észt miniszterelnöktől tudjuk – a harmadik világba vezet.

1989-ben, abban a folyamatban, amit közönségesen rendszerváltásnak nevezünk, kisebbségben volt az SZDSZ, a Fidesz; kisebbségben volt az MDF-en belül Antall József is. Tőkés Rudolf jegyzi meg *A kialkudott forradalom* című könyvében, hogy az Ellenzéki Kerekasztal nyolc tárgyalási jogú szervezete közül hatnak a születésénél ott bábáskodott a pártállam. Az EKA láthatóan ki volt vattázva, és egy-egy óvatlan pillanatban a belügyes kapcsolat is egyértelműen megmutatkozott. A cél: az említett, demokrata kisebbség gyengítése, teljes összhangban Pozsgay Imre panaszával, miszerint a radikális ellenzékiek „politikai zsarolást" űznek az EKA-ban. Fellépésükkel ugyanis meghiúsult az MSZMP-elit egyik – a „belügyi" vonalat is magában foglaló – koalíciójának az a szándéka, hogy értelmiségi segédcsapatok és szoros III/III-as ellenőrzés alatt tartott, domesztikált történelmi pártok segítségével vezessék át az országot a gyönyörű demokratikus szocializmusba. Sokan ezt az együttműködést hiszik utólag nemzeti egységnek. Csakhogy 1989-ben a körülmények szerencsés összejátszása folytán a kisebbség felülkerekedett, és az annus mirabilis végére a „szocializmus" szó – noha belefoglalták az első alkotmányszövegbe – még az MDF derékhadának is kínossá vált. No meg fölöslegessé.

Az MSZMP romjain létrejött MSZP – minden helyzeti előnyével együtt – egy párt volt a többi közül, ráadásul rohamosan gyengült. Kormányalakításra már nem volt reménye, és koalíciós partnerként sem jött számításba. Kivéve a nagykoalíció elméleti lehetőségét – megint csak az a bizonyos nemzeti egység –, erről azonban Antall hallani sem akart, részben, mert nem feledte 1945–47 tanulságát, részben, mert mindig is a nyugatnémet modell lebegett a szeme előtt, két, a legfontosabb kérdésekben egyetértő, mérsékelt tömb váltógazdasága – persze tartós jobboldali fölénnyel –, erős kancellári hatalom, egész ciklusra kiterjedő nyugalom és változatlanság.

A pártpolitikai baloldal hirtelen összezsugorodása meghökkentő ellentétben volt azzal a ténnyel, hogy a nép többsége baloldali módra gondolkodott, és csakugyan

demokratikus szocializmust akart: jóléti társadalmat, gondoskodó kormányzattal, minél erősebb közvetlen demokráciával, egyfelől „kizsákmányolás" és nagy jövedelemkülönbségek, másfelől diktatúra és vasfüggöny nélkül. Ezzel az értékválasztással nem fért meg Antall nyugatnémet álma sem. Ebbe az állapotba nálunk úgy lehetett volna egykettőre átváltani, ha a megelőző évtizedek valóban hibátlanul előkészítik az ugrást – de másik énjével Antall pontosan tudta, hogy a megelőző korszak összességében zsákutcába vezetett, s amit előkészített, az a csőd. Így a harmadik köztársaság nem csupán egy törpe kisebbség győzelmének eredményeként született meg, de ráadásul egy fikció jegyében is: koraszülött jóléti állam, koraszülött mintademokrácia. Mintha minden normális volna, holott túl sok minden nem volt normális.

Ami nálunk nem volt

A szlovák, észt, lengyel stb. „csoda" forgatókönyve – valószínűleg inkább a posztkommunista átalakulás normális menete – nagyjából mindenütt ugyanaz. (Rajtuk kívül sehol nem tartották öncélnak a német típusú kiegyensúlyozottságot és stabilitást.) A gyűlölt régi rendszer bukása, vagyis

a) forradalom után előbb vagy utóbb

b) egy liberális jobboldali vezetésű koalíciós kormány

c) biztos legitimációval felvértezve,

d) szakemberek kezébe adva a gazdaságpolitikát,

e) „neoliberális" jellegű (az államot zsugorító, szabad vállalkozásnak, piaci aktivitásnak kedvező) gazdasági reformokat hajtott végre, vagyis az államszocializmusból átlökte az országot a kapitalizmusba.

Nézzük sorra.

a) Magyarországon sokkal kevesebben gyűlölték úgy a rendszert, mint másutt. Nemcsak a szocialista értékek voltak nálunk a legnépszerűbbek, hanem a diktatúra is itt volt a legenyhébb, és folyamatosan enyhült. A kettő között talán van némi kapcsolat. A központi antikommunista klisé szerint a Kádár-rendszer aprópénzen megvette a nép lelkét, a háromhatvanas kenyér, a Trabant és a háztáji elég volt, hogy az emberek elfeledjék a szabadságot. Ám ennél mélyebb dologról van szó. A létező szocializmus 1956 utáni szakasza tömegeknek hozott valódi fölemelkedést. Az emberek többsége a teljes egyenlőséget tartotta igazságosnak (e tekintetben az egyetlen regionális kivétel Észtország). A rezsim a vége felé

már nem totalitárius klikk volt, mint a többi országban, hanem inkább tekintélyelvű hálózat. Viszonylagos nyitottságát a Nyugat látványosan elismerte. A forradalom „kialkudott" volt és „jogállami", az elitek és az elvek forradalma, ha egyáltalán annak lehet nevezni. A nép többsége nem egészen értette, hogy mi olyan utálatos a társadalmi-gazdasági rendszerben – nem az egypárti uralomban –, amiért valami gyökeresen mással kell fölcserélni. Az elit ezért a leváltás rendszerszerű indokát egy erkölcsi érvvel, az 1956-os forradalom utáni megtorlás ősbűnével helyettesítette be.

b) A baloldali diktatúrák bukása után az inga természetesen jobb felé lendül ki. A jobboldal ezekben az országokban tagolt. Vannak markánsan nacionalista, ómódi világnézeti-keresztény meg agrárius pártjai. S vannak olyanok is, amelyek a gazdasági értelemben vett jobboldaliságot képviselik; ez föltételezi a liberális elvek tiszteletben tartását. A jobboldali liberális pártok legföljebb relatív többségben vannak a saját oldalukon, ezért koalícióban kell kormányozniuk, folytonosan számolva a parlamenten belüli válság és a korai bukás veszélyével. A széttöredezett és változékony pártrendszert Magyarországon kockázatosnak és rossznak tartják, holott az igazság az, hogy nálunk általában a stabil kormányoknak sem sikerült jól dolgozni (viszont nem is buktak bele). A koalíciós helyzet olyan politikusi képességeket erősít – az egyeztetési hajlandóságot, a meggyőzés technikáit, a saját szándék tisztázását, a több lépésben taktikázást, a problémamegoldó gondolkodást –, amelyek hosszabb távon hasznosabbak a nemzetnek, mint a polarizált kétpártrendszerben kifejlődő katonás vonások.

Nálunk jobboldali liberális párt sohasem volt kormányon. A konzervatív szabadelvű Antall a liberális pártot tartotta ellenfelének, és vele szemben saját pártjának antiliberális sokaságával szövetkezett. Az eleve nem jobboldali ösztönű SZDSZ elfogadta ezt a szereposztást, és 1994-re végleg elfoglalta helyét a baloldalon. A Fidesz az 1998-as választásokig megőrzött annyit kezdeti reputációjából, hogy begyűjthette az SZDSZ-ből kiábrándult liberálisok szavazatait, majd napokon belül gondoskodott arról, hogy soha többé ne tartsák liberális pártnak. Eddig ennyi. Mindenhol másutt több volt.

c) Az erős legitimációnak három alaptípusa van:

A forradalommal olyan ernyőszervezet kerül hatalomra, mely önmagában is antikommunista nagykoalíció, mint Lengyel- vagy Csehországban.

A visszanyert nemzeti szuverenitás, a nyugathoz való újbóli csatlakozás vágya és a gazdasági vészhelyzet roppant nacionalista erőtartalékokat mozgósít, mint Észtországban. (Nálunk antikommunista nagykoalíció éppúgy nem volt, mint nemzeti adrenalinlöket.)

Végül, e kettőnek ilyen-olyan fokozatával vagy változatával társulva, esetleg hiányukban: az egyszerű parlamenti többség általában tökéletesen elég ahhoz, hogy a kormány érvényesítse gazdaságpolitikáját. Ezt nálunk nem csupán a kétharmados törvények özöne akadályozza közvetve vagy – mint az önkormányzati törvény – közvetlenül, hanem például az Alkotmánybíróság némely tagjának törvényhozó és végrehajtó hatalmi becsvágya is, mint azt legutóbb a népszavazás ügyében is tapasztalhattuk. „Azzal sem értek egyet – ami a kormány álláspontja is volt –, hogy gazdasági ügyekben az Alkotmánybíróságnak nincs mondanivalója. Rengeteg mondanivalónk van, csak éppen itt a legnehezebb a kellő absztrakciós szintet megtalálni" – mondta már 1998-as *Buksz*-interjújában Sólyom László. Bizony, ha egyszer valaki eldönti, hogy alkotmánybíró létére „mondanivalója van" gazdaságpolitikai ügyekben – joga lehet hozzá, kontroll, szabályozás nincs –, akkor valóban nagyon nehéz nem konkrétan politizálni, hanem megtalálni a „kellő absztrakciós szintet". És mi a garancia rá, hogy megtalálja? Az égvilágon semmi. 2007-ben láttuk a példát.

d) Az, hogy a gazdaságpolitika felügyeletét a nem szakember kormányfők gazdasági szakemberekre bízzák és politikai támogatást adnak nekik, a világ legegyszerűbb dolgának látszik. Magyarország megint csak kivétel. Hogy Antall miért idegenkedett – az SZDSZ-en és a sajtó szuverén rétegén kívül – a Kádár ellenzékéhez kötődő reformközgazdászoktól is, azt még hívei se nagyon tudják megmagyarázni. Horn Gyula nem adott politikai támogatást Békesi Lászlónak, majd a körülmények egészen ritka együttállására volt szükség, hogy Bokros Lajost egy évig hagyja dolgozni. Orbán Viktor körülbelül két évig viselte el Chikán, Járai és Surányi gazdasági racionalitását. Gyurcsány Ferenc egyik legnagyobb ballépése az volt, hogy maga akart a saját Bokros Lajosa lenni. Ez nem megy, politikatechnikai képtelenség.

e) Végül: feltűnő a legfontosabb reformerek „neoliberális" vonzalma. Mart Laar – foglalkozására nézve történész – miniszterelnöksége előtt egyetlen közgazdaságtani könyvet olvasott, az pedig Milton Friedman *Szabad választása* volt. Majd megkapta a Milton Friedman-díjat. Václav Klaus már Husák idején Friedman- és

Hayek-rajongó (később, elnöki gyakorlatában ennek nem sok nyoma maradt). 2008-ban Leszek Balcerowicz kapta a Friedman-díjat. Magyarországon viszont a „neoliberális" általános szitokszó lett. Többnyire azokat az intézkedéseket illetik vele, amelyekkel a vergődő, saját magukat korlátozó vagy lekötött kezű kormányok a tényleges, átfogó libertárius reform helyett próbálkoznak.

Ahol volt forradalom, ott jobboldali lendülete a gazdaságra is kiterjedt. Antall azonban, miközben kamikaze-kormányról beszélt, óvatos volt a támadásban. Egy anekdota szerint amikor, még a kormányalakítás előtt, megkérdezték tőle, vállalkozik-e lengyel típusú sokkterápiára, azt felelte: „Lesz úgyis elég sokk." Így aztán valóban volt sokk, de a váltás szükségessége nem jutott el a többség tudatáig, a terápia tehát részleges maradt. Ehhez a politikai háttér is hiányzott, hiszen a kormánynak nem volt 90 százalékos legitimitása, mint Lengyelországban. Antall elutasította a nagykoalíció gondolatát általában is meg antikommunista változatban is, mondván, hogy arra csak rendkívüli helyzetben van szükség – miközben tudta, hogy a helyzet mégiscsak rendkívüli. Mint a politikában, a gazdaságban is azt feltételezte, az 1990 előtti rendszerrel úgy lehet teljesen szakítani, hogy közben a jelen normális előtörténetének fogja föl. Az 1990-ig felhalmozódott pozitívumok (a Nyugathoz fűződő kivételesen jó viszony, a jogi keretek, a vállalkozói kultúra kezdeményei, műszaki hagyományok, életrevalóság, józanság) elegendőek lesznek az 1990-ig felhalmozódott negatívumok (nyomasztó eladósodás, tőkehiány, technológiai lemaradás, a keleti piac összeomlása, rossz oktatási rendszer) átvészeléséhez, míg a jóléti rendszer érintetlenül marad. Antall nagyon bátran kormányzott, de ebben tévedett. Bár jobbközép politikát valósított meg, a kormánykoalíció propagandistáinak a mondanivalója és stílusa egyaránt elidegenítette a 30 százaléknyi 1990-es liberális-antikommunista szavazót, miközben a szociális bőkezűség nem tudta ellensúlyozni a jólétcsökkenést, így azok, akik 1990-ben a „kisebb balhé" reményében szavaztak az MDF-re, visszatértek az utódpárt táborába.

A kilencvenes évek közepének valamennyire sikeres kísérlete elakadt. A Bokros-csomagot és a közmű-privatizációt a Fidesz-propaganda szívós munkával démonizálta, a nyugdíjreformból már az első Orbán-kormány megpróbált visszavenni; az olyan figyelmeztető jelekkel, mint az értéktőzsde pangása, nem törődött. Gyurcsány 2006-ban meghirdetett reformja hamvába holt. Magyarország az a különleges hely, ahol a jobboldali kormányok nem vállalkoznak jobboldali reformokra; ez a feladat a baloldali kormányokra, pontosabban: azok baloldali támogatást nem élvező, „jobboldalról" pedig könyörtelenül támadott magányos farkasaira hárul. Az államszocializmust leváltó magyar rendszer 2002 után életképtelen keverék volt, az óriási fölényben lévő magántulajdon és a foggal-körömmel védett gondoskodó állam kimérája. Semmilyen óvatos reformmal nem lehetett volna megjavítani.

§

A kimérát biológiai értelemben gondoltam: két különböző élőlény szövetei, szervei egyetlen szervezetben. A NER nem hozott javulást, ellenkezőleg: miközben a gondoskodó államot megtartotta, de a felső jövedelemkategóriákra korlátozta, önmagát mértéktelenül megerősítette, így még betegebbé tette a magántulajdonon alapuló gazdaságot.

A mérsékelt konzervatívnak tartott, Sólyom Lászlóhoz közel álló Paczolay Péter, az előadó alkotmánybíró, aki a kormányprogram és a költségvetés különleges értelmezését kidolgozta, a képviseleti demokráciát végleg megrendítő népszavazás után nem egészen négy hónappal az Alkotmánybíróság elnöke lett. (Természetesen szocialista szavazatokkal is). E minőségében már úgy nyilatkozott („Újragondolt Sólyom-korszak", *Heti Válasz*, 2008. júl. 10.), hogy „ellensége a népszavazásnak", és „sokat marcangolta" magát, de az „alkotmány alapján egyszerűen nem lehetett más döntést hozni". Ebben az állításában nem zavarta, hogy *lehetett volna* más döntést hozni, mindkét esetben volt kisebbségi különvélemény.

Nem kérdezem, hogyan számol el a lelkiismeretével; feltételezem, nem gondolt arra, hogy el kellene számolnia. Később ő volt az, aki a Velencei Bizottság tagjaként hozzájárult ahhoz, hogy a 2013-as választási törvényt az európai szervezetek úgy tekintsék, mintha alkalmas volna a szabad és tisztességes választások lefolytatására. Mandátumának lejártakor, 2015. március 15-én a legmagasabb állami kitüntetéssel, a Magyar Érdemrend nagykeresztjével jutalmazták. Többszörösen megszolgálta.

Az MSZP elveszítette a belpolitikai hidegháborút, de a választásig még sok kárt tett, főként az állambiztonsági feltárás elszabotálásával és médiaügyekben. Az SZDSZ másfél év múlva gyakorlatilag már nem létezett. A „szociális" népszavazást egyedül helytelenítő, Dávid Ibolya vezette, kicsi MDF brutális kinyírása

hónapokon belül megkezdődött (UD Zrt.-ügy), de a következő évben még mindig sikerült annyira tartania magát, hogy Bokros Lajos személyében képviselőt küldjön az Európai Parlamentbe. 2010-re elfogytak az erőtartalékai.

Ha tehát az ember körülnézett Magyarországon 2008 tavaszán, akkor azt látta, hogy a politikai osztály túlnyomó többsége vagy le akarja rombolni a szabad piacgazdaságon és szabad választásokon alapuló képviseleti demokráciát; vagy közömbös neki a sorsa, sőt örül a romlásának; vagy pedig annyira ostoba politikailag, hogy észre sem veszi, mi történik. De hogyan állhatott elő ez a rendkívüli és botrányos helyzet?

7. Rossz kormány, rossz ellenzék

Még mindig 2008-ban vagyunk. Ha ekkor tartják az országgyűlési választásokat, a Fidesz nem csak a mandátumok kétharmadát, hanem akár háromnegyedét is megszerezhette volna. Ilyesmi nem szokott előfordulni demokráciában, békeidőben, olyan választási rendszerben, amely mégiscsak kompenzál valamit a vesztes javára. Ha feltételezzük, hogy pusztán a rossz kormányzás vezet ilyen vereséghez, akkor is oda lyukadunk ki, hogy rossz a rendszer.

Az SZDSZ az 1994–98-as ciklusban mindvégig fenntartott koalíció keserű tapasztalatai ellenére sem tudta máshol elképzelni a helyét, mint a baloldalon. Demszky Gábor hamar belebukott abba a próbálkozásába, hogy egyenlő távolságot tartson a két nagy párttól. Az a liberális párt, amely a nyolcvanas évek Demokratikus Ellenzéke leszármazottjának vallotta magát, kétely nélkül szövetkezett a szocialistákkal, akiknek kormányfőjelöltje, Medgyessy Péter az utolsó klasszikus pártállami kormányban, Grósz Károlyéban volt miniszterelnök-helyettes. Az a párt, amelyik szürkeállományára és a piacgazdaság iránti elkötelezettségére volt büszke, kétely nélkül megbízott abban a Medgyessyben, aki pénzügyminiszterként az 1989-es hazug, az országot az államcsőd szélére juttató költségvetésért felelt. (Ahogy megbízott 1996–98-ban is, amikor, ismét pénzügyminiszterként, megkezdte az ország újbóli eladósítását.) Mikor pedig Medgyessyről közvetlenül a választási győzelem után kiderült, hogy a kommunista állambiztonság tisztje volt – pontosabban: nyilvánosságra került, hiszen a Fideszben is, a MIÉP-ben is, az MSZP-ben is épp elegen tudták –, az SZDSZ parlamenti frakciója máig tisztázatlan indokkal, de az Orbán gyors visszatérésétől való félelmében biztosan, úgy döntött, hogy feltételek nélkül benne marad a koalícióban. Az egyetlen olyan magyar pártról van szó, amelynek 1990-től fogva szenvedéllyel vállalt ügye volt az állambiztonsági múlt feltárása.

Ettől kezdve a szociálliberális koalíciók politizálását az Orbántól való félelem határozta meg: annak érdekében kormányoztak nagyon rosszul, hogy Orbán ne jöjjön vissza. Ezt nevezte Gyurcsány az őszödi beszédben elkúrásnak. De már ez

is a rendszer hibás voltát mutatja: a választóközönség óriási többsége olyasmit várt el a kormánytól, hogy azt csak rossz kormányzással lehetett teljesíteni. Ha jól kormányoznak, abba biztosan és nagyon belebuknak, és olyan politikai válság következik, amilyen 2006 őszén bekövetkezett.

Ha normális demokráciában egy miniszterelnök láthatóan nem tudja megvalósítani a programját, plusz olyan véres válságot idéz elő egy elhibázott lépésével, mint Gyurcsány Ferenc 2006-ban, akkor lemond. De Gyurcsány nem mondott le, egyrészt, mert világos volt, hogy ha átadja a hatalmat a Fidesznek, akkor a magyar demokráciának az 1989-es formájában vége, és valamilyen más, tekintélyelvű rendszer jön helyette (ahogy hivatalosan vége is lett 2010 után), másrészt, mert meggyőződése volt, hogy neki olyan reformokat kell bevezetnie, amelyeket a *saját oldalán* más nem fog helyette bevezetni. Ezek után az egészségbiztosítási reformját a saját pártja herélte használhatatlanná, és a 2008-as népszavazással a maradék reménye is elveszett, hogy itt akármilyen szerény reformot végrehajtson a kormány. Gyurcsány azonban még ekkor se mondott le. Talán azt remélte, hogy a 2005–6-oshoz hasonló száz lépéssel és ezer apró trükkel visszaszerezheti a választók nagy részének bizalmát (meg is kezdődött egy reformhelyettesítő, közérzetjavító program „Új Magyarország" néven), de közbejött a világválság.

Volt még valami, amit Gyurcsány megtehetett volna. A köztársaságot kezdettől mérgező állambiztonsági dezinformáció-tömeg feltárásával, leleplezésével (az érthetőség kedvéért hamisan leegyszerűsítve, hiszen sokkal összetettebb dologról van szó: a kommunista állambiztonság „ügynöklistáinak" nyilvánosságra hozásával) tisztább viszonyokat teremthetett volna egy működő rendszer megalapozásához. Ez ugyan nem javított volna közvetlenül és azonnal a gazdasági helyzeten, de az állampolgárok nem teljesen elvakított része tisztábban láthatta volna, miben él. Érthetőbb lett volna a népszavazásos összeomlástól a 2010-es választásokig tartó, vergődő időszak néhány legfontosabb, szörnyű, groteszk vagy egyszerűen csak felismerhetetlenné manipulált eseménye, mint a Gyurcsány lemondása utáni utódkeresés, a BKV-botrány és környéke, az UD Zrt.-ügy és nem utolsó sorban a romagyilkosság-sorozat.

Gyurcsány Ferenc ehhez is a rá jellemző félszívvel állt hozzá: a Kenedi János vezette Szakértői Bizottság működését jóváhagyta – az átmenet utáni miniszterelnökök közül egyedül ő nem tartotta távol magától a kérdést –, ámde nem segítette. És amikor a bizottság publikálta jelentését, ő kisujját se mozdította,

hogy a hálózati nyilvántartást és más fontos adatokat tartalmazó mágnesszalagok dekódolásából, pláne a teljes dossziényilvánosságból legyen valami. Így aztán – közvetlenül – a kormányoldal vaksága, gyávasága és hibái miatt a félelem önmagát teljesítette be: az SZDSZ megsemmisült, az MSZP olyan vereséget szenvedett, hogy abból már soha nem tud talpra állni, a harmadik köztársaság zokszó nélkül haladt a vég felé. Orbán visszatért, kétharmaddal teljhatalmat szerzett.

Egy közvetítéssel, egy szinttel mélyebben annyi történt, hogy a nem húsz évre, nem tartós demokratikus működésre tervezett intézményrendszer jóval túlélte önmagát, és felmondta a szolgálatot. De nemcsak a kormány volt olyan rossz minőségű, amilyen normális demokráciában nem lehetne, hanem az ellenzék is. Túl minden véres tisztességtelenségen, a Fidesz úgy arathatott elsöprő győzelmet a 2010-es választáson, hogy ellenzékiségének nyolc évében soha semmilyen hihető programja nem volt zagyva kívánságlistákon kívül. Ha a programnak nevezett dolgokat (Szent István-terv, 2006-os választási program, *Jövőnk, Jövőkép*) és a környező kampányokat meg a mindennapos „politikai kommunikációt" nézzük: a szélsőbal propaganda egyesült a kormányoldalra is átvitt *szóbeli* antikommunista propagandával, a piacgazdaság kötelességszerű – de minden számolást nélkülöző – szóbeli elismerésével és a „neoliberalizmus" nevű fantom csepülésével. Mindez némi agrárromantikával keveredett, és az egészet átjárta az 1930-as éveket idéző etnonacionalizmus. Sem gazdasági, sem szociális tekintetben nem adott megoldást.

Mondom, hogyha 2008 derekán tartják a választásokat, a Fidesz ezzel a tisztességtelenséggel és ezzel a semmivel is fölényesebben győz, mint ahogy 2010-ben győzött. Közbejött azonban a válság. És a Jobbik képében a polarizált pártrendszer mítoszvilágába 2009 elején betört a valóság, színre lépett egy harmadik szereplő is. Az ellenzék addig nem a valóságosan rossz kormányzás miatt támadta a kormányt, vagy legalábbis nem törődött a hibák és bűnök tényleges fontossági arányaival, hanem olyan bűnöket nagyított fel vagy konstruált, amelyek a lebutított közegben alkalmasak voltak támadási pontnak. A legártatlanabb, mert leginkább amatőr példa erre a 2006-os kampány jelszava: „Rosszabbul élünk, mint négy éve."

De ugyanígy az akkori kormányoldal is mitikus térben politizált, nem a szemmel látható tekintélyuralmi szándék, nem a szélsőbal retorika és nem az üres, fedezet nélküli antikommunizmus, nem a gazdasági képzelgések nyilvánvaló működésképtelensége miatt támadta a Fideszt, hanem azzal akarta lejáratni, hogy kollaborál

a „jobboldali" radikális szélsőséggel. Medgyessy és főleg Gyurcsány kormányzása alatt periodikusan ismétlődtek a „kiálts megálljt az ordas eszméknek!" és az „eddig, ne tovább!" jelszavú kampányok. Lényegi mondandójuk az volt, hogy a Fidesz megtűri hátországában a szélsőséges elemeket, és főleg ez a baj vele (és ha nem tűrné meg, akkor ezek az elemek nem lennének). A nettó eredmény az lett, hogy nagyra nőtt egy magyar mércével is szélsőségesnek számító párt, s a Fidesz terveit is megzavarta.

Mi történt valójában? Nem az, hogy a magyar publikum hirtelen fogékonyabb lett az „ordas eszmékre". Hanem áttört a valóság. A *valóságban a* kormányzás sikerének legfőbb mutatója az életszínvonal. A magyar politikai kaszt is rendkívül provinciális, a politikai kaszt információival táplált választóközönség még inkább az. Attól még nem bukott volna meg a rendszer, hogy a magyar gazdaság lemaradt a többi visegrádi országéhoz vagy a balti államokéhoz képest. Ezt nagyon kevesen látták, még kevesebben hitték el.

Amint azonban a Központi Statisztikai Hivatal táblázataiból kiderül, a reálbér, illetve az egy főre jutó reáljövedelem 1990 után először a Medgyessy-kormány időszakában haladta meg az 1989-es szintet, pedig már az is válságidőszak volt. Hazug, eladósító, távlattalan, jövőromboló gazdaságpolitika árán haladhatta meg, de meghaladta. 2009-ben, a két éve tartó megszorítások és a válság nyomán ismét az 1989-as szint közelében volt. 2010-ben már azt sem érte el. (Újabban – 1995-ig visszamenőleg – átszámították az uniós ESA 2010 módszertan szerint, de ez csak 1–2 százalékot javít.) Ha beleszámítjuk az újgazdag réteg kiemelkedését, és azt, hogy a jövedelemnövekedés Budapesten, néhány jómódú szomszéd településen és nagyobb városban koncentrálódott, akkor csupán a számokból azt látjuk, amit úgyis tudunk: 2009-ben az ország területének nagy részén csakugyan rosszabbul éltek az emberek – és sokan lényegesen rosszabbul –, mint húsz évvel korábban, az 1980-as évek végén. Papírforma szerint ez önmagában elég egy politikai rendszer megrendüléséhez.

A kormányoldal nem vetett számot kudarcának ezzel a súlyos bizonyítékával. A Fidesz úgy vélte, a vidék úgyis az övé. A Jobbik azonban megtalálta a rést, amelyen át behatolhat a „nagy" politikába, és mivel nem feszélyezte úgy a politikai korrektség, mint a Fideszt, nyíltan kimondta azt a tételt, amit a Fidesz csak kódolva merészelt: hogy „a magyar emberek" (azaz becsületes, vidéki, keresztény, etnikailag magyar emberek) rossz soráért „a kommunista és liberális

bűnözőkön" kívül a külső etnikai ellenség (az orosz módra Izraelhez lojálisnak feltüntetett zsidók, de nemcsak ők) és a belső (a cigányok) felelősek. Ez önmagában nem nácizmus, és nem is náci hatás eredménye, hanem ősrégi, vulgáris politikai logika, melyen a magyar politikai közösség jobb korszakaiban felülemelkedett, máskor nem.

Eljutottunk tehát odáig, hogy az 1989-ben megalkotott politikai intézményrendszer összeomlása 2008–2010-ben szükségszerűen történt meg. Ami nem volt szükségszerű: hogy ezt a szükségszerűséget a résztvevők mennyire nem észlelték, sem a politikai kaszton belül, sem azon kívül. Ezt a lótuszevő bambaságot magyarázhatja valamennyire a polarizálódás egyfelől, a látszólagos békesség és „jogállamiság" másfelől. De 2009-re az is kiderült, hogy a politikai kaszt és a választóközönség roppant erejű, soha tisztességesen át nem gondolt történelmi tapasztalatok és ideológiai beidegződések foglya. És ebből a torz politikai intézményrendszerből nem volt kiút. A pártok, ha fenn akartak maradni, csak olyan ideológiát választhattak, aminek tömeges szavazópiaca van.

Ezek az ideológiák a történelmi tapasztalatokból erednek, vagy rájuk válaszolnak. A magyar nép két meghatározó XX. századi politikai élménye: Trianon és a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés. Mindkettő egyedi a régióban, és mindkét – a politikai kultúrába ivódott – élmény a szabad piacgazdaság elfogadása ellen, a pluralista, liberális képviseleti demokrácia és az ország érdekében folytatott külpolitika ellen dolgozik. Félreértés ne essék: a nacionalista propaganda és a szociális demagógia minden demokráciában legitim és sok demokráciában használatba is vett politikai eszköz. Tudatszűkítő magyar változatuk azért kivételesen kártékony, mert mindkét szubjektív történelmi tapasztalat, amelyre alapoznak, szintén egyedi: az egyik kivételesen negatív, a másik kivételesen pozitív.

Trianon első lépésben azért egyedi az orosz és a német birodalom közötti térségben, mert ez volt az egyetlen eset, hogy a nemzeti függetlenség elnyerése a legnagyobb – ráadásul visszafordíthatatlannak bizonyuló – nemzeti katasztrófával társult. Ugyanilyen tragikus kihatású volt a magyar politikai közösség zömének válasza. Azt, ami az egész nyugati világban válságba jutott – a liberalizmust és vele az államtól független kapitalizmust, a vélemények és érdekek pluralitásán alapuló demokráciát, a befogadó, nem etnikai nemzetfelfogást – Magyarországon egyenesen a katasztrófa okának tekintették. Ez a paranoid reflex kitörölhetetlenül bevésődött a középosztály nagy részébe, és már húsz év múlva a szó szoros értelmében

öngyilkos külpolitikához vezetett a roppant nemzeti károkat okozó bel- és gazdaságpolitika mellett.

A Kádár-kori életszínvonal-emelkedés azért egyedi, mert a többi országban a diktatúra és az államszocialista gazdasági rendszer vagy érzékelhető lemaradást hozott (Csehszlovákia, Kelet-Németország), vagy néhány – viszonylag – jobb év után a nyomorba és véres elnyomásba való visszazuhanást (Lengyelország, Románia). Magyarországon viszont az a tény, hogy a reáljövedelem 33 év alatt – szinte folyamatosan – több mint háromszorosára nőtt, és az ország nagyobbik része kiemelkedett a történelmi nyomorból, azt az illúziót keltette, hogy mindez megvalósítható okosan kihasznált birodalmi függésben, demokrácia és kapitalizmus nélkül is. Ez a hamis tudás kitörölhetetlenül bevésődött a népesség óriási többségébe, és a következő rendszerben jobb gazdaságpolitika helyett önsorsrontó bel- és gazdaságpolitikához vezetett; mostanra önsorsrontó külpolitikához is.

Mindkettő, Trianon és a kádárizmus is úgy határozza meg a magyarországi politizálást, hogy a politikai kaszt egyik fele sem hajlandó egyiket sem ténynek elfogadni, olyan rossz történelmi adottságnak, amivel szembe kell nézni, amit „a hozzáértő nép okos gyülekezetében" tisztázni kellene, hogy kormány és ellenzék azzal foglalkozhasson, ami a dolga: az ország javát szolgáló politikával. Ehelyett a politikai kaszt különféle irányzatai – a hatalom megszerzése vagy megtartása érdekében – azt feltételezik, hogy a hozzá nem értő nép buta gyülekezetét szolgálják ki, ezzel valóban butítva a népet és benne saját magukat.

Trianon és a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés a magyar politikában nem átgondolandó, masszív történelmi örökség – hanem vagy nem létezik mint valóságos politikai hatóerő, csak mint az ellenfél rögeszméje (Trianon a „baloldal" számára); vagy mindennél erősebb, mindent felülbíráló hatóerő, aminél semmi sem valóságosabb (Trianon a „jobboldal" számára). Vagy abszolút rossz (Kádár-kor a retorikában); vagy hallgatólagosan etalonnak tekintett, de bevallani szégyellt jó (Kádár-kor a gyakorlati politikában). Akár így, akár úgy, mindkettő olyan tényező, a*mely miatt* nem lehet, nem érdemes, vagy – a szereplők szemszögéből – nem *szabad* a Közép-Európában normálisnak számító kül-, bel- és gazdaságpolitikát folytatni vagy követelni. Miközben ez a két téma vezérli a magyar politikát, a magyar politikai életben tilos *gondolkodni* róluk, nem szabad *mint tényekkel* számot vetni velük, és levonni a következtetéseket: hogyan lehetne ilyen adottságokkal a föntebb leírt demokratikus szabványnak megfelelően politizálni.

Hanem átoknak fogják mindkettőt, amiről vagy nem szabad beszélni, vagy csak egyvalamit lehet mondani, azt is ritkán. Ily módon nem is lehet túllépni rajtuk.

A politikusi nemgondolkodás a trianoni katasztrófa és a Kádár-kori hamis jóvilág közötti áthidaló korszak örökségére is érvényes. Vagyis az első bécsi döntéstől (1938) Kádár berendezkedéséig (1957-58) terjedő két évtizedre, azzal a különbséggel, hogy erről nagyon is sokat beszélnek. Valahányszor arról volt szó, hogy milyen legyen (vagy ne legyen) az 1989 és 2010 közötti magyar demokrácia, szinte mindig ennek az időszaknak az eseményeire hivatkoztak mint követendő vagy elrettentő példára. Sohasem Trianonra, pontosabban: az 1938 előtti évtizedek Trianon-reakcióira, és nem is a nyomorból való 1957 utáni, tömeges kiemelkedésre.

Ám akár Trianon vagy a Kádár-kor, akár az átvezető időszakból valamelyik fordulópont: 1944, 1945, 1948, 1956 – kerül szóba, ott nincs tény, nincs matematika, csak érzelem van, indulat és kategorikus ítélkezés. „Bal"- és „jobb"-oldali dogmák vannak, és aki ezeket megsérti, felvilágosodás ide, liberalizmus oda, jó eséllyel úgy jár, civilizációs változásokat leszámítva, ahogy az eretnekek szoktak. Pedig éppen az a lényeg, hogy nem történelmi, avagy „emlékezetpolitikai" dolgokban kellene egyetértésre jutni, hanem a demokrácia – pontosabban: a plurális, képviseleti, liberális demokráciában élő nemzet – alapértékeiben. Mely utóbbiak közül az egyik, hogy a véleményszabadság elve nem engedi meg semmilyen történelmi dolog, korszak, kormányzat, politika vagy esemény államilag kötelező értékelését, az előírt konszenzust, hacsak nem bűncselekményről van szó. Azaz a demokratikus kibontakozás érdekében – vagyis pontosan azért, hogy kormány és ellenzék a nemzet érdekében tevékenykedhessen a demokrácia szabályai szerint – el kellene szakadni a történelmi dogmáktól.

8. Az érthetetlen Trianon

Nézzük először Trianont („Trianon" persze rövidítés: Magyarország és a külvilág viszonyában a padovai fegyverszünettel kezdődő és a békeszerződéssel véget érő eseménysorozat).

A Magyar Bálint által az Orbán-rezsimre alkalmazott fogalom, a „posztkommunista maffiaállam" igen találóan írja le a NER-beli hatalom *működését,* de nem magyarázza meg, miért fogadták el oly sokan ezt a hatalmat akár közvetlenül, akár úgy, hogy a megdöntésére nem esélyes, de ideológiailag rokon pártra szavaztak. A Fidesz és a Jobbik – azok a nacionalista pártok, amelyek Magyarországon „jobboldalinak" minősülnek – 2010-ben a szavazatok 69, 2014-ben 65 százalékát kapták.

A jelenlegi magyar „jobboldal" ideológiája helyi értéken az antikommunizmus: bárkit képesek lebolsizni ötvenhatos hőstől IMF-főigazgatóig, ha a számukra ellenséges oldalon áll (és bárkit képesek rendes antikommunistának elfogadni volt KB-titkártól KGB-ügynökig, ha az ő oldalukon). Tartalmilag azonban a vezérlő eszme a Trianontól meghatározott sajátos magyar nacionalizmus. A *jobboldal* szót azért tettem idézőjelbe, mert azokra az erőkre, amelyeket Magyarországon a közbeszéd ide sorol, a teljes politikai katyvasz jellemző. Ha kell, szélsőbalról támadják a baloldali kormányt akkor is, ha esztelenül osztogat (mint a Fidesz a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormányt 2002 és 2006 között), és akkor is, ha bátortalanul próbál visszavenni valamit az osztogatásból. Ha kell, zöldebbek a zöldebbnél. Ha kell, keresztényebbek a kereszténydemokratáknál. A lényeg, hogy 2010-re – ettől az évtől kezdve már nem *kellett* legyőzni semmilyen politikai ellenfelet – a „jobboldal" ideológiája lecsupaszodott a kurucos, Trianon-függő nacionalizmusra.

Bár a Fideszt külföldi kommentátorok gyakran – tévesen – jobbközépnek nevezik, és idehaza is sokan, kényelmességből, jobboldalinak, nincs köze sem ahhoz, amit a világban jobboldalinak mondanak (kevés adó, kis állam, kedvezés a magánvállalkozásoknak); sem az Európai Néppárt 2012-es alapprogramjában

summázott, a felvilágosodás, a liberalizmus, a szolidaritás értékeit beépítő modern kereszténydemokráciához. Orbán nem is fárasztja magát azzal, hogy pártját jobboldalinak mondja; egyáltalán, semmilyen oldalinak. Szerinte ez a közép, a centrális erőtér, amitől jobbra és balra csak szélsőségek léteznek. Plurális demokráciában ez képtelenség, abban ugyanis a pártok, koalíciók mind *valamit* képviselnek, hol az egyik irányzat kerekedik felül, hol a másik. A közép minden adott pillanatban üres. De nem Magyarországon, ahol a trianonizált nacionalizmus mindent felülbírál, jobb- és baloldaliságot egyaránt. Még az ország érdekeit szolgáló külpolitikát is, pedig arról még többpártrendszerekben is nagyjából konszenzus szokott lenni. (A még 2015-ben is Trianonra reagáló „nemzetpolitika" speciálisan magyar kifejezés.) Felülbírálja a piacpárti, növekedésserkentő gazdaságpolitikát egyfelől, a szolidaritást és az egyenlőség elvét másfelől. A hibbant adórendszertől a rezsicsökkentésen át a hangsúlyozottan magyar oligarcharéteg felnövesztéséig sok minden levezethető – legalább részben – a Trianon-kóros magyar nacionalizmusból.

A politikai választóvonal ebből a szemszögből nem a politikai jobb- és baloldal, hanem „a nemzet" és „ellenségei" között húzódik, a nemzethez pedig az tartozik, akinek fáj Trianon. Vagy ahogy a nemzet guruja, Drábik János precízen és egy fokkal diplomatikusabban megfogalmazta minden fideszista és jobbikos troll alapelvét: „Akinek nem fáj Trianon, azt érzelmileg és tudatilag nem lehet teljes értékű magyarnak tekinteni." A baloldallal nem az a baj, hogy, mondjuk, túl sok adót szed be és túlságosan sokat költekezik, ésszerűtlen gazdaságpolitikát folytat – a „nemzeti oldal" 2010 előtt szociális értelemben szélsőbalról támadta a baloldali kormányokat, és még ésszerűtlenebb gazdaságpolitikát követelt. Hanem az a baj vele, hogy „nincs hazája", „hazaáruló", „idegenszívű", „ráront nemzetére" stb. Magyar nacionalista szemszögből nézve *ettől* baloldal.

Másfelől a baloldaliak – nemcsak az MSZP, hanem a kádárista örökséggel szemben sokkal kritikusabb, de alapvetően baloldali érzelmű liberálisok, sőt az előbbi két csoportot utáló, s ezért magukat középutasnak tartó posztmodern zöld balosok is – mélyen érzéketlenek az általuk jobboldalinak tartott Fidesz-KDNP (és a Jobbik) Trianon-központú nacionalista lényegére. Annyit érzékelnek, hogy a „jobboldalnak" ez az ügy valamiért fontos, de vagy a „szimbolikus" politika tárgyának és az „igazi" politikához képest mellékes, érzelmi-alapjogi-kulturális kérdésnek tekintik, vagy valamiféle betegségnek, atavizmusnak,

félrevezető propaganda termékének. Amiből az elkerülhetetlen haladásnak, antinacionalista felvilágosodásnak köszönhetően a most még hívő tömegek egyszer majd kigyógyulnak. Nem tudják feltételezni, hogy a politikában lehet valami fontosabb a gazdasági fejlődésnél, az alkotmányos alapjogoknál vagy a világpolitikai jó oldalhoz tartozásnál. Pontosabban: rosszindulatú beavatkozás nélkül nem tartják lehetségesnek, hogy miközben Magyarországon formailag demokrácia van és piacgazdaság, s az ország – beteljesült a sok évszázados vágyálom! – a nagy nyugati integrációkhoz tartozik, szervezetileg a Nyugat védett része, csaknem száz évvel Trianon után létezhessenek olyan tisztán nemzeti kérdések, amelyek felülbírálják a demokratikus politika világszabvány szerinti céljait és eszközeit.

Miért is nem lehetséges? Mert – mondják – „Trianon a múlté". De hát hogyan lehetne a múlté, ha a feldolgozása elmaradt? A baloldal úgy képzeli, hogy az eltelt 95 évben valahogyan feldolgozódott. De valójában az, aki a politikai közösségből feldolgozhatta volna, vagy nem akarta, vagy nem volt lehetősége rá. Ha nem utálnám a kifejezést, azt írnám, hogy „elmaradt a kibeszélése". Mindenesetre a politikai életben többnyire nem beszéltek róla, hanem hallgattak, üvöltöztek vagy szavaltak.

Hogy miért maradt el? Első fokon azért, mert nem értették. Eleve nincs olyan politikai nemzet, amelyik trauma nélkül, fájdalommentesen, lelki egészségének megőrzésével elviselné, ha elveszíti lakosságának 58, területének 67 százalékát (Horvát-Szlavónországot nem számítva), s olyan kulturális nemzet, amely rémület nélkül nyugtázná, hogy minden tíz tagja közül három egyik napról a másikra valamilyen más – többé-kevésbé ellenséges – állam fennhatósága alá kerül. (Nemzeten, a pontosság kedvéért, most a politikai közösség többsége értendő.) De ráadásul hiányoztak azok a fogalmi keretek is, amelyekkel a magyar politikai közösség ezt a változást értelmezhette volna. Nagyon egyszerűen fogalmazva: mivel a Kárpát-medencében a magyar állam alapításától fogva folyamatosan magyar állam(ok) volt(ak), ezt elrendeltetésnek látták (semmi sem bizonyította, hogy másképp is lehet), és nem tudták értelmezni azt a helyzetet, amikor nincs így. Még inkább érthetetlenné tette a csapást, hogy a Kárpát-medencében megjelenő államok közül Csehszlovákia két évvel korábban, 1918 nyarán nem is létezett, Szerbia a Központi Hatalmak megszállása alatt volt, Románia pedig legyőzött országként megalázó békefeltételeket fogadott el. Egyszerűen nem volt olyan történelmi tapasztalat, olyan precedens, amely magyarázhatta volna,

hogy miután súlyos áldozatokkal végigharcoltunk és megnyertnek – vagy legalábbis tisztességes békével lezárhatónak – láttunk egy háborút, korábban nem létező vagy legyőzöttnek tekintett államok foszthatják meg a magyar államot öröknek hitt területeitől és a magyar nép nagy részétől.

De Trianon nemcsak a magyar állam öröknek hitt fizikai kereteit zúzta szét, hanem a magyar etnikai felsőbbségtudatot is maradandóan megsebezte. A magyar nacionalizmusnak ez az eleme nem „ezeréves", hanem magával a nacionalizmussal egykorú, azzal együtt született újkori fejlemény, a XVIII. század végére szilárdult meg. A nemesség hungarus öntudata korábban etnikailag semleges volt. Ekkorra viszont a politikai-gazdasági vezető kasztnak – a nemességnek – meggyőződésévé vált, hogy a honfoglalás óta fennálló természetes határok között a magyar etnikum, azaz politikailag a magyar etnikumú nemesség részben egyedi államalkotó tehetségénél, részben ázsiai eredetű harcosi (hun, szittya, mondhatni, ksátrija) erényeinél fogva magasabb rendű a többi (paraszti, elenyésző kisebbségben városlakó polgári) etnikumnál.

Így a térség többi népére is jellemző, a nemzeti szuverenitás hiányából adódó elnyomottságtudat az oroszos birodalmi fölénytudattal társult. Úgy, hogy még sokáig hiányzott az etnikumon belüli, osztályokon átívelő nemzeti szolidaritás, magyarán a parasztkultusz, de a nem földbirtokos – ipari, kereskedelmi – foglalkozások és csoportok megbecsülése is. (Nemcsak az egykori Hanza-városok balti népekhez tartozó lakóival vagy az ipari és kulturális fejlődést a nemzeti függetlenség *feltételének* tartó lengyel pozitivistákkal ellentétben. Például a két rivális szerb dinasztia alapítói, Karagyorgye és Obrenovics Milos egyformán szegény, paraszti családból jöttek, és a XIX. század elején sertéskereskedésből gazdagodtak meg. Obrenovicsnak köszönhetjük egyébként a mangalicát, ezt az ősi magyar fajtát.) Trianon tehát a magyar államalkotó és harcosi fensőbbségbe vetett hitet is szétzúzta (volna): felkapaszkodott parasztok, kalmárok, vértelen városlakó értelmiségiek, a Nyugattal összeesküvést szövő sunyi diplomaták fosztottak meg ezeréves jussunktól – érezte és gondolta a történelmi középosztály zöme. Ennek az élménynek legalább akkora része volt az antiszemitizmus 1918 utáni fölerősödésében, mint a világháború liberalizmust szétziláló hatásának vagy az impériumvesztéssel együtt zajló, történelmi előjogokat tagadó forradalmaknak.

Még egy durva kognitív disszonancia: míg az összes többi kelet-közép-európai nemzet számára a szuverenitás elnyerése öröm és magabiztosság forrása

volt, Magyarország esetében a legnagyobb nemzeti katasztrófával társult. Ha meggondoljuk, hogy az újkori szuverén magyar állam története Trianonnal kezdődött, megérthetjük, miért volt ez a tény önmagában és máig is betegítő hatással a magyar nacionalizmusra. Az, amit a nemzetközi jogban szuverenitásnak neveznek, nem elég; attól, hogy Magyarország ilyen értelemben szuverén, úgy érezték, még le van igázva, meg van taposva. Úgy bánnak vele, mint egy leigázott nemzettel, nekünk tehát szuverén létünkre úgy kell harcolnunk, mint egy leigázott nemzetnek (vö. „nem leszünk gyarmat"). Erre az elviselhetetlen helyzetre kétféle stratégiával válaszolt a magyar politikai közösség: a revizionizmussal és a külső-belső ellenség megjelölésével. Az ellene való harccal.

Bár a revizionizmust az 1947 utáni propaganda – sokkal hosszabb ideig, mint ameddig eredetileg kormánypolitika volt – abszolút politikai bűnként ítélte el, igazából természetes válasz volt az elviselhetetlen igazságtalanságra, és 1944-ig, Sztálin döntéséig nem is reménytelen. Elvégre a II. világháború nyomán nagyon is megváltoztak az I. világháború utáni határok, és semmilyen elvi akadálya nem volt az igazságtalanság valamilyen mértékű jóvátételének – csakis a szovjet hatalmi érdek akadályozta. Más kérdés – ez is eleven hagyománynak látszik –, hogy revizionista egy-ügyűségében a magyar politika a nemzetrontó döntések sorozatát hozta a német csodafegyverben bízó nyilasok őrjöngésével bezárólag.

Nem ítélte el viszont az 1947 utáni kommunista propaganda azt, amit a kommunisták folytattak: a külső-belső ellenség megjelölését és az ellene vívott könyörtelen harcot. A baloldalon azóta is, máig uralkodik az a nézet, hogy Trianon valamiképpen büntetés volt az „uralkodó osztály" elnyomó nemzetiségi politikájáért: a „népek" lázadtak föl ellene (és nem az ő „uralkodó osztályaik"). Csakhogy ez történelmietlen gondolkodás, az 1945 utáni normákat vetíti vissza egy olyan korba, mely ezeket a normákat nem ismerte: az Európán kívüli gyarmatosítás, az angol, amerikai és főként a francia vadnacionalizmus, a német és orosz birodalmi erő fénykorába. A magyar vezető politikai réteg nagyjából olyan erőszakosan és korlátoltan viselkedett, ahogy *a korban és a térségben* normálisnak számított. Keserves paradoxon, hogy a korabeli magyar nacionalizmus összességében még liberálisabb is volt a kisebbségeket el nem ismerő francia államnemzet-felfogásnál, s hogy ezek után a franciák voltak az országdarabolás fő mozgatói.

Trianont azonban ez a magyar nacionalizmus is büntetésnek fogta föl: azért, mert szabadjára engedte azt, amit ő ellenségnek látott. A Bethlen kormányzása

alatt valamelyest visszafogott, majd az 1930-as években végletesen eluralkodó antiliberalizmus, szabadpiac-ellenesség, a tulajdon szentségének és a jogegyenlőségnek az elvetése; az elv, hogy a többségnek vannak előjogai a kisebbséggel szemben; a tekintélyelvű nemzeti kollektivizmus, az etnikai tisztaság jogszabályokban is megnyilvánuló kultusza, az állam iránti hűség megkövetelése és honorálása, az individualizmus megbélyegzése, a nemzet – „a magyar társadalom" – egyetlen, egységes érdekének feltételezése és minden kritika veszélyesnek ítélése – ez mind a Trianonra adott kóros válasz. (Ajánlom ebben a témában Ungváry Krisztián könyvét, *A Horthy-rendszer mérlegét*, de éppígy Paksa Rudolf összefoglalását, *A magyar szélsőjobboldal történetét*.) A későbbi kommunista propaganda a Trianon-reakciónak erről a bel- és gazdaságpolitikát meghatározó részéről hallgatott, vagy – mivel a megjelölt ellenség igen nagy átfedésben volt a zsidósággal, és ez a politika végül beletorkollott az európai holokauszt vértengerébe – a Horthy-rendszer „fasizmusának" tulajdonította. Olyasminek, amit könnyen el lehetett ítélni. Miközben a kommunista diktatúra – az etnosovinizmus kivételével – pontosan ezeket az elveket folytatta és teljesítette ki. Ezért hát kétszeres erővel vésődtek be a magyar politikai közösség mélytudatába. Lényegében ma sem látunk mást. Orbán Viktornak az a 2015-ös kijelentése, hogy „nem akarunk tőlünk különböző, kulturális tulajdonságokkal és háttérrel rendelkező jelentős kisebbséget látni magunk között, Magyarországot szeretnénk Magyarországként megtartani", nem más, mint a Trianon-fókuszú nacionalizmus a maga letisztult formájában, az 1945 utáni globális (tehát „nem magyar") politikai kultúrának tett engedmények nélkül.

A traumát a kétszeres elfojtás súlyosbította. Ám ironikus módon a Trianontól meghatározott magyar nacionalizmus a kommunista baloldal segédletével vészelhette át a következő évtizedeket, és válhatott az ezredfordulóra a két legerősebb politikai ideológia egyikévé. Ez persze nem lett volna lehetséges, ha 1945-ig negyedszázadon át nem ez a vezérlő ideológia, és a terület-visszacsatolásokkal pár évvel korábban nem kap pozitív megerősítést. De éppenséggel ez volt a Kommunista Internacionálé hivatalos politikája is. Rákosi 1935-ben, a bíróság előtt „a francia–angol imperialisták által diktált trianoni papírcafat"-ról beszélt, amit „szét kell tépni". (Kádár még 1975-ben, a helsinki záróokmány aláírásakor mondott beszédében is őszintének hangzó fájdalommal idézte föl a magyarság szétszakítását, és büszkén utalt az évezredes állami múltra.) A szenvedélyt nem lehet

hirtelen, orwelli döntéssel megszüntetni. Sőt, a tiltással csak nő a természetes vonzereje. S ezzel a vonzerővel a kommunista kormányzatok is tisztában voltak. 1956 után olyan garnitúra került hatalomra, mely ebben az ideológiában nevelődött, és a Trianon-központú nacionalizmus (mélylélektani kifejezéssel élve) szublimált változatát a saját rendszere igazolásában hasznosította. Azaz, saját szándékán kívül, közreműködött az átmentésében.

Menjünk vissza a történet elejére. A párizsi békeszerződésig, pontosabban: az 1938-as magyar–román határt szentesítő 1946. szeptemberi döntésig Trianon részleges revíziója, az etnikai viszonyokat tiszteletben tartó határmódosítás nem volt tabu, és még azután is lehetett beszélni róla egy darabig; a Nagy Ferenc-kormány sikernek könyvelte el, hogy a trianoni területen felül követelt öt magyar faluból csak hármat kellett átadni Csehszlovákiának.

A békeszerződés aláírása (1947. febr. 10.) után viszont a revízióról való beszéd teljes egészében politikai tabu lett. Nemcsak a szerződés nemzetközi jogi ereje és a kezdődő hidegháború miatt, hanem azért is, mert a kommunisták körülbelül ezt mondták: ha Sztálin úgy akarta, hogy maradjon Trianon, akkor úgy van jól, és minden más vélemény: Horthy-fasizmus. Egyszersmind megszűnt a magyar kormányzat védőszerepe: többé nem léphetett fel diplomáciai eszközökkel a határon kívül rekedt magyar közösségek érdekében. Nem azért, amit a mai „jobboldali" propaganda mond, miszerint a kommunizmus ideológiája természeténél fogva internacionalista volt, és mint ilyen, fel akarta számolni a nemzeti önazonosságot. Ez ostobaság, azokban az évtizedekben Lipcsétől Phenjanig virultak a nacionalizmusok, és Magyarország se volt kivétel. Az „internacionalizmus" a hidegháborúnak ebben az első fázisában egyszerűen azt jelentette, hogy a csatlósállamok egyformán, teljesen alá voltak rendelve Moszkvának, a diplomáciának *közöttük* nem lehetett tartalma. (A lakosságcseréről a magyar kormány még egy olyan csehszlovák állam vezetőségével tárgyalt, amely az emigráns kormánynak köszönhetően formailag a Szovjetunió szövetségese és nem alárendeltje volt.)

1947 után tehát néhány évig vaskorszak következett. Éppen akkor, amikor a trianoni megaláztatást a véglegesség példátlan tragédiává tette, a magyar közvélemény ezt a sokkot nem dolgozhatta fel, mert nem volt hol feldolgoznia. 1948-ra megszűntek a parlamenti demokrácia maradványai, 1949-re pedig nyomtalanul eltűnt a szabad nyilvánosság. A viharos politikai fejleményeken és

gazdasági átalakuláson kívül azonban volt még egy ok, amiért az emberek nem foglalkoztak Trianonnal – avagy a párizsi békével – olyan mértékben, ahogy a dráma indokolta volna. 1944-ig a politikai közösség – értve rajta azokat, akik elvben részesedhetnek a hatalomból – nagyon erősen a középosztályra korlátozódott. A politikai – hegemón pártrendszer lévén: a kormányzati – elit az arisztokráciából és a középosztály „keresztény" (nem zsidó) többségéből került ki. 1945 elejétől kezdve – a szovjet katonai jelenléttől nem függetlenül, de korántsem csak miatta – politikai, társadalmi és gazdasági forradalom ment végbe (erről később). A régi kormányzati elitet elsöpörték, az arisztokráciát és a középosztályt – mint osztályt – felszámolták. Mindezt a többség egyetértésével. A Trianon-tematika az „úri Magyarországgal" azonosult, azzal együtt „lett a múlté". Különben ekkor – és nem 2004-ben – vált el a magyarországi közvélemény a szomszéd országokban élő magyar közösségétől, főleg az erdélyitől (fordítva nem történt meg). 1956-ban, amikor tizenkét napig szabad volt a nyilvánosság, és látni lehetett, mi foglalkoztatja *valójában* a magyar közvéleményt, Trianon nemigen volt *látható* téma.

Ez azonban nem jelentette, hogy bárki feldolgozta volna a traumát. Attól, hogy a régi középosztályt szétzúzták, az a probléma és az a szenvedély, amely 1945-ig elsőrendűen meghatározta a középosztály – és erősen befolyásolta az ipari munkások és a szegényebb parasztok nagy részének – politikai gondolkodását, nem lehetett egyik napról a másikra semmivé. Ráadásul legkésőbb 1947-re, csehszlovák–magyar „lakosságcserével" a Trianon-trauma új szakaszba lépett. A délvidéki vérengzésről és az internálásokról a Titóhoz fűződő, előbb nagyon baráti, majd nagyon ellenséges viszony miatt, a kor információs viszonyai között a magyarországi közvéleménynek nemigen volt tudomása. A háborús vesztes Romániának Sztálin nem engedélyezte az etnikai tisztogatás kiváltságát, és különben is, az ottani kommunista pártban eleve sok volt a magyar; a közösségnek pedig a legmagasabb pártállami szinten is volt képviselője Luka László személyében, amire később nem volt példa. A Beneš-dekrétumok foganatosítása és a „lakosságcsere" – ténylegesen: deportálás – azonban új volt: Trianon visszafordíthatatlanságával egy időben megjelent, vagy nagyon is valóságossá vált az etnikai arányok erőszakos megváltoztatásának és a határon túli közösség elvesztésének a réme. (Annál is inkább, mert az 1944-es deportálások után ekkor még folyt a magyarországi németek kitelepítése is, és a magyar közvéleménynek nem volt kételye afelől, hogy *meg lehet csinálni.*)

1952-ben aztán, éppen a sztálinizmus utolsó mélypontján váratlanul véget ért a vaskorszak. Magyarországon kívül két olyan esemény történt, amely közvetve új szakaszt nyitott a magyar nacionalizmus történetében. Mindkét esetben Sztálin volt a végső mozgató. Az egyik: „anticionista" kampányával a koncepciós perek új hullámát indította el a csatlósállamokban is (a magyar újnyilasoknak fogalmuk sincs, hogy amikor „cionista" fedőnéven szidják a zsidókat, valójában a tébolyult öreg Sztálin tanítványai). Az egyik áldozat, Vlado Clementis leváltott csehszlovák külügyminiszter ugyan nem volt zsidó, de „szlovák burzsoá nacionalistának" bélyegezve, mint a „trockista-titóista-cionista összeesküvést" felgöngyölítő Slánský-per másodrendű vádlottját végezték ki. Annak idején, 1948 márciusától ő felügyelte a lakosságcserét.

A másik: biztosan szovjet nyomásra, valószínűleg Sztálin személyes kezdeményezésére Romániában váratlanul létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt. A Szovjetunión kívül ez volt az egyetlen eset Európában, hogy követték a sztálini nemzetiségi politika modelljét: köztársasági szint alatt a nyelvi-kulturális többség elve szerint adtak egy népcsoportnak területi – de természetesen nem politikai – autonómiát. Gheorghiu-Dej Romániájában szabad volt *magyarul* megvalósítani a sztálini rendszert. Magyarországi nacionalista szemszögből azonban úgy festhetett, hogy nyolc évvel (Észak-)Erdély második elvesztése és öt évvel a párizsi pofon után mégiscsak magyar igazgatás – ha nem is a magyar állam igazgatása – alá került egy magyar többségű terület a trianoni határokon kívül. Félmegoldás, de valamennyire megnyugtató megoldás.

A következő év tavaszán, amikor még friss volt ez a változás, az *Irodalmi Újság* 1953. március 12-i számában jelent meg – többeké között – Veres Péter nekrológja Sztálinról. Míg ugyanazon az oldalon a nagy taktikus Illyés Gyula – a műveltségről tett hízelgő megjegyzésen kívül – majdnem teljesen kétértelmű szöveget írt az elhunytról, olyat, amit egy nagy államférfi portréjának éppúgy lehet olvasni, mint egy megvadult zsarnokénak, a politikailag legtekintélyesebb népi író, Veres Péter őszinte hódolattal emlékezett meg az őrült diktátorról. Miért? A határon túli magyarság helyzete miatt. „Grúzia nagy fiának" köszönhetjük – summázza a *vélt* helyzetet –, „hogy megtaláltuk a velünk élő népekkel a végleges megoldást, a békesség, a barátság és nemzeti biztonság útját". Neki tulajdonítja – egyébként joggal – a székely területi önkormányzatot, de az erdélyi magyar oktatási és kulturális intézmények sokaságát is. Felsorolja azt is, mi

mindent kapott a sztálini elveknek köszönhetően a magyarság „abban a Szlovákiában, ahol még néhány évvel ezelőtt a magyarság széttelepítését, kitelepítését és elszlovákosítását erőltette az azóta megsemmisített Slánsky–Clementis-féle soviniszta csoport". Bár a kitelepítés meg az elszlovákosítás erőltetéshez Benešnek, a cikk megírásának pillanatában még zavartalanul regnáló Klement Gottwaldnak vagy éppen Gustáv Husáknak is több köze volt, mint Rudolf Slánskýnak, Veres Péter antiszemita elméjében tökéletesen összeállt a kép a magyarellenes összeesküvésről, amitől a bajszos grúz mentett meg.

Ugyanaz a Sztálin, aki a trianoni határok sérthetetlenségéről döntött – véli Veres –, megoldotta, hogy a határon túli magyarok ne szenvedjenek kárt a területi revízió elmaradása miatt. Ennyiben a népi író sztálinistább volt még Rákosinál is, aki – igaz, a nyilvánosság számára láthatatlanul és következmény nélkül – továbbra sem nyugodott bele Erdély elvesztésébe (lásd Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél,* 117.). Nem árt felidézni, hogy ekkor még nem fagyott meg teljesen a II. világháború utáni határrend, a Saar-vidék gyakorlatilag külön állam (francia protektorátus) volt, a trieszti körzetet még nem osztották fel Olaszország és Jugoszlávia között. A magyar–román határ viszont annak a szovjet stratégiai rendszernek volt a része – az Oderától a Prutig –, amiből Sztálin jottányit sem volt hajlandó engedni. Ilyen értelemben Veres Péter volt a realistább. Azt a pillanatot látjuk, amikor a Trianon-beszéd (legfőbb) helyettesítője lett a határokon túli magyarságról való beszéd. (Az, hogy *A* témáról következetesen a fontosabb *B* helyett beszélnek, máig a magyar politikai élet alapjellegzetessége.)

Továbbá annak a folyamatnak egy fontos pillanatát látjuk, amelynek során az eredetileg plebejus demokrata, leginkább agrárszocialistának mondható népi mozgalom a tisztán nemzeti ügyek szószólója lett, átvéve a stafétabotot attól az „úri" politikai kaszttól, amelyet eredetileg legyőzendőnek tartott. (A népieké volt és maradt – természetesen a kommunista mozgalmon kívül – az egyetlen legitim és haladónak tekintett ideológiai csoportosulás. A politikai hatalomból csak annyiban részesedhettek, amennyiben egyes képviselőik kommunisták voltak, mint tömb azonban némi, nagyon csekély szólásszabadsághoz jutottak – ha másban nem, a beszéd témáinak vagy inkább a témák hangsúlyainak megválasztásában.)

Végül: karikatúraszerű élességgel láthatjuk a következő korszak magyar „nemzetpolitikai" vezérgondolatát. Veres a XX. századi történelem egyik legszörnyűbb diktátorának tapsol azért, mert – véli hiányos információk alapján – jót tett a határon

túli magyarokkal. (Kicsiben és enyhített változatban ezt játssza el Putyinnal a mai magyar politikai kaszt.) Az a képzet rejlik mögötte, hogy a határon túli magyar közösségek elvesztése ellen a kollektív nyelvi-kulturális jogok jelentenek garanciát – eddig igaz –, és hogy ezeket a jogokat egyik „népi demokrácia" kikényszerítheti a másiktól. Avagy: a kollektív nyelvi-kulturális jogok a magyarság számára ideális mértékig kiterjeszthetők a demokratikus politikai jogok gyakorlása, az egyéni alapjogok megléte nélkül vagy azoktól függetlenül. Ezt a szemléletet a „nemzeti" oldal csak rövid időre és korántsem összességében haladta meg – Csoóri *Kutyaszorító*-előszavától az Antall-kormányig –, aztán visszatért a megszokott vaksághoz. Másképpen, a népiek a sztálinista nemzetiségpolitika alapállapotát kívánták vissza, és ennek a számonkérését hiányolták aztán a kormánypolitikából.

Ugyancsak a sztálinizmus és a Trianon-helyettesítés egyesült a másik úgynevezett nemzeti sorskérdésben, a népesedési ügyben. A népiek nem a nemzeti szuverenitás vagy a politikai szabadság (többpártrendszer, parlamentarizmus, szabad választások, alapvető szabadságjogok) hiányát tekintették elsőrendű nemzeti sorskérdésnek, a szegénységből való kiemelkedést pedig egyenesen hátrányosnak ítélték nemzeti szemszögből. Az 1950-es évek végén kezdődő erdélyi magyarellenes terrort ugyanúgy nem érzékelték, ahogy a látható politikában és főképp a cselekvésben a kormányzat sem. De amint a Kádár-rezsim elérte közvetlen társadalompolitikai célját, és részben a forradalomra, részben kiváltó okaira válaszul érezhetően az utolsó békeév szintje fölé emelte az átlagos reálkeresetet, nevezetesen az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, rögtön megszólalt a kispolgáriságot, individualizmust és „frizsiderszocializmust" kárhoztató népi értelmiség, amely kezdettől saját magát látta a *jó* középosztály egyetlen igazi változatának, és úgy érezte, őt megilleti a polgári kényelem, mert a népért dolgozik, de mindenki másnál vagy erkölcstelen, vagy az erkölcsök romlásához vezet.

Megint csak Veres Péter volt az, aki – történetesen 1963-ban, a nagy amnesztia évében, a kádári konszolidáció kiteljesedésekor – elsőként hozta összefüggésbe a „nemzeti önfenntartást" (így!), azaz a népesedési kérdést, a „kispolgáriság" elleni harccal. Gyermeket nem vállalni: individualizmus, önzés, züllött hedonizmus, kispolgáriság. Gyermeket vállalni: felelősség és kötelesség „a társadalom" (mint egész), azaz a nemzet iránt. Itt is láthatjuk a sztálinizmus és a nacionalizmus összefonódását. Az, hogy szülni: „a társadalom" iránti kötelesség, a sztálinizmus jelszava volt (és már eleve, a Szovjetunióban is nacionalista érdek volt mögötte).

Az újabb szakasz Nicolae Ceauşescu hatalomra kerülésével (1965), pontosabban az 1967. évvel kezdődött. Ekkor már szabad volt észrevenni – egyelőre külpolitikai különutassága miatt – a román diktatúra magyarellenes belpolitikáját; és ekkor lépett hatályba Romániában a kegyetlen abortusztilalom, amitől rögtön megkétszereződött a születések száma. Magyarországon bevezették a gyermekgondozási segélyt, ez azonban kisebb és múlékonyabb növekedést okozott; következett viszont a gazdasági reformnak és a fogyasztói mentalitás szentesítésének a négy éve. Egy viszonylag liberális átmeneti időszak után 1971-ben a kínai és észak-koreai tapasztalatokon föllelkesülő Ceauşescu a keményvonalas sztálinizmus (nemzeti kommunizmus) útját választotta. A népi értelmiség pedig azt látta, hogy miközben mi az élvezeteket hajhásszuk, legfőbb gondunk a gazdasági növekedés, és nem szülünk – a nemzeteszmének élő, individualizmust és földi javakat megvető román népesség rohamosan növekszik, és elnyomja, asszimilálni akarja a magyarokat. Nemcsak Erdélyt veszíthetjük el végképp a nemzeti egység és a nemzetnek való alárendeltség hiánya miatt, hanem a Kárpát-medencében is visszaszorulunk, létszámunk csökken, magyarságunk elsorvad – mondták csöndben, magánjelleggel, mert egyértelműen leírni nem lehetett, de aki rá volt hangolva, az a célzást is pontosan értette. Miközben a Trianon-beszéd tabusítva volt, a Trianon-trauma, a hozzá kapcsolódó indulat és félelem megerősödött, és – a „nemzeti sorskérdésekről" való beszéd szublimált formájában – felszínre tört.

Félreértés ne essék, nem a nemzeti érzést vagy (Magyarországon megbélyegzett nevén) a nacionalizmust tartom helytelennek. Hanem hogy ennyire eluralkodott rajta a demokrácia és belső szabadság iránt közömbös, Trianon-helyettesítő beszéd.

Eszem ágában nincs tagadni azoknak a határon túli magyaroknak a hősiességét és kitartását, akik ellenálltak az asszimilációs erőszaknak. Sem azoknak az anyaországi magyaroknak a bátorságát és tisztességét, akik segítették őket. De 1979-ig, a Charta 77 melletti második, több száz aláírást gyűjtő szolidaritási akcióig a *belmagyar* politikában ennek a bátorságnak kevés jele volt, és azután se mondható jellemzőnek.

Trianon háromféleképpen, három lépcsőben befolyásolja a mai magyar politikai gondolkodást. Az egyik, csaknem száz évvel az esemény után is, maga a feldolgozatlan sokk, az abszolút sérelem. A második azoknak a torz válaszoknak az együttese, amelyekkel a Trianonnal együtt megszülető újkori szuverén magyar állam válaszolt a sérelemre, s amelyek így maradandó torzító hatással voltak

a magyar politikai gondolkodásra úgy, hogy ezekkel a későbbi elitváltások, 1945–48 és 1989–90 után átalakuló politikai közösségek sem szakítottak, azaz nem ezekkel szakítottak. A harmadik: Trianon megélésének és feldolgozásának azok a pótlékai, amelyek – tényleges szabadság, szabad politikai nyilvánosság híján – az 1980-as évtizedre, tehát az átmenet előtti évekre a magyarországi politikai beszédnek is fő pótléktémái lettek.

A két „nemzeti sorskérdés" egyike sem tartozik a marxista dogmatikához, így a szellemi és politikai önállóság elégtételét adta meg zászlóvivőinek, akik között hétpróbás kommunisták és -szimpatizánsok éppúgy voltak, mint a Kádár-rendszert s az alatta feltámadó „szerzésvágyat", „individualizmust" balról bíráló szobaforradalmárok. Ráadásul mindkét ügynek olyan erős erkölcsi töltete volt, hogy nem lehetett vitatkozni vele, főleg nem a határon túliak védelmével és segítésével, hiszen ha az a kérdés, hogy kell-e védenünk és segítenünk azokat a magyarokat, akik egy őrült zsarnoki rendszer elnyomásától szenvednek, akkor csak egyféle válasz létezik. Azt a kérdést egyelőre senki sem tette föl, miként lehet egy következetesen és őrülten zsarnoki rendszertől elvárni, hogy a rendszerében tegyen kivételt, és a kegyetlen elnyomás közben tartsa tiszteletben az egyik, történetesen etnikai közösség kollektív jogait. A kommunista kormányzatnak kapóra jött, hogy a népiek nem feszegették a *magyar* rendszer alapjait, nem követeltek plurális demokráciát, sőt; és jobban irtóztak a kapitalizmustól, mint akár az MSZMP Központi Bizottságának gazdasággal foglalkozó tagjai.

Abban a pillanatban, amikor az irányzat legtekintélyesebb tagja, Csoóri Sándor a többpártrendszer, a magántulajdon és a vallásszabadság hiányát jelölte meg a nemzetiségi elnyomás okául (1983 tavaszán, a Duray Miklós *Kutyaszorító*jához írott előszóban), több mint négyéves mosolyszünet következett szilenciummal, folyóirat-betiltással. Ez volt az az idő, amikor a népiek valamelyest közeledtek az emberijog-központú, baloldali Demokratikus Ellenzékhez. A DE szövetségest akart látni a népiekben, ezért igyekezett úgy tenni, mintha nem látná az irányzat zömének antiliberális, tekintélyelvű és kollektivista, a kommunista hatalom konzervatív szárnyáéval nagyon is harmonizáló gondolkodásmódját. És főképp: a szamizdatosok úgy vélték, a népiek is olyan baloldali emberijogvédők, mint ők, csak másféle jogokat védenek, mert „ők értenek hozzá". A Csoóri-féle konzervatív, liberális demokrata kitérő végét és a kommunista-népi kibékülés jeleit nem a DE, hanem a tőle külön álló Spiró György észlelte már 1987 elején:

A „Jönnek" kezdetű versén nemcsak a népiek háborodtak föl, hanem azok az „urbánus" (jórészt zsidó) ellenzékiek is, akik közül később sokan igazat adtak Spirónak.

1983-ig, Illyés haláláig és a Duray-előszóig azonban a kormányzat „nemzetpolitikája" még zavartalanul párhuzamos volt a népiekével: segítette az áttelepülő és az otthon maradó értelmiségieket. (Kevésbé volt nagylelkű a nyolcvanas évek közrendű menekültjeinek tömegével; akinek nem voltak megfelelő iratAik, visszatoloncolták Romániába, ahol börtön, olykor halál várt rájuk. Ez a helyzet csak Szűrös Mátyás KB-titkár 1988. januári nyilatkozatával változott meg: bejelentette, hogy a „magyarságukban sértett emberek" ideiglenes tartózkodási engedélyt kaphatnak.) Az egyik legfőbb pártállami kulturális funkcionárius, Köpeczi Béla vezetésével megkezdődtek a román állásponttal szembeszegezett Erdély-történeti monográfia munkálatai. De mindenekelőtt: a kommunista kormányzat a végsőkig kihasználta a Magyarország és Románia közötti kontrasztot, azt a tényt, hogy a magyarokat abban az országban nyomták el a legjobban, amelyik diktátorának akaratából a legnagyobb nyomorban élt.

Kevesen hajlandók emlékezni rá, de nemzeti önérzet és önbizalom szempontjából az ország ekkor, nagyjából 1970 és 1989 között volt egyensúlyban. Előtte nem, utána sem (bár még jó ideig kétségbeesetten kapaszkodott az önérzet és önbizalom emlékébe, próbált úgy viselkedni, mintha az 1989 előtti viszonyok még fennállnának). Ami lényeges: a Trianon utáni magyar nacionalizmus ebben a szűk másfél évtizedben mondható egészségesnek abban az értelemben, hogy a sérelmi jellegnél erősebb volt a nemzeti magabiztosság, sőt – a szuverenitás hiánya ellenére – valamiféle büszkeség. Egyrészt, mert ekkor vált átélhetővé az erkölcsileg kikezdhetetlen nemzeti szolidaritás érzése és tudata; másrészt, mert a sorstárs országok közül – legalábbis a középosztálynak, de részben a kétkezi dolgozóknak is – ekkoriban Magyarországon volt a legjobb élni, és ezt mindenki a különleges, kollektív nemzeti adottságainknak tulajdonította. Ekkor jutott a politizáló átlagember a legközelebb Trianon lelki feldolgozásához: „Csehek, románok, ti megtapostatok, de végül mi jártunk jól." Ugyanez kiterjedt az oroszokra.

Az uralkodó nemzeti érzelem ekkor, és csakis ekkor nem az volt, hogy „mindenki minket bánt", hanem hogy „mi vagyunk a legjobbak."

Itt érünk a mai magyar politikai tudatot meghatározó másik történelmi tapasztalathoz, a Kádár-kori életszínvonal-emelkedéshez. Előbb azonban essék szó 1989 és 1956 viszonyáról.

9. Az ötvenhat-kultusz csapdája

Az volt tehát az elméletünk, hogy a feldolgozatlan Trianon-trauma mellett – és azzal összefonódva – a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés a másik tapasztalat, amely meghatározta az 1989 utáni magyar politikai kaszt – a politikusok és véleményformálók –, valamint a választópolgárok politikai gondolkodását és cselekedeteit. A hatalomra jutott pártok hosszú távon, végösszegben nem láttak más célravezető politikát, mint legalább hirdetni azt, hogy lehetséges a jólét alanyi jogon való növelése az egyének és vállalkozások piaci tevékenységétől függetlenül; és hogy az a jó állam (jó kormány), amelyik ezt garantálni tudja. Csak hát hosszú távon, végösszegben nem sikerült nekik.

Amikor a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés hatását értelmezzük, nem szabad beleesnünk az „egyetlen ok" gondolkodási hibájának a csapdájába. Hatott ez a tapasztalat közvetlenül, mint milliók meghatározó életrajzi élménye. Hatott ideológiai vetületében, mint a szocialista értékek vonzereje (és a velük együtt járó, reflexszerű antikapitalizmus.) Ráerősítettek a politikai kaszt belső játszmái. És hatott a valóságról szóló beszédnek a valóságtól történő eltávolítása révén – a politikai kaszt magát antikommunistának valló része önmagát is megtévesztette az alkuelmélettel. Vagyis azzal az elbeszéléssel, hogy a forradalom leverése után Kádár kis jóléti engedményekkel valamiképpen tartósan megrontotta az amúgy szabadságszerető magyar népet (csak a politikai kaszt magát antikommunistának valló része maradt érintetlen).

Ebből az is következnék, hogy a Kádár-rendszerrel szemben a pozitív pólus az 1956-os forradalom és szabadságharc. Egy rendszer ellentéte egy esemény volna. De ilyen nincs. Mivel nem a dolgok azonos osztályába tartoznak, ilyen állítás logikailag nem lehetséges. Meg az is következik az alkuelméletből, hogy a Kádár-rendszer későbbi ellentéte megbonthatatlan és cáfolhatatlan átfedésben és kapcsolatban van a korábbi ellentétével, az 1989 utáni bármely rendszer 1956-tal. De a Nemzeti hitvallásnak az az ünnepi szónoklatokban untig ismételt állítása, hogy „mai szabadságunk 1956 forradalmából sarjad", valójában metafizikus

kijelentés, nem bizonyítható, és nem cáfolható. Pontosabban: indirekt módon cáfolható azzal, hogy a térség többi népe legalább ennyire szabad, holott náluk nincs olyan, a demokratikus átmenetet évtizedekkel megelőző történeti esemény, amelyből ez a szabadság szükségképpen „sarjadhatna" (vagy nem tartanak számon ilyen, pontszerű előzményt).

Mégis, miért ennyire fontos ötvenhat, ez a távolodó történelmi esemény az 1989 utáni rendszerek önképében? Azaz nem is maga a történelmi ötvenhat, hanem egy politikai használatra átkeretezett „ötvenhat", amely megint csak távol van a valóságtól? Arról az eljárásról van szó, amit a kognitív tudomány blendingnek, fogalmi összevegyítésnek nevez. Két fogalom elemeinek és az elemeik közötti viszonyoknak az eredetileg külön rendszere elválaszthatatlanul összevegyül egymással. A két fogalom ezúttal ötvenhat és nyolcvankilenc (a közkeletűen rendszerváltásnak nevezett eseménysor). 1989-ben ötvenhatba az éppen folyó rendszerváltást látták bele úgy, hogy a rendszerváltást ötvenhatból vezették le, pedig a két eseménysorozat teljesen más belpolitikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és külpolitikai helyzetben és célokkal ment végbe. Egyszerűbben és durvábban: múló taktikai indítékokból történelem- és jelenhamisítás történt, kettő az egyben.

Mivel az akkori ellenzék a rendszerváltást antikommunista aktusnak fogta föl, ötvenhatot az egységes nép antikommunista forradalmának kellett fölfognia, holott nem volt az. Antisztálinista forradalom volt. A lengyel nemzeti kommunista hatalomváltás melletti szimpátiatüntetéssel kezdődött, azzal a jelszóval: „Nem állunk meg félúton, sztálinizmus pusztuljon!" (Nem pedig „kommunizmus pusztuljon".) 1989-ben ez kevés lett volna. Legfőbb személyisége egy haláláig kommunista meggyőződésű miniszterelnök volt, kommunista értelmiségiek készítették elő, mártírjai, a fegyveres felkelés vezéralakjai között olyan hívő kommunisták voltak, mint Angyal István. Legfőbb, megvalósíthatatlan célja pedig egyfajta többpártrendszerű, demokratikus szocializmus, avagy eredeti értelemben vett népi demokrácia; nem a nyugati kapitalizmus visszaállítása vagy kivívása. A munkástanácsoknak, a piramisszerűen épülő önigazgatásnak is az olvasmányokból, iskolai tananyagból ismert korai szovjetrendszer volt a modellje, amiről nem tudhatták, milyen rövid életű volt. (Roppantul jellemző, hogy Sólyom László, aki minden lehetséges politikai eszközzel védelmezte és terjesztette ötvenhat mítoszát, a rendszerváltás egyik legnagyobb fegyvertényének

azt tartotta, hogy az Alkotmány preambulumából kiktatták az ötvenhat fő céljára, a demokratikus szocializmusra való hivatkozást).

Azonkívül, mivel 1989-ben az egyik legfőbb – természetes és jogos – politikai cél az volt, hogy vonják ki a szovjet csapatokat, emellett hozták föl érvnek azt, hogy „ötvenhatban egyszer már megpróbáltuk", és akkori hősiességünket most respektálni kell. Ennek viszont az volt a feltétele, hogy ötvenhat szabadságharc-elemét mentesítsék minden kritikától, nevezetesen annak említésétől, hogy esélytelen volt, és nemzetközi politikai tájékozatlanságon, teljesen rossz erőfelmérésen alapult. Az 1989 utáni elit, főleg annak „jobboldali" fele tehát egyenlőségjelet húzott az irracionális cselekvés meg a helyes cselekvés között. A kritikátlanság tápot adott az árulás-elbeszélésnek is – a nyugati követségekről elküldték a támogatást kérő szabadságharcosokat, és főleg: az amerikaiak hitegettek, majd cserbenhagytak. Ez pedig tökéletesen harmonizált az akkoriban megerősödő Trianon-komplexusos sérelmi nacionalizmussal. (A száraz valóság, vagyis hogy nyugati katonai segítségnyújtásra nem volt reális lehetőség, Békés Csaba és Borhi László történettudományi munkáiból ismerhető meg. A „hitegetés" annak a következménye, hogy az amerikai külpolitika nem volt egységes; míg a kormányzatban a feltartóztatás – végül is sikeresnek bizonyult – doktrínáját vallották, a döntési lehetőség nélküli és mérsékelten tájékozott Szabad Európa Rádió irányításában a felszabadítás, „visszagöngyölítés" hívei domináltak. Bármennyire kormányzati média volt, a működését, irányítását nem a magyaros központi kézivezérlés mintájára kell elképzelni.)

Ötvenhat irracionális oldalának kultusza 2007-re odáig fajult, hogy a megalakuló Magyar Gárda nem akárhány, hanem szimbolikusan ötvenhat fiatal újoncot avatott, lyukas zászlóval, a kedvelt komikus magor parancsnokságával, ötvenhatos halálraítélttel mint zászlóanyával, árpádsávos karszalagot viselő barna ingesek közreműködésével.

Másfelől – visszatérve 1989-be – a rendszerváltás is ötvenhatosodott, azaz fölvette a nyolcvankilencesített, egységesen antikommunistának hazudott és csakis indulati nacionalizmusáért magasztalt ötvenhat jegyeit, miközben a kapitalizmus ugyanúgy tabuszó maradt, mint 1956-ban. Ez az új mese nem a „fasiszta kommunizmusé" volt, hanem a jobboldali baloldaliságé. A keresztény-nemzeti elméletgyártók nem tudtak mit kezdeni a félbeszakított forradalom uralkodóan szocialista arculatával, a konzervatív hivatkozási alap gyérségével. A nyugati

mintájú demokratikus intézményrendszer csak ígéretként derengett föl azon az őszön. Mindszenty bíboros – újraolvasva meglepően nem „reakciós", hanem szabályosan kereszténydemokrata – nyilatkozatát, amelyben jogállamot, demokratikus vívmányokat, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátolt magántulajdont emleget, valamiért nem tekintik alappontnak.

A 4. fejezetben már érintettem Horn Gyula és Pozsgay Imre párhuzamos (vagy inkább ellentétes) történetét. Mielőtt rátérnék a mai ötvenhat-fogalom kialakulására, szólni kell egy másik ötvenhat-fogalomról. 1989 legendáriumában fordulópontnak tekintik Pozsgay Imre nyilatkozatát, amelyben ötvenhatot „népfölkelésnek" minősítette, míg Horn Gyula (ekkor még) ragaszkodott az „ellenforradalom" minősítéshez. Jó rendőr, rossz rendőr. De az sem úgy volt. Horn a pillanatnyi középutas pártálláspontnak adott hangot, míg Pozsgay a saját, a valóságtól ugyancsak eltávolított ötvenhat-fogalmát taktikai eszközként használta a párton belüli viaskodásban.

§

Az 1956 utóéletéről és Horn Gyuláról szóló alaposabb kommentárok visszatérő eleme a következő idézet (különféle toldásokkal): „Nem szabad megengednünk azt, hogy 1956 kapcsán valamiféle lelkiismereti válság keletkezzen mindazoknál, akik akkor fegyvert fogtak, mert akik fegyvert fogtak novemberben, azok az ellenforradalommal szemben léptek fel." Általában olyan megjegyzést fűznek hozzá, hogy „ezt nem lehet kimagyarázni". A felszólalás a Központi Bizottság 1989. február 10-11-i ülésén hangzott el, amelyen megtárgyalták Pozsgay Imre „népfölkelés"-interjúját. Így Horn még inkább a rendszerváltás ősellenségének tűnik föl a bátor reformerhez képest. Holott nagyjából fordítva igaz.

Pozsgay ugyanezen a tanácskozáson azt mondta: „az ellenforradalom mint jellemző ítélet tarthatatlan, a forradalom mint ajánlott forma elfogadhatatlan a számunkra". Gyáni Gábor mutat rá, hogy a kompromisszumos népfölkelés terminus „fogalomtörténeti képtelenség". Visszaemlékezésében, négy év múlva a volt PB-tag és államminiszter így ír: „Érezhető volt az igyekezet", hogy a KB ülésén „a Történelmi Albizottság jelentése és a Pozsgay-ügy mintegy mellékes szereplőként jelenjék meg. A középpontba a politikai pluralizmusról és a többpártrendszer elismeréséről, meghirdetéséről szóló tételeket állították." A népfölkelés

formulája szemlátomást az állampárt szégyenmentesítését, arculatjavítását szolgálta – a demokrácia szempontjából sokkal fontosabb, igazi többpártrendszer halogatásával egybekötve. A gondosan időzített interjú tehát nem az MSZMP hatalmán „nyitott rést", mint Pozsgay maga állítja, hanem Grósz Károlyén.

Már a KB-ülés előtti napokban kialakult az a megegyezés, hogy a reformkommunisták valójában Kádárék eredeti álláspontjához tértek vissza, mely szerint október 23-án antisztálinista felkelés tört ki, és vele szemben, október 30-ától erősödtek föl mindinkább az ellenforradalmi jelenségek. (Litván György mutatta ki, hogy ennek az „ellenmítosznak" végső forrása a Nagy Imre belső köréhez tartozó Újhelyi Szilárd.) Az MSZMP-ben ezt a felfogást csak 1957 derekára szorította ki a sommás „ellenforradalom" minősítés (ellenforradalom: az október 23-tól november 4-ig terjedő egész eseménysorozat), amire Pozsgay a „jellemző ítélet" szókapcsolattal célzott. (Nem olyan értelemben jellemző, hogy sokan használják, hanem úgy, hogy az egész eseménysort egyetlen negatív fogalommal jellemzi.) Vagyis a régi-új ötvenhat-felfogásba akkor hibátlanul beleillett, hogy Horn a novemberi ellenforradalmat emlegette. Ami a „törvényes rend védelmét" illeti, a *Cölöpök*ben, 1991-ben már és még háromszoros modális megszorítást alkalmaz. Olyan emberekről beszél – kiemelések tőlem –, „akik 1956. november 4. után *meggyőződésből* álltak az *általuk törvényesnek tartott* rendszer mellé, akik *hitük szerint* ezzel a népi hatalom megszilárdulását védelmezték". Ha ebből 2007-ben csak egy pontosítást megtart – egyes szám első személyben – a *Die Welt*-interjúban, talán nincs botrány. Hogy 2007-re idáig jutott, azért nyilván ő maga volt a felelős, de nem ártatlan az 1990 utáni közeg sem, és nemcsak a baloldali.

Egyvalamiben viszont Horn nagyon is különbözött a korabeli nomenklatúra átlagától. Míg Pozsgay méltatlankodott a többpártrendszer középpontba állítása miatt, Horn kijelentette azon a viharos februári KB-ülésen, hogy „ennek az országnak a válságát vagy hanyatlását nemcsak a korábbi politikai rendszer, hanem annak egypártrendszer formája okozta". Szükséges adottságnak tekintette a pluralizmust, miközben a politikai tolerancia mellett „rendkívül kemény, sőt diktatórikus módszereket" követelt – nem másért, mint „a piaci viszonyok kiépítése érdekében". Ez így, együtt, nem egyéb, mint rendszerváltás, enyhítő körülmények nélkül. Persze nem hatalomátadás. Horn természetesnek tartotta, aminthogy az is volt, hogy „az MSZMP [a többpártrendszeren] belül vezető szerepének megőrzésére törekszik". Szavait legföljebb addig szokták idézni,

hogy az 1956-os téma „óriási gesztus az ellenzéknek", esetleg hozzáfűzve azt a későbbi szövegrészt, hogy „mert mint a nemzet lelkiismerete léphetnek fel". Kimarad a gondolatmenet közbülső lépése: „hiszen megmentettük őket annak a szükségességétől, hogy kinyilvánítsák programjaikat". Hogy ne hallatszanék ki mindebből az arrogancia, mely oly sok ellenséget szerzett Hornnak? A program hiányát számon kérni az éppen csak legalizált pártokon, ama fórum előtt, amely a leginkább felelős volt a többpártrendszer hiányáért – a szokásos politikai rinocéroszkodás. Másfelől Hornnak igaza volt, a forradalomra és eltiprására való érzelmi hivatkozás nagyban pótolta a programokat. (Áprilistól ugyanígy, a politikai átmenet érdekében, korrekt jogi érveléssel sürgette Nagy Imre és társai mielőbbi rehabilitálását.)

Pozsgay viszont a politikai és gazdasági váltás helyett egy történelmi-erkölcsi kérdéssel „tematizálta a közbeszédet", miközben célja a hatalom megtartása és megszerzése volt. Ténylegesen a hatalomátadást siettette a politikai és gazdasági váltás garanciája nélkül. Olyan helyzetbe hozta pártját, korántsem az erkölcsi tisztaság jegyében, ahol csak a rövidebbet húzhatta. És valóban fölkínálta a lehetőséget az ellenzéknek, hogy a pozitív programalkotást morális-történelmi ítélkezéssel helyettesítse – amivel az buzgón élt és él mindmáig, tisztelet a liberális kivételeknek.

A gondolkodásmódok és célok különbségéről egy hónap múlva a nyilvánosság is értesülhetett a *Marczius tizenötödike.* című egyszeri kiadványból, amelyben Pozsgay a kommunista establishment reformernek ismert tagjait gyűjtötte maga köré Szűrös Mátyástól Stumpf Istvánon át Horn Gyuláig. A vezércikkben Pozsgay veretesen körülírja, hogy a kommunizmus megvalósítását a végtelenül távoli jövőbe kell elhalasztani, majd felvázolja történeti modelljét. Eszerint 1953 óta – „polgárháborús helyzetekkel tarkítva" – szakadatlan küzdelem folyik „a fordulat és reform képviselői", illetve a „sztálinizmus" között. Az 1989. márciusi reformkommunizmusig vezető fejlődésmenetbe illeszkedik tehát a „népfölkelés" is. Kádárról, felelősségéről szó sem esik, valahol a küzdelem fölött lebeg a semmiben, ahogy a „többpártrendszer" szót is hiába keressük, van helyette civil társadalmon alapuló „hiteles pluralizmus". A Horn Gyulától jegyzett írás első részében, „Feltétel: a többpártrendszer" alcím alatt ellenben ilyeneket olvasunk: „A mai Magyarország válságát is alapvetően az idézte elő, hogy a negyvenes évek fordulóján a hivatalos politika szakított az európai civilizáció demokratikus hagyományaival...

Hanyatlásra van ítélve minden olyan politika, amely útját állja a másként gondolkodásnak, a megegyezések és a döntéshozatal pluralizmusa érvényesülésének... Az európai szintű demokratikus Magyarország felépítésének mozgatóereje csak a vállalkozás lehet."

§

Ötvenhat központba emelése, rendszer-legitimáló kultusza tipikus példája annak, hogy az 1989 utáni berendezkedés legfőbb elemeiben pillanatnyi, 1989-es erő- és érdekviszonyok fagytak meg, amelyeknek semmi közük nem volt a demokráciával szemben támasztható tíz, tizenöt, húsz évvel későbbi követelményekhez. Az új politikai kaszt erről a tulajdonképpeni hiányról hitette el (magával is), hogy eleve elrendelt pozitívum, olyasmi, ami másképp nem is lehetne (és sohasem tűnt fel neki, hogy a posztkommunista térségben jellemzően másképp van). A „pillanatnyi" szót úgy kell érteni, hogy 1989 forgatagos évében szó szerint hétről hétre változtak a külső és belső erő- és érdekviszonyok. Az ötvenhat-kultusz esetében a pillanat természetesen június 16. volt, amikor is a helyzet lényegesen különbözött akár a két héttel korábbitól.

Az újratemetés eredetileg a Történelmi Igazságtétel Bizottság civil kezdeményezése volt 1988 júniusában, még a pártok megalakulása előtt. A közvéleményt 1988 második felében, 1989 elején megdöbbentették a megtorlás kiterjedtségéről és vadságáról nyilvánosságra hozott adatok, de senki sem gondolta az újratemetést és a rehabilitálást a politikai átmenet elégséges feltételének. Később vált a játszma központi tétjévé, s ebben az ésszerű taktikai megfontolásoknak éppúgy részük volt, mint az elveknek. Az ellenzék morálisan kikezdhetetlen célja a Kádár-rendszer hazug voltának a leleplezése volt a szimbolikus újratemetéssel, és áprilisban az MSZMP vezetői már pontosan érzékelték, hogy az esemény fókuszálhatja a rendszerrel szembeni ellenállást. Ezután azonban történt valami, amivel az ellenzék a hétről hétre változó helyzetben nem számolt. A Kádár-rendszer – mint politikai szisztéma – megszűnt létezni

Az MSZMP reformerei árgus szemmel figyelték a lengyel fejleményeket. Az óriási különbségek ellenére az alaphelyzet közös volt: a gazdasági válságból csak az ellenzékkel kötött politikai kompromisszum útján lehetett kijutni. Április 5-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt és a Szolidaritás megállapodott abban, hogy a Szenátus (felsőház) összes tagját és a Szejm (alsóház) tagjainak 35 százalékát szabadon választják. Mivel a LEMP kezében volt a média zöme, és közérzet-javító intézkedéseket tudott hozni, úgy látszott, a választás után megőrizheti kormányzó hatalmát. Az MSZMP politikájában tehát fordulat állt be: igyekezett megszabadulni a politikai ballasztoktól. A reformkommunista vezetők most már mindent annak érdekében tettek, hogy a mielőbb megrendezendő szabad választásokon ők győzzenek. A május 2-i PB-ülésen Nyers Rezső közölte, hogy nem lehet tovább elodázni a szabad választásokat. Grósz Károly főtitkár elszigetelődött azzal a nézetével, hogy erre legközelebb 1995-ben (a következő utáni választásokon) kerülhet sor. Ugyancsak május 2-án megkezdték a vasfüggöny bontását. Május 8-án minden tisztségéből felmentették Kádár Jánost. Ugyanaznap megszüntették a káderhatásköri listát (a párt-nomenklatúrát), ettől kezdve Magyarországon hivatalosan nem volt pártállam (gyakorlatilag sem: a pártközpont a szó szoros értelmében kiürült, a kormány lett az új hatalmi központ). Május 10-én hivatalba lépett az új kormány, Grósz Károly emberei nélkül. A második Németh-kabinet (külügyminiszter: Horn Gyula, pénzügyminiszter: Békesi László, művelődési miniszter: Glatz Ferenc) szakértői kormánnyá nyilvánította magát, és végeredményben az is volt. Aznap az Igazságügyi Minisztérium közzétette az 1956 és 1961 között törvénytelenül kivégzettek névsorát. Május 13-án, első ülésén a második Németh-kormány eleget tett az ellenzék legfőbb követelésének: leállította a nagymarosi vízi erőmű építését.

A nyilvánosság azt látta, hogy érvényesülnek a szabadságjogok. Megszűnt a KB-titkárok és az alájuk tartozó pártközponti osztályok „politikai kormány"-funkciója, az addig ügyintézéssel foglalkozó „állami vonal" saját politikai hatalomra tett szert. Hogy pontosan mi volt az MSZMP és a kormány viszonya, az nem deríthető ki pontosan. Annyi biztos, hogy abban a pillanatban a mindinkább elszigetelődő és komolyan nem vett Grósz Károly mellett az egyetlen fontos pártvezető, aki nem viselt kormánytisztséget, az adminisztratív titkár, Fejti György volt. Ez arra utal, hogy a szakpolitikákkal (policies) foglalkozó Németh-kormány mellett a másik hatalmi központ immár nem volt más, mint az állambiztonsági szervezet ismeretlen számú szövetségessel; ez foglalkozott a tiszta hatalmi és pártpolitikával (politics). (A választási törvényről folytatott kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP-t Fejti jobbkeze, Tóth András, a KB adminisztratív – rendészeti stb. – osztályvezető-helyettese, majd pártpolitikai osztályvezetője képviselte. 2002 és 2006 között aztán ő volt a polgári titkosszolgálatokat felügyelő államtitkár úgy, hogy ebben nemcsak

a kormányoldal, de a Fidesz sem talált semmi kivetnivalót.) Ám a Belügyminisztérium és annak állambiztonsági főcsoportfőnöksége mégiscsak a kormányhoz tartozott. Akárhogy volt is, Németh és a kormánytagok érdekei már eltértek a Fejti-csoportéitól, és megint csak némiképp mások voltak a kormányban nem túl aktív, viszont az állambiztonsági érdekcsoporttal szövetséges Pozsgay Imre érdekei.

Nyilvánvaló volt, hogy ez az állapot egyszer véget ér. Ha szabad választásokat tartanak (ami elkerülhetetlen), azon az MSZMP vagy megbukik, és másmilyen kormány lesz, vagy győz, és akkor megint az MSZMP-nek lesz (nagy valószínűséggel koalíciós) kormánya, csak már legitimen. A széttöredezett kommunista vezetőség egyes irányzatai mást-mást gondoltak arról, mi a teendő ebben a helyzetben. Grósz az 1990-ben esedékes választásokat még irányítottnak képzelte el. Pozsgay – láttuk – még 1989 márciusában sem valódi többpártrendszerben gondolkozott. Németh, Horn, Nyers egyfelől, Fejti másfelől azonban lehetségesnek tartotta akár az előrehozott szabad választásokat is. 1989 májusában ugyanis – paradox módon éppen a kormány önállósulása miatt – az MSZMP a népszerűségének teljében volt, egész nyáron fölényesen vezetett a közvélemény-kutatásokban, és július végéig-augusztus elejéig, az első pótválasztásokig valószerűnek látszott, hogy egy vagy több kezes, kicsi koalíciós partnerrel – e szerepre az MDF látszott a legalkalmasabbnak – kényelmesen kormányt alakíthat. Némethék és Fejtiék között az volt a különbség, hogy előbbiek úgy vélték, az eddigi és további reformintézkedések elegendőek lesznek az MSZMP népszerűségének megőrzéséhez, az állambiztonságiak viszont aktívan gyengítették is az ellenzéket. Ez a kétféle szemlélet mutatkozott meg abban is, ahogy a TIB-nek azt a tervét fogadták, hogy a ravatalozás történjék a Hősök terén: Fejti körme szakadtáig ellenkezett, mert tudta, hogy a terv az ellenzéket erősítené, Németh viszont azonnal rábólintott, mert tudta, hogy ez is növelné a kormány népszerűségét. (Igaza lett: az MSZMP-t választók aránya a közvélemény-kutatás szerint rögtön az újratemetés után még csak 29 százalék volt, júliusban 37 százalékra szökött fel.)

A politikai egyeztető tárgyalások (Nemzeti Kerekasztal) célja eredetileg nagyjából ugyanaz volt, mint a januárban megkezdődött lengyel kerekasztalnak: a súlyos gazdasági helyzet megoldása érdekében korlátozottan megosztani a hatalmat, illetve a felelősséget, és jelentéktelen pozíciókban bevonni a kormányzásba az ellenzéket. Június 4-én azonban újabb szakasz kezdődött: a gyengének hitt Szolidaritás jelöltjei totális győzelmet arattak a lengyel választásokon, ahol a Szenátus összes helyére,

a Szejm (lépviselőház) helyeinek 35 százalékára lehetett szabadon választani. Egy hónap hátravolt még a Zaglagyin-nyilatkozatig (július 3.), mely szerint a kormányalakítás „tisztán lengyel belügy", és a Szovjetunió „bármilyen lengyel kormánnyal fenn fogja tartani a kapcsolatokat," valamint Adam Michnik kompromisszumos javaslatáig – a ti elnökötök, a mi miniszterelnökünk", amivel valójában megkezdődött a lengyel átalakulás. Egyelőre magyar kommunista szemszögből csak annyi látszott, hogy minden korlátozás hatástalan, teljesen szabad választásokat kell tartani, és erre kell készülni már most, kihasználva az MSZMP helyzeti előnyét, amíg megvan.

Az új helyzetben új lendületet kaptak az események. Június 8-án a TIB és a kormány megállapodott, hogy Németh Miklós miniszterelnök és Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke részt vesz az újratemetésen. Eldőlt, hogy az állami televízió élő közvetítést ad. Ugyanaznap Glatz Ferenc bejelentette, hogy megszűnik az iskolákban a kötelező orosztanítás. A Nemzeti Kerekasztal addig akadozó előkészítő megbeszélései hirtelen sikert hoztak, június 10-én aláírták a megállapodást a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások megkezdéséről. (Persze csak miután az MSZMP, illetve a III/III befejezte az Ellenzéki Kerekasztal kivattázását: június 3-án a Kisgazdapárt Vörös Vince hálózati személyt választotta elnökének; június 7-én pedig sikerült beszuszakolni az EKA-ba az alig létező – hivatalosan még meg sem alakult – Kereszténydemokrata Néppártot, amelyben a kis létszámhoz képest nagy volt az állambiztonsági emberek és népfrontaktivisták sűrűsége. Fejti és Pozsgay most már bízhatott abban, hogy lényeges kérdésekben az MSZMP álláspontjának lesz többsége az EKA-n belül. Más kérdés, hogy rosszul számítottak, mert a legfontosabb, I/1. munkabizottságban az MDF-et Antall József, az FKGP-t dr. Boross Imre ügyvéd, két valódi konzervatív demokrata képviselte. Dr. Borosst – nem összetévesztendő a sokáig szintén kisgazda Boros Imre bankárral – őszre ki is utálták a pártjából.)

Ötvenhat rehabilitálása azért lehetett a rendszerváltás fő tétje a hármas átmenet – diktatúrából demokrácia, államszocializmusból kapitalizmus, keleti függőségből nyugati szövetség – helyett, mert a június 4. utáni egy-két héten, nem tovább, minden fennmaradásra esélyes politikai tényezőnek ez volt az érdeke. A Németh-kormány egyrészt a vízlépcső után az ellenzék másik nagy témáját, ötvenhatot és a megtorlás igazságtalanságát is semlegesíthette azzal, hogy vállalta. Másrészt megtehette, hogy Kádár nevének kimondása nélkül elhatárolódik a Kádár-*korszak*tól („mi már másfélék vagyunk"), úgy, hogy nem határolódik el a *rendszer*től, aminek

népszerűségét köszönhette. Pozsgay ezenfelül még saját tekintélyét is gyarapíthatta, hiszen ő már januárban „bátran" kimondta, hogy – „népfölkelés" volt. Az SZDSZ-nek, illetve előzményének, a Demokratikus Ellenzéknek ez volt az identitását megalapozó fő ügye. Az MDF adta a rendezőgárdát, az a szervezet, amely eladdig még csak nem is alakult párttá, és 1989 elejéig nem sorolta magát az ellenzékhez. Mint a második legnagyobb politikai erő, most végre kinyilváníthatta távolságát a megemlékezéshez pártként oda nem engedett MSZMP-től.

Figyelemre méltó, hogy a Fidesz egy képviselőjének szónoklatát – „a magyar ifjúság nevében" – Csurka István javasolta. Csurka objektíve a 19. fejezetben leírandó vasháromszög érdekeit képviselte; hogy tudatosan-e, vagy balekként, azt nem lehet eldönteni, emberismeretem alapján inkább az utóbbit mondanám. De taktikus és figyelmes ember volt. Tudnia kellett, hogy a Fidesz nem egyszerű civil ifjúsági szervezet, hanem párt lehet belőle (egyébként a közvélemény-kutatások szerint október kivételével az év végéig népszerűbb volt az SZDSZ-nél). Sőt már majdnem az, hiszen részt vesz az EKA-ban, akárcsak az MDF – vagy az SZDSZ, mely utóbbi mint szervezet nem állít szónokot, viszont az az erő, amelyet mindenki első helyen társít az ötvenhat-rehabilitációval. Logikusnak látszik tehát, hogy Csurka a Fidesz pártolásával valójában az SZDSZ várható térnyerését akarta mérsékelni.

Orbán Viktor pedig, mint politikai őstehetség, kihasználta az alkalmat önmaga és a Fidesz népszerűsítésére. Akkori fellépésére annyi legenda és manipuláció rakódott, hogy a torzított emlékek alól nehéz kibányászni, mi történt valójában. Nagyon sokan úgy emlékeznek, hogy megdöbbentek Orbán bátorságán, aki végre követelni merte, hogy „menjenek ki az oroszok". Mások – elbeszélésük szerint – már akkor látták, milyen erőszakos, felelőtlen demagóggal van dolgunk. Természetesen csalhat az emlékezetem, de – ott voltam – nem emlékszem megdöbbenésre, már csak azért sem, mert akkor mindenki tudta, hogy április-májusban már történt részleges csapatkivonás, és remélni lehetett, hogy ha a nemzetközi helyzet úgy hozza, 1990-ben folytatódik. Inkább attól félt a közvélemény, hogy Gorbacsov hamarabb megbukik. A szubjektív emlékezéshez képest szilárd támpontot adnak azok a dokumentumok – besúgójelentések –, amelyeket Kenedi János, illetve az 1956-os Intézet tett közzé (a 20. évforduló óta online olvashatók *Egy nap anatómiája* címmel – *www.rev.hu/89*). Egyáltalán nem derül ki belőlük olyasmi, hogy Orbán valami roppant erejű tabut tört meg elsőként; inkább Rácz Sándor egykori munkástanács-elnök beszédét találták veszélyesnek.

Orbán ráadásul nem is azt mondta, hogy „menjenek ki az oroszok", hanem a következőt: „Ha nem tévesztjük szem elől '56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről. (...) Senki sem hiheti, hogy a pártállam magától fog megváltozni." Ezzel nem annyira vakmerőségéről tett bizonyságot, hanem a következő évtizedek alapvető politikai kommunikációs módszerét, az inszinuációt előlegezte meg, lehetetlennek tüntetve föl, hogy a Németh-kormány tárgyalásokat kezdjen a teljes csapatkivonásról. A legkésőbb 1988 nyara óta folydogáló titkos tárgyalásokról, puhatolózásokról Orbán (valószínűleg) nem tudhatott, sem arról, hogy újratemetés előestéjén Németh Miklós és Mark Palmer, az amerikai nagykövet azt mondták: a kivonulás „eldöntetett". De a részleges csapatkivonásról, tehát a meglévő szándékról természetesen tudott. A döntés egyébként már 1989 októberében nyilvánossá vált; és 1990 elején a teljes csapatkivonásról szóló tárgyalásokat bizony a Németh-kormány kezdte el és fejezte be. (Ha valaki azt képzeli, hogy a 45 éve várva várt eseményt itthon örömujjongás fogadta, nagyot téved. „Komcsitól nem kell" – kb. így foglalható össze az ellenzéknek, azaz egy hónap múlva már a politikai elit elsöprő többségének a fanyalgó véleménye.)

Mindegy, a kormány és az ellenzék együttes munkával elérte, hogy a közvélemény 1989. június 16-át tartsa fordulópontnak. A magyar nyolcvankilenc központi témája, tengelye ötvenhat lett – a hármas átmenet helyett. Ebből az is következett, hogy a közvéleményben megrögződött az a tudat, hogy ekkor az 1956-ban kezdődött Kádár-rendszert váltották le, nem pedig a diktatúrát, államszocializmust és keleti függőséget általában. Ha pedig a Kádár-rendszert váltották le, akkor a forradalom ugyanúgy csak a Rákosi-rendszer megtisztított változata, ahogy később a Kádár-rezsim állította magáról. (Egyébként azt, hogy az október 23. előtti rendszernek lehettek érdemei a politikai rémuralomtól függetlenül, nem Horn Gyula vagy más exkommunisták találták ki apologetikus céllal. Ajánlom olvasásra például azt a levelet, amelyet Bibó István 1956. november 6-án az indiai követ számára fogalmazott: „egy ilyen restaurációs fordulat, mely Magyarországot nyugati ékké tenné csupa kommunista országok között, egyrészt állandó táplálója lenne újabb agressziós terveknek, másrészt elriasztó lenne a többi népi demokráciák szabadságszerető kommunistái számára, ha saját rezsimjeik liberalizálásáról lesz szó. Ezzel szemben egy olyan megoldás, amely a szocialista vívmányokat a szabadságintézmények garanciáival kapcsolja össze, követésre biztató példát jelentene." A „szocialista

vívmányok" értelem szerint a kommunisták vívmányai, mármint Bibó értékelésében.)

Az előző hármas átmenetre azonban nem 1956 novemberében került sor, hanem 1945 és 1949 között. És a szovjet blokkba való beolvadással együtt nem csupán a többpártrendszert és a szabadságjogokat számolták föl, s nemcsak a nagybirtokrendszert, hanem a kapitalizmust is. Utóbbi folyamat, a kártalanítás nélküli államosítással, a magyar történelem legnagyobb szervezett rablása volt, legalábbis békeidőben. Hogy mennyire lényegtelen ez a tény mindmáig a „rendszerváltók" szemszögéből, arra csak egy példa. A Terror Házában külön szobát kapott a beszolgáltatás, az egyházak elnyomása, Mindszenty – és a kitelepítés. Utóbbi helyen említik az „osztályidegeneket", de hogy miként lettek osztályidegenek, arról nem esik szó, csak egy emelettel följebb, „50-es évek" címszó alatt értesülhetünk egy félreeső helyen a magántulajdon megszüntetéséről – „a kultúra államosításával" összevegyítve.

A rendszerváltást akaró értelmiségiek pedig – kevés kivétellel – igyekeztek nem végiggondolni, hogy negyven év egalitarizmusa után a további, szabad fejlődéshez egyenlőtlenségeknek kell létrejönniük. Ráadásul olyan országban, amelynek berendezkedését a nép tetemes része minden addiginál igazságosabbnak tartja. Biztosak voltak abban is, hogy nem belőlük lesznek a gazdagok (bár az új politikai elit egy-két év múlva már megteremtette magának a feltételeket e hátrány ledolgozásához), viszont remélték, hogy hozzájutnak a politikai hatalomhoz. Az ellenzék így nem tudott szabadulni az 1989 májusa előtti sémától. Egyfelől úgy fogta föl az újratemetést, mint a kommunista Hatalmon aratott győzelmet (ami nem történt meg), másfelől úgy, hogy ez a győzelem azonos a kádárizmus morális halálával (ami megtörtént). Ezzel a leváltandó rendszert a Kádár-rezsimre egyszerűsítette, a rendszert gonosz személyekre, a leváltás indokát pedig egy erkölcsi kérdésre, az 56 utáni terror bűnére. Ám az elképzelt forgatókönyvből nem lett valóság. Megmaradt, és nem is gyengült meg végzetesen anyagilag és személyileg – nem „a" Kádár-rendszer, hanem az új állami-technokrata elit, amely a nyolcvanas évek végére leváltotta a régi gárdát, és maga is túllépett Kádáron. (Már amennyire Magyarországon túllépésről lehet beszélni.)

Hathatós fegyvernek egyvalami maradt: az erkölcsi felsőbbrendűség hangoztatása és folytonos igazolása. Az igazoláshoz viszont folyton új bűnöket kellett fölfedezni, a forradalom eltiprására egyszerűsített Kádár-rendszerhez való hűség egyre újabb jeleit a másik oldalon, miközben a saját oldal már rég nem volt bűntelen. A dorongolás közepett jó esetben semmibe vették, rossz esetben sátáni aknamunkának minősítették mindazt, amit az utolsó „kommunista" kormányok, majd a Horn Gyula-féle „posztkomcsi" kormány technokratái a hármas átmenet érdekében tettek. Spanyol stílusú megbékélésről – ennek előnyeire Jorge Semprún és más spanyol demokraták figyelmeztették magyar vendéglátóikat 1989 táján – ilyen körülmények között szó sem lehetett. Más amúgy sem hirdetett megbékélést, mint a szocialisták és néhány értelmiségi ötvenhatos, például Göncz Árpád az 1994. június 16-i beszédében. Az előbbieket röhögve kigúnyolták, az utóbbiakat árulónak nevezték érte. Az egyoldalúan moralizáló, megbékíthetetlen, rituális kommunistázás mint a rendszer megváltoztatásának, a liberális képviseleti demokrácia és a piacgazdaság, a politikai és gazdasági szabadság megteremtésének a pótszere – ez az ötvenhat-kultusz csapdája.

10. Az antikádárista öncsalás

Azzal, hogy az ellenzék nem az 1948–49-ben kezdődő kommunista diktatúrát, hanem az 1956–57-ben kezdődő Kádár-rendszert helyezte fogalmi keretbe legyőzendő ellenfélként (a kormány pedig a volt pártfőtitkár ősbűnétől való elhatárolódással igyekezett bizonyítani, hogy mennyire új és mennyivel jobb, mint az elődei), akarata ellenére is elismerte és szuggerálta, hogy Kádárnak valami nagyon sikerült.

Azzal pedig, hogy nem a hosszú távú gazdasági életképtelenséget és a politikai szabadsághiányt nevezték meg a leszámolás indokául, hanem azt, hogy a Kádár-rendszer „bűnben fogant", azt ismerték el, hogy nincsenek elég hatásos szellemi és politikai eszközeik a magyarországi kommunista örökség egészével való lényegi leszámoláshoz.

A magukat később rendszerváltónak nevező személyiségek közül sokból a szándék is hiányzott ehhez a lényegi leszámoláshoz, bár a vállalkozásnak eleve nem volt nagy esélye. Milyen közgazdasági fejtegetéssel lehetett volna meggyőzni a nem túl tájékozott magyar felnőtt átlagembert arról, hogy a kapitalizmus automatikusan jobb annál a gazdasági rendszernél, amelyben ő maga 1989-ben érezhetően sokkal jobban élt, mint egy emberöltővel korábban? És (itt egy pillanatra tegyük zárójelbe a társadalmi tagozódást) milyen politikaelméleti érveléssel lehetett volna 1989 nyarán meggyőzni a tipikus „kádári kisembert" arról, hogy nagyon másféle pártra is szükség van, mint olyanra, amelyik azt hirdeti, hogy a rendszer őróla szól, és amelyik az ő problémáit akarja folyamatosan megoldani? Amelyik gyermekeinek fölfelé irányuló mobilitását nemcsak lehetővé teszi, de támogatja is? Ennek a tisztázását, a szocializmus mint gazdasági-társadalmi rendszer tarthatatlanságának a megértetését a rendszerváltók elmulasztották. Maradt muníciónak az ötvenhatos dráma fölelevenítése, a kísérlet a Kádár-rendszer morális hiteltelenítésére (ami aztán a politikai hegemóniára igényt tartó középosztály önlegitimálásának fő érve lett), valamint az alkuelmélet.

Utóbbinak számtalan változata van, de az alaptörténetet a következőképpen lehet összefoglalni: Kádár, miután idegen segítséggel leverte a forradalmat, véres terrorral elfojtott minden ellenállást. Majd hogy konszolidálja hatalmát, „némi" („viszonylagos", „elfogadható" vagy akár „hamis" – a jelzők mindig csökkent mértékre utalnak) jólétért cserébe elérte, hogy „a társadalom" (vagy „Kádár népe") ne beszéljen a forradalomról és a rá következő terrorról, s elfogadja a diktatúrát, a politikai szabadság hiányát. Ezt a viszonylagos stb. jólétet mindinkább csak tetemes nyugati hitelekkel lehetett fenntartani. A feladat: föléleszteni a forradalom és a megtorlás emlékét, és így elérni, hogy „a társadalom" (vagy „Kádár népe") belássa az alku erkölcstelen voltát, és fölismerje, milyen talmi, olcsó ellentételért adta el a szabadságszerető lelkét. Mellesleg ráébreszteni „a társadalmat" (vagy Kádár népét) az évtizedeken át folytatott társadalompolitika esztelenségére. (De az ilyen propaganda szerint azért volt esztelen, mert hiteleket vett föl. Mellékhatásként – az európaiság minden bizonygatása ellenére – sikerült a Nyugattal szembeni gyanakvás csíráit is elültetni, hiszen miféle Nyugat az, amelyik készségesen hozzájárult annak a rendszernek a fenntartásához, amit most megdöntünk?)

Ezzel az elbeszéléssel mindenekelőtt az a baj, hogy az alku létezése bizonyíthatatlan. A XX. század mérsékelt égövi diktátorai Francótól Sztálinig, Hitlertől a görög ezredesekig, Mussolinitől Pinochetig nem azért folytattak sajátos társadalompolitikát, hogy a kegyetlenkedéseiket feledtessék, és nem is azért kegyetlenkedtek, hogy ezt a társadalompolitikát megvalósíthassák, hanem valamilyen ideológia megszállottjaiként kegyetlenkedtek, és ennek az ideológiának egyik fejezete volt a társadalompolitika is. A véres rendcsinálás és a nemzetmentés vagy népboldogítás szándéka között nincs egyirányú oksági összefüggés. Miért éppen Kádár lett volna kivétel? Ráadásul inkább bürokrata volt, mint populista diktátor; annál kevésbé lehet a cselekedeteit az öncélú hatalomerősítés szándékából levezetni.

Már az időrend sem helyes. Az egész Kádár-korszak legnagyobb arányú életszínvonal-javító intézkedéséről, a több lépcsőben végül is átlagosan 18 százalékosra sikeredett béremelésről még 1956 novemberében, a decemberi sortüzek előtt hoztak kormányhatározatot, és 1957. január 1-től valósították meg, amikor a perek, bebörtönzések, kivégzések óriási többsége még hátravolt. Nagyobb a valószínűsége tehát, hogy a fentebb leírt hallgatólagos alku nem történt meg, mint hogy megtörtént.

A másik baj ezzel az elmélettel az, hogy tisztázatlan, kik a szereplők. Mint az összes mitizáló történelmi elbeszélésben, a politikusok és történész kiszolgálóik

szintén a „sokaság = egy ember" fogalmi metaforával dolgoznak. A „társadalom" („mi magyarok", „a nép", „az emberek", esetleg „a munkások", „a közvélemény"), előbb példamutató bátorsággal harcol a szabadságért, és gyűlöli Kádárt, aki azonban megveszi egy tál gulyással, mire a nép elfelejti a szabadságot, és szereti Kádárt. Valójában a társadalom különböző csoportokra oszlott, mindegyik másképpen érzett és gondolkodott. Fogalmunk sincs, és kideríthetetlen, hogy 1956-ban (s azon belül az egyes napokon) a társadalom mekkora része lelkesedett a forradalomért, mekkora része volt közömbös vagy akár ellenséges, és ha lelkesedett, egész pontosan *miért*. Az pedig biztos, hogy az alany nem lehetett ugyanaz a következő több mint három évtized során. Ha csak a legkonkrétabb változatot, „a melósokat" nézzük: az ipari munkásság létszáma és összetétele, mondjuk, már 1970-ben is teljesen más volt, mint 1956-ban, amikor megalakultak a munkástanácsok.

A harmadik baj pontosan az, hogy akik ezt az elméletet hirdetik, sohase gondolják végig, hogy a társadalom tagolt valami; ennélfogva saját magukat is kihagyják a reflexióból. Az alkuelméletet középosztálybeli értelmiségiek dolgozták ki, akik magukat nem számítják bele a megalkuvó, tájékozatlan, kisstílű, Trabanttal és vasárnapi rántott hússal megvehető „társadalomba", „Kádár népébe". Ez azért is praktikus, mert így nem kell beszélni arról, hogy a középosztály túlnyomó többsége – legyen akár „keresztény", akár „zsidó", akár „proli", akár „népi" származék – maga is megalkuvó volt, őt is meg lehetett venni Trabant helyett mondjuk Ladával, társasház-építési engedéllyel a mindaddig erdős budai hegyekben, nyugati kiküldetésekkel, alanyi jogon dotált élelmiszerrel, nem alanyi jogon hozzáférhető protekcióval, menetrendszerű Munka Érdemrendekkel és a velük járó pénzösszegekkel.

Hozzá kell tenni, hogy az eleve differenciált középosztálynak általában sokkal több rálátása volt a rendszer működésképtelenségére, mint a kétkezi dolgozókból álló, szintén differenciált többségnek, de ha ennek tudatában volt is, szellemeskedésen vagy az erkölcsök általános kárhoztatásán kívül még személyes párbeszédekben sem mondott komoly bírálatot. Nem is mondhatott volna, hiszen tagjai többnyire jó pozícióban lévő részesei voltak a hosszú távon működésképtelenrendszernek. Következetes ellenzékiek többnyire csak olyan értelmiségiek voltak, akik valamilyen ponton elveszítették a képzettségüknek megfelelő állásukat – vagy vállalták, hogy nem tölthetnek be ilyen állást.

Végül is ebből a középosztálybeli felsőbbségtudatból ered a kádári jólét „némi", „viszonylagos", „hamis" jelzője. Szó volt már a statisztikákról. A KSH adatai szerint Magyarországon 1989-ben az egy főre jutó reáljövedelem az 1956. évinek több mint háromszorosa volt (210%-kal több). A demokrácia szűk negyedszázada után viszont majdnem pontosan ugyanannyi, mint 1989-ben. Mint láttuk, 2010-ben el sem érte azt a szintet. 2013-ban, azaz 24 év elteltével mintegy 5 (öt) százalékkal volt magasabb, mint a régi rezsim végnapjaiban. (Összehasonlításul: az 1989-et megelőző 24 évben 112%-os volt a növekedés.)

A reálkeresetek 1957-től az 1979. augusztusi nagy áremelésekig folyamatosan nőttek. Bár 1989-ig (sőt 2002-ig) nem érték el újra az 1978-as szintet, a reáljövedelem és az egy főre jutó fogyasztás a nyolcvanas években tovább növekedett, és éppen 1989-ben jutott a csúcsra. (Ennek a divergenciának számos oka volt, így a második – fekete és szürke – gazdaság megtűrése, nemegyszer pártolása, a különféle vállalkozási formák engedélyezése, a középiskolások számának és ezzel együtt a családi pótlékban részesülők számának megnövekedése vagy a gyermekgondozási díj bevezetése.) 1989-ben mindenesetre az átlagos magyar alapélménye az volt, hogy 1956 óta (vagy ha fiatalabb, amióta az eszét tudja) egyre jobban él. Nem elég jól, de egyre jobban. Vannak, akik rosszabbul élnek, de ő nem tartozik közéjük. A politikai változást ebből a szemszögből egyvalami indokolhatta (volna): ha ez a javulás felgyorsul. Az ellenkezője történt.

Nézzünk egy másik mutatót (itt is csak elhanyagolható mértékben változtat – éppenséggel parányit javít – a képen, hogy az adatokat 1995-ig visszamenőleg ESA 2010 módszertannal számolják). Az egy főre jutó lengyel háztartási fogyasztás 1970 és 1989 között 13 százalékkal nőtt, 1989 és 2012 között viszont 148 százalékkal. Magyarországon 1970 és 1989 között 66 százalékkal nőtt, 1989 és 2012 között pedig csak 9 százalékkal, és ez is átlag, felhúzza az időközben kialakult gazdag réteg. Ez azt jelenti, hogy a lengyel politikusoknak, kiváltképp a piacpártiaknak volt egy megdönthetetlen érvük arra, miért jobb a plurális demokrácia és a kapitalizmus a tekintélyelvűségnél és az államszocializmusnál.

Magyarországon ez az érv hiányzik. És talán ez is oka, hogy elenyészően kicsi a magyar politikai világnak az a része, amely egyáltalán használná, amely egyszerre volna híve az erőltetett konszenzus nélküli képviseleti demokrácia térségbeli szabványának és a piaci szabadságnak. Van helyette kommunistázás és – a helyi viszonyokhoz igazodva – kádározás, vagyis az az érvelésmód, hogy a népnek azért

kell jobbnak elfogadnia azt, ami 1989 után volt, mert ellentétes a kádárizmussal (nem a politikai és gazdasági szabadsághiánnyal általában). Valójában sok mindenben nem ellentétes, és legalább egy lényeges dologban – a nagy többség életszínvonalában – nem jobb. Ezt a tapasztalatot nem lehet azzal az érvvel ellensúlyozni, hogy a többség politikai szabadságfoka 1989 után sokkal nagyobb volt, mivel két különböző minőségről van szó.

A washingtoni Pew Research Center, a világ egyik legtekintélyesebb közvélemény- és társadalomkutató intézete 1991-ben és 2009-ben is megvizsgálta, hogyan reagál a lakosság a politikai és gazdasági átalakulásra kilenc volt szocialista országban (a volt NDK területén, négy visegrádi országban, Romániában, Litvániában, Oroszországban és Ukrajnában.) A többpártrendszerre való átmenetet 1991-ben Oroszországon és Ukrajnán kívül Magyarországon helyeselték a legkevesebben: a megkérdezettek 74 százaléka. 2009-ben nálunk már csak 56 százalék tartotta jónak. Közben mögénk került Bulgária és Litvánia, míg a többi visegrádi országban és Kelet-Németországban ez az arány 70 százalék fölött maradt. A kapitalista átmenet fogadtatása tekintetében 1991-ben az élbolyba tartoztunk 80 százalékkal (bár figyelemre méltó, hogy a keletnémet és a cseh értékek akkor is magasabbak voltak a miénknél – a rangsor nagyjából megfelelt a gazdasági fejlettségnek). 2009-re ez 46 százalékra csökkent, csak Ukrajna marad mögöttünk 36 százalékkal (volt NDK: 82, Csehország: 79, Lengyelország: 76, Szlovákia: 66%.) Ez a zuhanás egyedi jelenség a régióban. Ráadásul – a valóságnak megfelelően – 2009-ben Magyarországon mondták a legtöbben (72%), hogy „jobban éltek a kommunizmus alatt".

A GfK Hungária más módszertanú felmérései szerint, amelyeket *Magyarország politikai évkönyve* közölt, sokkal alacsonyabb volt már eredetileg is a kapitalizmus elfogadottsága, de a folyamatos lemorzsolódás itt is félreérthetetlen. A változást úgy is lehet értelmezni, hogy miután – mint a 6. fejezetben láttuk – Magyarországon voltak a legnépszerűbbek a szocialista értékek, annál többen ábrándultak ki a kapitalizmusból, minél többen fölismerték, hogy nálunk kialakult formája nem felel meg a szocialista értékektől meghatározott, egyenlőségelvű várakozásoknak. Ám ezt a folyamatot erősítette, hogy olyan piacgazdaság alakult ki, amely a kapitalizmus iránti, szabadságelvű várakozásokat is kevésbé teljesítette be, mint a többi országban.

Érdekes módon Magyarországon volt 2009-ben is a legtöbb híve a demokratikus értékeknek, amilyen a szólásszabadság, a tisztességes igazságszolgáltatás vagy a fegyveres erők civil ellenőrzése. Ez arra utal, hogy nem a nép demokratikus ösztönével volt gond, hanem a konkrét rendszerrel voltak elégedetlenek az állampolgárok. Ami a legijesztőbb: Magyarországon viszonylag kicsi a különbség a korcsoportok között. 2009-ben a 18–29 éves (tehát az átmenet után született) korosztály 60 százaléka helyeselte a többpártrendszerre való áttérést, és mindössze 51 százaléka a piacgazdasági átalakulást (ennél valamivel kisebb arányt csak a kirívóan antikapitalista érzelmű, nyomorgó Ukrajnában mértek).

Úgy summázhatjuk tehát, hogy a fiatalok nyilván nem a várakozásaikban csalódtak (ez cáfolja a politikai kaszt egyik kedvenc önlegitimáló elbeszélését, miszerint 1989-ben „azt hittük" – értsd: „azt hitték a kádárista prolik" –, „hogy a rendszerváltással nyugati bérek járnak együtt; hát csalódnunk kellett"). A fiatalabb korosztályok az 1989 után létrehozott rendszerben csalódtak, abban nem érezték és nem érzik jól magukat. Antikapitalizmusukhoz, a képviseleti demokrácia elleni érzelmeikhez jócskán hozzájárult az idősebb nemzedékekhez tartozó politikai kaszt nevelő (azaz butító) tevékenysége. Az elit azonban saját magát is hagyományosan félrevezeti azzal, hogy a megelőző korszak – meglehet, káros utóhatású, de a többség által fenntartások nélkül megélt – pozitívumait nemlétezőnek tekinti, negatívumaiból pedig érdekei és hézagos tudása szerint válogatja ki azt, amit propagandájában óhajt felhasználni. Kósa Lajos, a Fidesz egyik vezető politikusa még 2015 elején is képes volt – meggyőződéssel – azt mondani egy tévévitában, hogy „az MSZMP nyomort hozott az emberekre". Az ellenkezője igaz.

Nyomorból ki, nyomorba vissza

Politikusok, közírók még ma is úgy számolnak a kádárizmussal, mint eleven ható-erővel. Közben Lengyelországban nem hat a gierekizmus, Németország keleti részén a honeckerizmus, Szlovákiában a husákizmus. A magyar kivétel lényegéről, tartalmáról nincs közmegegyezés, de a „velünk élő kádárizmus" kifejezést a leggyakrabban kétféle jelentéssel használják.

Az egyik az állítólagos földhözragadt anyagiasság, amelynek jegyében a nép nem tiszteli a magasabb értékeket: nacionalista szemszögből a nemzeti szellemet, liberális szemszögből a szabadságot. A másik: az állampolgár a törvények és

íratlan szabályok betartásánál hasznosabbnak tartja a nem hivatalos, sőt jogellenes különalkut. Pedig az „önző anyagiasság" és a nyugodt, nélkülözéstől mentes élet iránti vágy a civilizációban élő ember legtermészetesebb életelve. A szabályok megkerülése szintén nem magyar különlegesség, eléggé általános a dél- és kelet-európai vagy az Európán kívüli szegényebb országokban.

Akkor miért tesznek értük felelőssé egy huszonöt éve halott politikust, akinek már a csontjai is elvesztek?

Mára megszilárdult az a képzet, hogy Kádár egy *Macbeth*-szerű morális tragédiának volt a negatív főszereplője. Áruló gyilkos, akit egész országlása alatt „csak a hatalom érdekelt", másfelől gyáva és ravasz manipulátor, aki bűnei súlyától élete végén megháborodott. Nem pedig tekintélyelvű és ideológiától vezérelt politikus, aki – adott helyzetre válaszolva – bűnei mellett csakugyan egy gazdasági-szociális-politikai *rendszer* kiépítését vezette. Történetesen rossz rendszerét.

Tamás Gáspár Miklós hívja fel a figyelmet arra, hogy a Kádár-rezsimnek milyen konzervatív és, mondhatni, polgári, *civil*izatórikus vonásai voltak („Kádár János a magyar nép szívében", *ÉS*, 2012. máj. 25.). Szerinte azonban külön „kádárizmus" nem létezik, mert amit annak vélnek, az általában jellemző a sztálinista korszak utáni kelet-európai rezsimekre. Ez viszont nem magyarázza meg, hogy miért éppen Magyarországon ilyen erős a Hruscsovtól Gorbacsovig terjedő korszak utóhatása.

Általában elegendő magyarázatnak tartják a „legvidámabb barakk" közhelyét. A moralizáló történeti elbeszélés szerint Kádár korrumpálta a kétkezi dolgozókat: a nagy többséget. Szerény jólétért és kis engedményekért cserébe lemondtak hát a politikai szabadságról, a demokratikus beleszólásról. De nincs olyan démoni politikus, aki egy ilyen csodálatos népet ilyen gyorsan ennyire meg tud rontani. Ha pedig a magyar nép mégis ennyire állhatatlan volna, hogyan lehetett 1956-ban Európa önfeláldozó hősévé?

Itt több és komolyabb dolog történt, mint a „nép belenyugvásának aprópénzen való megvásárlása". Kádár gazdaság- és szociálpolitikájának lényege, a folyamatos életszínvonal-emelés (amíg lehetett) nem csupán hatalomtechnikai manőver volt, bár a legnagyobb léptékű a sok közül. Hanem olyasmit vitt véghez, amiért *önmagában* a magyar történelem legpozitívabb személyiségei között kellene számon tartani, és ami kezdetben a felnőtt nemzedékeknek még nyilvánvaló volt. Kádár megoldotta a nyomor, éspedig a többségi, „nemzeti" nyomor Trianon óta megoldatlan problémáját. Csak rosszul, és ez történelmi bűn.

Három válasz

Nyomoron azt a szegénységet értem, amely súlyosabb, mint amit az egyén helyzete vagy a nemzetgazdaság fejlettsége megindokolna. Az egyén életében a korábbi rosszhoz képest is visszaesést jelent, és a rendszerhez képest is igazságtalan. A háborús vereség, a Monarchia felbomlása, a kommunista uralom és Trianon – nemcsak a területi és demográfiai zsugorodás, hanem a polgárosulás mesterséges visszafordítása – igazi nyomorba taszította Magyarország népének többségét, így a középosztály számottevő részét is.

A következő évtizedekben háromféle választ adtak a nyomor kérdésére. Bethlen stabilizációs programját ma vulgárisan neoliberálisnak neveznék: lesoványította az államot, kormányzata csak az oktatásra költött viszonylag sokat (népszövetségi támogatással); együttműködött a „globális pénzvilággal"; és a rendkívül koncentrált ipari és banktőkének, valamint a nagybirtoknak kedvezett – ezek voltak képesek leginkább a nemzeti jövedelem gyarapítására. Ez a gazdaságpolitika sikeres volt, az 1920-as évek második felében megindult a föllendülés, lassan elkezdődhettek a szociálpolitikai reformok, de aztán a világválság minden eredményt áthúzott.

A második kísérlet az 1932 utáni magyar kormányok központosító, tervgazdaság és állami vezérlés felé elmozduló, egyszersmind antiszemita politikája volt. Ez a katasztrofális gazdaságpolitika *látszólag* sikeres volt, a zsidótörvények gazdasági föllendüléssel estek egybe (nem beszélve a területek visszaszerzésének eufóriájáról), a zsidóság 1944-es teljes vagyonfosztása eredményeként pedig – a háború legmélyén – javult az áruellátás, és némileg stabilizálódtak az állam pénzügyei. A következő évtizedekben semmi sem cáfolta azt az 1938 után és 1944-ben pozitívan megerősített hitet, hogy a tulajdon szentségét és az elemi szabadságjogokat haszonnal lehet felrúgni – „nekünk".

Rákosiék nem tettek kísérletet a megoldásra. Ellenkezőleg, szándékosan nyomort idéztek elő a sztálinista iparosítási politika, az elképzelt hosszú távú fejlesztés jegyében. A reálbérek a teljes szovjetizálás kezdete előtt, 1948-ban már „csak" 10 százalékkal maradtak el az 1938-as, vagyis az 1913-as szinttől (Gyarmati György: *„A társadalom közérzete a fordulat évében"*, in Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor, szerk.: *Fordulat a világban és Magyarországon*, Napvilág, Budapest, 2000). Tehát 19 százalékkal az addigi maximumot jelentő 1940–41-estől.

Ám 1952-ben a munkások és alkalmazottak reálbére a háború előttinek már a hivatalos számítás szerint is csak kétharmada volt, és még a Nagy Imre-féle új szakasz eredményeként is csak 7 százalékra közelítette meg az 1938-as/1913-as szintet. Nem számolták bele azonban a burkolt áremeléseket, tudatos minőségrontást, a békekölcsönt, a gyermektelenségi adót, a rettenetes – és romló – lakáshelyzetet, az életet megkeserítő sok más szemétséget.

A harmadik választ Kádár adta. A Nagy Kádári Megrontás mítoszának hirdetői nem vesznek tudomást a forradalom előtti nyomor mélységéről. Kádárt az különböztette meg a moszkovitáktól, de még az olyan értelmiségi kommunistáktól is, mint Rajk László vagy Kállai Gyula, hogy a saját bőrén tapasztalta meg, milyen volt városi szegénynek lenni Magyarországon a háború előtt. Azzal is tisztában volt, hogy még az „uralkodó osztály" – a gyári munkásság – is sokkal rosszabbul élt 1956. október 22-én, mint 1938–41-ben, a hivatalosan szidalmazott Horthy-kor végén.

Ezt a különbséget kezdte kompenzálni a Kádár-kormány 1957 elejére a hatalmas arányú, 17–20 százalékos munkás- és alkalmazotti reálbéremeléssel és a nyereségrészesedés bevezetésével. (Erre a döntően fontos lépésre például Romsics Ignác hívta fel a figyelmet a *Magyarország története a XX. században* című összefoglalásában vagy a „Gazdasági reformok a Kádár-korban" című cikkében – *ÉS*, 2007. jún. 22.) Ami az akkor még többséget alkotó parasztságot illeti, a forradalom idején megszüntetett kötelező beszolgáltatást nem állították vissza, sőt a beszolgáltatási árhoz képest több mint kétszeresére emelték a felvásárlási árakat (az adók is nőni kezdtek, de a „végleges" téeszesítés még hátra volt). A Kádár-kormányzat teljesítette a munkástanácsok gazdasági-jóléti követeléseit a gyermektelenségi adó és a békekölcsön-jegyzés megszüntetésétől a lakásépítésekig. Az általános szegénység egyelőre megmaradt, de mind több ember *megalázó* nyomorának vége lett. Ha meggondoljuk, hogy a rezsicsökkentésből adódó, talán 2 százalékos reálkereset-növekedés a Fidesz népszerűségének 4 százalékos megugrásához vezetett 2013 elején, könnyebben megértjük 1957. május 1. „rejtélyét".

Aztán pedig – történelmi véletlen folytán – egy emberöltő jutott a magyar felnőtt nemzedékeknek, hogy megszokják a „szükségtől való mentességet". Ezalatt Kádár megpróbálta a magyar átlagos életszínvonalat a Nyugat-Közép-Európától elszakított térségek, Kelet-Németország és Csehország szintjéhez közelíteni, részben sikerrel. Mindezt természetesen kapitalizmus nélkül, nagyfokú

egyenlőséggel. Az országban nagyon sokan elhitték, hogy ez hosszú távon lehetséges. Hittek Kádárnak, és hittek Kádárban.

Trianon fia, Hruscsov öccse

Kádár az 1930-as évek Magyarországán kapta eszmei neveltetését. Ahol és amikor a kommunizmus nem az éhínséggel, a tisztogatásokkal, a Gulaggal volt egyenértékű, hanem a szabadság, egyenlőség, testvériség és bőség utópiájával. Abban a marxista irodalomban, amiből Kádárt tanították, szó sem volt központi tervutasításos gazdálkodásról. (Maga Marx csak nagyon félreeső helyen tett említést ennek a lehetőségéről, Lenin – tudomásom szerint – sehol.) Az első két szovjet ötéves terv a marxista elmélethez képest újításnak, éspedig – a hírzárlat miatt – elképesztően sikeres újításnak rémlett.

1945 után a Szovjetunió háborús győzelme, valamint a gyors gazdasági újjáépítés azt a benyomást keltette, hogy a sztálini modell beválik. Az 1956 elejétől 1958 végéig terjedő magyarországi eseményeket viszont nem lehet megérteni a szovjet ideológia megrendülésének, majd új konszolidációjának az ismerete nélkül. Hruscsov titkos Sztálin-ellenes kongresszusi beszéde, majd a „nemzeti kommunizmus" lengyelországi diadala 1956-ban azt sejtette, hogy a Szovjetunió s vele a blokk többi állama akár a kommunizmus valamelyik Sztálin előtti fázisához is visszatérhet.

Az elterjedt történeti séma szerint Kádár „egyensúlyozott" a keményvonalasok és a reformerek, illetve Moszkva és a Nyugat között. Valójában inkább ő maga ingadozott az államszocializmus két változata – a Sztálin előtti és az 1928 utáni szovjet modell – között, mikor melyiket látta célravezetőnek. 1956. november 4-én még azt gondolta, hogy ott folytathatja, ahol a szocialista rendszer megreformálása öt nappal korábban abbamaradt. Köztudomású, hogy az elején bevette volna kormányába Nagy Imrét, akinek az „árulását" ekkor még nem tartotta főbenjáró bűnnek. Még a december eleji KB-ülésen is – egy héttel Rácz Sándor, Bali Sándor letartóztatása előtt – a munkástanácsok jövőbeli fontosságáról elmélkedett. A szovjet tömbben példátlan módon 10 százalék alá csökkentette a felhalmozási rátát, azaz a sztálinista gazdaságpolitikának épp az ellenkezőjét kezdeményezte (levágta az „aranytojást tojó tyúkot"). Gazdasági reformbizottságokat hívott életre nem kommunista szakértők részvételével.

Innen jutott egy éven belül a munkástanácsok feloszlatásáig, a reformtervek *ad acta* tételéig, a tömeges bebörtönzésekig és halálos ítéletekig, Nagy Imre és társai bíróság elé állításáig és – a csillapító szovjet ajánlás ellenére is – a kivégzés jóváhagyásáig. Kádár uralmának első teljes éve, 1957 ugyanis Hruscsov megerősödésének éve volt. A magyar forradalom leverése után a Szovjetunió és a Nyugat közötti diplomáciai játszma szinte zavartalanul folytatódott. Megkezdődött a gyarmati rendszer végső felbomlása, s Moszkva abban reménykedhetett, hogy nagyszámú szövetségesre tehet szert Európán kívül. Júniusban Hruscsov leverte a régi gárda puccskísérletét, megerősödött hatalmában. És végül októberben a Szputnyik felbocsátása azt sugallta, hogy az új szovjet modell – a Sztálin tébolyától immár megszabadított parancsgazdaság – a technológiai versengésben is működik, sőt hatékonyabb lehet a nyugati kapitalista rendszernél. Kádár úgy nyugtázhatta, hogy a sztálinizmus a kommunista üdvtörténet szempontjából rossz kitérő volt, a fejlődés most már a hruscsovi modell jó vágányán halad az utópia megvalósulása felé.

Nagy Imre cselekedetei közül így kettő vált fontossá az 1957-es év során: a Varsói Szerződésből való kilépés önhatalmú bejelentése, tehát az elválás a Szovjetuniótól; és a koalíciós kormányzás helyreállítása az utolsó napon, aminek Kádár szemszögéből más célja nem lehetett, mint hogy visszafordítsa az üdvtörténeti haladást. Ebből a szemszögből akkor nagyobb bűn nem létezhetett. Igazából nincs bizonyíték arra a feltételezésre, hogy Nagy Imre kivégzésével egy esetleges ellenzék kristályosodási pontját akarta megszüntetni. Nagy politikailag mindig is gyengébb volt, semhogy ilyen szerepet betöltsön, Kádár pedig óvatosabb, mint hogy valakit taktikai megfontolásból ölessen meg pár évvel Rákosiék *leleplezett* vérengzése után. Viszont – kommunista beidegződésénél fogva – hitt abban az összeesküvés-elméletben, hogy az „ellenforradalom", amelyet a haladás megfordításának értelmezett, egyenesen a horthysta restaurációhoz, többek közt a számára iszonytató, 1945 előtti magyar kapitalizmus visszaállításához vezetett volna.

Kádár unokái

Az 1960-as évek elejére a reálbérek és reáljövedelmek növekedése máris megállt, és nyilvánvaló lett, hogy a nyomor után a „közönséges" szegénység felszámolására a Sztálin nélküli sztálinizmus már nem alkalmas. Ekkor újra erősebb lett Kádárban

a pragmatikus énje. 1963. április 4-én lépett hatályba a „nagy amnesztia" – pár nappal korábban már szabadultak az elítéltek –, de ez már csak a konszolidáció záró aktusa volt. Kádár az 1960–61-es kis válság után tisztában volt vele, hogy nem dacolhat tovább a Nyugattal, és a továbblépéshez szüksége van a középosztály együttműködésére. Az 1962. novemberi pártkongresszuson hirdette meg az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszavát, és nagyjából ugyanakkor kötöttek egyezséget az amerikai kormányzattal az amnesztiáról.

A parancsgazdaságtól való elszakadásnak kedveztek a külső körülmények: a nyugati gazdaság a háború utáni konjunktúra utolsó évtizedét élte, a Hruscsovot 1964-ben leváltó csoportból pedig a gazdasághoz értő és gyakorlatias Koszigin befolyása 1968-ig vetekedett Brezsnyevével. Így a szovjet erőforrásokra támaszkodva és a nyugati kapcsolatokat javítva még a piaci viszonyok halvány imitálásával is sikerült gyorsan növelni az életszínvonalat, egyelőre brutális eladósodás nélkül.

Amint a külső feltételek megváltoztak – 1968 után Brezsnyev felülkerekedett, a szovjet gazdaságban megkezdődött a pangás időszaka, a példátlan nyugati konjunktúrának véget vetett a dollár-, majd az olajválság –, a magyar reformkommunista kísérlet is kifulladt. Megkezdődött a rohamos eladósodás. Az ajtón kikergetett kapitalizmus visszajött az ablakon, a hetvenes évek végére a magyar gazdaság a kapitalista világgazdaság függvényévé vált. Az 1979-es nagy áremelések és az 1956 (sőt 1953) óta első komoly reálbércsökkenés a kádári politika vereségét jelentette. Innen már csak a rendszer tehetetlensége tartotta Kádárt a hatalomban, míg kommunista illúzióinak utolsó fellángolásába, az 1985–86-os gyorsítási kísérletbe végképp bele nem bukott.

Kádár János tehát megszüntette a nyomort, és sokat oldott a szegénységen, de a róla elnevezett korszakban senki sem mondhatta ki nyilvánosan és egyértelműen, hogy ez a megoldás hamis, mert hamis alapfeltevéseken alapul. Csoda lenne, ha azok a milliók, akiknek a sora jobb lett, erre maguktól rájöttek volna. A „rendszerváltók" túlnyomó többsége nem a gazdasági-társadalompolitikai rendszer működésképtelen voltára, hanem Kádár erkölcsi bűnére koncentrált, és semmit sem tett a politikai hagyatékkal való szembenézésért.

Utána pedig a kádárizmus azért maradhatott eleven hatóerő, mert a hatalomhoz jutott pártok egyszerűen nem tudtak mást kitalálni. A jólét anyagi jogon való növelésénél vonzóbb ígéret és program nincs. Az eladósodás emlegetése

mindig absztrakt bírálat marad, pontosan azért, mert az állampolgárokat 1990 után is arra nevelték, hogy jólétüket elválasszák a saját teljesítményüktől, mintha a piacgazdaság valahol máshol létezne.

1990 és 2010 között – az első Orbán-kormány első évét kivéve – Magyarországon a kormánypártok csakis akkor lehettek népszerűbbek az ellenzéknél, ha fedezet nélküli, eladósodáshoz vezető állami osztogatást és kádári stílusú létesítményavatósdit folytattak. A mai helyzet feltűnően hasonlít a gazdasági reformok bukása utáni állapotra, amit Kornai János oly érzékletesen írt le *A hiány*-ban: a politikailag kivételezett óriásvállalatok szimbiózisban élnek a politikai hatalommal, élvezik a kegyeit és nyomást gyakorolnak rá. Azzal a különbséggel, hogy egyes „hazai" óriáscégek ma már magántulajdonban vannak, és ebből a pozícióból korlátozzák – az állam maguk alá gyűrésével és közreműködésével – mások vállalkozói, piaci szabadságát. Közben az állam szükségszerűen eladósodik, bár mivel a gazdaság már nem vagy csak minimálisan növekszik, az osztogatásból ténylegesen egyre kevesebbeknek jut.

1989-ben eljött az igazság pillanata, és a hamis módon felszámolt szegénység tömegessé vált. Újabb két évtized elteltével pedig növekedni kezdett a nyomor. Magyarországon egyre több ember szegényebb annál, mint amit az emberi erőforrások, gazdaságföldrajzi adottságok és külső gazdasági-politikai feltételek indokolnának. Kádár utódai semmit sem tanultak a történelemből, de nem is tanulhattak, hiszen maguk hamisították meg. Kádár bűnét az 1956 utáni terrorra egyszerűsítik, letagadják, amit a társadalompolitikában – e téren nem gonoszságból, hanem baloldali meggyőződésből – átmenetileg elért, de nem hozzák helyre, amit – kommunista korlátai miatt – bűnösen elrontott. Ha így megy tovább, visszajutunk oda, ahol ő kezdte. A nemzeti nyomorba.

11. Az ügyesek országa

Nemcsak önmagában volt tarthatatlan a kádárizmus fő célja, a jólét folytonos növelése, hanem a további javulást is megakadályozta azzal, hogy tömegekkel hitette el: mindez lehetséges kapitalizmus és plurális, szabadon versengő demokrácia nélkül. De pontosan ez utóbbi kettő volt az, amit az új, középosztályból jövő politikai kaszt többsége sem akart. Többféle taktikával és stratégiával próbálkoztak a következő negyedszázad során, egyik sem vált be. A több mint három évtizeden át tartó életszínvonal-emelkedés lekicsinylése es erkölcstelennek bélyegzése például eleve nem lehetett hatásos, mert az embereknek nem lehetett bemagyarázni, hogy ami volt, és amit jónak tartottak, az nincs, és különben is bűn. Ezekkel az érvekkel a középosztálybeli véleményformálók és politikusok önmagukat nyugtatták meg, egyszersmind félrevezették magukat, és ennek súlyos következményei lettek, mivelhogy (többek közt) ennek az önbecsapásnak a jegyében kormányoztak. Bár ahogy az idő, a nemzedékváltás és a lankadatlan agitprop elmossa az 1989 előtti valóság emlékét, egyre kevésbé van szükség arra, hogy lényegileg mást ajánljanak helyette.

A Kádár-kori jólétnövekedést mint a többség döntő politikai alapélményét négyféle, alapvetően morális érvvel próbálták kisebbíteni és maguknak kimagyarázni. Nézzük ezt a négyet, és azt, hogy mi volt a beszédhez képest a valóság.

1. A jólét növelése hitelből történt, bűnösen eladósítva az országot.

Emögött az alkuelmélet rejlik, vagyis az a képzet, hogy az életszínvonal-emeléssel Kádárnak nem az életszínvonal-emelés volt a célja, hanem az egész korszakban az, hogy a melósok megbocsássák a forradalom leverését, a terrort, és ne kezdjék újra ötvenhatot. És mivel a gazdaságban nem létezhettek források a jólét növelésére, erkölcstelen célját csakis erkölcstelen, nem munkából, hanem bankoktól, ráadásul külföldi bankoktól származó pénzzel valósíthatta meg. Pénzt vett föl, és odaadta az embereknek, hogy tűrjenek és hallgassanak.

Látható, hogyan vetülnek vissza s keresnek igazolást maguknak a későbbi politikai-ideológiai hadműveletek. Valójában a Kádár-korszak nettó 31 és fél

évéből öt és fél, plusz kettőben – 1974 elejétől 1979 nyaráig és 1985–86-ban – állt gátlástalan nyugati hitelfelvétel a jólét növekedése mögött, és akkor sem közvetlenül. Az idő és az esetek nagy részében az életszínvonalat nem – vagy nem közvetlenül – nyugati kölcsönökből növelték; és megfordítva: a kölcsönökből sok mindenre költöttek, de az a pénz igen ritkán jutott el egyenest a „társadalomhoz". (A nyugatiaknál alacsonyabb energiahordozó- és nyersanyagárak, a garantált szovjet piac felfoghatók egyfajta masszív hitelnek, de ebben a többi KGST-tagország is részesült, másutt viszont ilyen életszínvonal-emelkedés nem volt.)

A Sztálin utáni korszak uralkodó doktrínája szerint a szocialista gazdaságok növekedési potenciálja hosszú távon nagyobb, mint a kapitalista gazdaságoké; az életszínvonal emelkedése pedig egyenesen következik a gazdasági növekedésből. Amíg meg nem kezdődött számos országban – nemcsak nálunk – az eladósodás, és ezzel párhuzamosan le nem lassult a növekedés, addig a nemzeti jövedelem és az életszínvonal viszonya attól függött, mennyit *nem* költöttek az adott országban beruházásra és a hadseregre (utóbbi nagyrészt szintén ipari beruházásokat jelent). A kádárizmus sajátossága – az eladósodástól függetlenül – a többi szocialista országhoz képest az volt, hogy viszonylag alacsonyan tartotta a felhalmozási rátát, és a nemzeti jövedelemből többet hagyott meg a fogyasztásra. Ez utólag nézve nem feltétlenül volt baj, mert a szocialista beruházások nagy része ablakon kidobott pénznek mondható. Tény, hogy 1957-ben a Szovjetunió és más „baráti" országok – súlyos politikai áron – összedobtak csaknem 300 millió dollárnyi devizakölcsönt, de mint láttuk, az első és legnagyobb életszínvonal-korrekciót mégiscsak az tette főként lehetővé, hogy a térség 1945 utáni történelmében példátlanul alacsony szintre, 10 százalék alá nyomta le a felhalmozási rátát.

Miután viszont 1974-ben megkezdődött a rohamos eladósodás, Magyarországon a fogyasztási arány éppenséggel enyhe csökkenésnek indult, és növekedtek a beruházások – éppen 1978-ban értek csúcspontra, s ekkor vált világossá, hogy a hitelfelvételt államcsőd nélkül nem lehet folytatni. A hitelek óriási része tehát nem fogyasztásra ment el (már 1976-ban megzökkent az életszínvonal emelkedése), hanem olyan, nem sürgető vagy abszolút pénzfecsérlésnek bizonyuló beruházásokra, mint az orenburgi gázvezeték építése, a Ganz-Mávag vagy a textilipar rekonstrukciója. Utána pedig a hitelfelvételnek nem volt sokkal több értelme, mint a rövid lejáratú hitelek visszafizetése és a kamatok kiizzadása.

Kádár 1985-ös gyorsítási kísérlete, amely pár év alatt megkétszerezte az amúgy is horribilis adósságállományt, ugyanezen idő alatt a fogyasztás mindössze 8 százalékos növekedéséhez járult hozzá – hogy mennyiben, azt nem lehet tudni. Annyi biztos, hogy ebben az időben lépett hatályba az a népesedéspolitikai intézkedéscsomag – a gyermekgondozási díj bevezetése, a családi pótlék, az anyasági segély emelése –, amely ugyan középtávon sem állította meg a születések számának csökkenését, viszont az államháztartás akkori helyzetében gazdaságilag abszurd volt. Talán nem véletlen, hogy a Kádár-rendszer rövid távon pénzügyileg veszélyes, hosszú távon szakpolitikailag hatástalan intézkedései közül ezt találta a leginkább „előremutatónak" és megőrzésre méltónak az 1989 utáni „jobboldal".

Összefoglalva: a nyugati eladósodás és a jólét növekedése között nem mutatható ki szabályos összefüggés.

2. A jólét növekedése önző ügyeskedésen, kiskapuk keresésén, a jogszabályok tudomásul nem vételén alapult. A rendszer individualistává, az erkölcsileg magasabb rendű kollektív, nemzeti célok iránt közömbössé nevelte az embereket.

Az „ügyeskedés", „nyerészkedés", „kispolgári önzés", „harácsolás" a Kádár-rendszer baloldali frakciójának, a Biszku- és Gáspár Sándor-féle, úgynevezett munkásellenzéknek és az 1956 után újra integrálódott népi értelmiségnek volt a hívószava, valamint – nem pontosan ezekkel a fogalmakkal – a maroknyi szélsőbalos értelmiségi ellenzéké. Összeért kétféle kollektivizmus: ahol a marxisták „a társadalom"-ról beszéltek, ott a népiek „az ország"-ról vagy „a nemzet"-ről, a hithű marxista – nacionál-kommunista – népiek pedig hol erről, hol arról. Az individualizmus, az egyéni, sőt a családi jólét növelése mint cél számukra ellenséges ármány volt.

A jogtisztelet hiánya, a személyes összeköttetések gátlástalan kihasználása, a reflexszerű kiskapukeresés, a kenő-, csúszó- és hálapénz, valamint a köztulajdon magáncélra való hasznosítása mind elítélendő dolog. Vegyük azonban észre, hogy az országban akkor nem a jog, hanem az állampárt uralkodott, és nem a piacgazdaság, hanem a hiánygazdaság volt az alap. És itt megint csak az osztályszemlélet hiányába ütközünk: az úgynevezett „kádári kisembert" mindezekért annak a magasabb státusú (de még a pártelit alatti) középosztálynak a tagjai szidják utólag, amely akkoriban sokkal inkább kihasználta jogon és piacon kívüli kapcsolatait, mint a gyári gépen fusizó esztergályos. Aztán, amikor képviselői

útján átvette a politikai hatalmat a régi pártelittől, minden tőle telhetőt megtett a piacgazdaság és a joguralom kiépítésének blokkolására az anyagi jogosultságaihoz való ragaszkodás („nekem ez jár az államtól") és a jog barkácsolása útján.

3. A rendszer az egyszerű emberek súlyos önkizsákmányolása árán tett lehetővé „némi" jólétet.

Ez igaz, de több megszorítással. A „némi"-t, mondom, felejtsük el. Azonkívül elég falsul hangzik olyan középosztálybeli kritikusok szájából, akik önkizsákmányolás nélkül tettek szert jólétre. (Bár az is igaz, hogy a Kádár-korszak vége felé a ténylegesen önkizsákmányoló gyári munkások, bányászok, téeszparasztok, iparosok, éjszaka beszerző, nappal árusító zöldségesek stb. csakugyan többnyire jobban éltek, mint a kritikus értelmiségiek vagy akár az irodai munkát végzők átlaga.) De azért sincs helyén mindenestül ez az állítás, mert egészen 1979-ig a reálbérek, tehát a munkahelyi, nyolcórás munkáért kapott fizetések is gyorsan nőttek. És az ideológiából következő teljes, sőt kötelező foglalkoztatás, a piaci érdekeltség hiánya – s ami e kettőből következett: a rossz szervezettség – miatt az üresjárat és a lógás ugyanolyan jellemző volt, mint a túlhajszoltság. A kapun belüli munkanélküliség, a béregyensúly kedvéért fölvett, az idő nagy részében tétlen anyagmozgatók sokasága és a munkaverseny meg a túlórázás ugyanannak a perverz gazdasági rendszernek a két oldala. A túlhajszoltságnak és a céltalanság tudomásul vételének ugyanolyan romboló hatása volt.

Az 1980-as években aztán nagyon gyorsan elvált az a csoport, amely csak a zsugorodó reálértékű fizetéséből, rokkant- vagy öregségi nyugdíjából tudott megélni, attól, amelyik a nyolcórás fizetés csökkenését ellensúlyozni tudta. Ez utóbbi csoport pedig nem feltétlenül élte meg jóléte további, szerényebb-nagyobb növekedését önkizsákmányolásként. Ez átvezet a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés negyedik fajta kritikájához, illetve annak a pontatlanságához. Politikailag, a jelenben is érvényesülő hatás miatt talán ez a legfontosabb kérdés.

4. Az emberek a gondoskodó, paternalista állam iránti hűségre nevelődtek, amely bölcsőtől a sírig kipárnázta életüket; és leszoktak a szabadságvágyról.

Liberális közgazdák, politikusok, közírók igen gyakran ezzel magyarázzák, miért fulladt előbb vagy utóbb kudarcba minden olyan kísérlet, amely a térségben példátlanul magas magyar újraelosztási rátát és adóéket csökkentette volna; az alanyi jogon járó juttatásokat rászorultság szerint osztotta volna; az „ingyenes" (adókból, járulékokból finanszírozott) szolgáltatásokat nagyobb részben fizettette volna meg azokkal, akik igénybe veszik őket; és az államnak való kiszolgáltatottság helyett öngondoskodásra ösztönzött volna. Csakhogy a szocialista „gondoskodó állam" összetevői – garantált munkahely, általános és (törvény szerint, névleg) ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, gyermeknevelést segítő juttatások, öngondoskodástól független, egységes nyugdíjrendszer és a fizetésekhez képest viszonylag magas nyugdíj – mindegyik kelet-európai szocialista országban megvoltak. Azokban is, ahol a jólét nem érte el a magyar szintet, s ahol az állami fizetést sokkal kevésbé lehetett magánmunkával kiegészíteni.

Megint csak ugyanoda lyukadunk ki: az újraelosztást csökkentő reformokat nem a „kisemberek" blokkolták, hanem azok, akiknek módjuk volt megakadályozni őket: az új politikai elitet delegáló középosztály, a lakosság felső jövedelmi szegmense. Másfelől a többség körében nem (általában) a „gondoskodó állam" volt igazán népszerű mint a viszonylag kis állam és a liberális piacgazdaság ellentéte, hanem a kelet-európai szabványtól némiképp – következményeit tekintve *lényegesen* – különböző magyar modell.

Segíts magadon, az állam is megsegít

Hogyan festett az állam és a gyarapodó egyén (család) viszonya a valóságban? Akár liberális kritikusokról van szó, akár a „kádári kisembert" taktikától függően hol szidalmazó, hol „józan gondolkodású magyar embernek" tekintő „jobboldali" propagandistákról, amikor a kádári örökségről beszélnek, leginkább a panellakók – (volt) ipari munkások, alsó-középosztálybeliek – lebegnek a szemük előtt. Holott ők a kisebbség. A XXI. század elején nyilvántartott négymillió lakás 70 százaléka a XX. század második felében épült, ezek közül csak 650 ezer lakótelepen, vagyis az új lakásoknak kevesebb mint egynegyede. A többség: családi ház, amelyet „vidéken" építettek, falvakban, kisvárosokban, nagyobb városok központján és lakótelepein kívül, az évtizedek során sok milliárd euró értékben. Vagyis ezt az értéket nem „kapták", hanem megtermelték.

A Kádár-kori életszínvonal-emelkedés java része a városi központoknál eredetileg sokkal szegényebb kis településeken, városszéleken, agglomerációban zajlott; és

mivel az 1989 utáni gazdasági váltást a nagyvárosi központok jobban vészelték át, „vidéken" volt nagyobb és fájdalmasabb a zuhanás. Ez nagyban magyarázza, miért is erősödött meg a „vidéket" a szocialista és liberális pártoknál jobban ismerő – vagy mondjuk úgy, jobban érzékelő – Fidesz, majd a Jobbik.

A való életben az állam – lásd föntebb – nemcsak munkabér formájában adott „több pénzt az embereknek", amíg tudott, hanem számos szinten és sokféle formában a több munka útján való egyéni gyarapodást segítette. Erre pedig „vidéken" éppenséggel több lehetőség volt, mint a városi központokban. Egy átlagos magyar falu gazdasága a mezőgazdaságban vagy iparban végzett munkán kívül a házépítés köré szerveződött. A családiház-építés központi fontosságára jellemző, hogy az új lakások alapterülete 1986-ban a keleti tömbben Magyarországon volt a legnagyobb: 83 négyzetméter, azaz nagyobb, mint az átlagosan magasabb életszínvonalú Kelet-Németországban (61,2) és Csehszlovákiában (81,9). Ez úgy volt lehetséges, hogy a rengeteg (tipikusan háromszintes) családi ház területe felhúzta az átlagot a lakótelepi és egyéb társasházakhoz képest.

Honnan volt rá pénz? Az állam garantálta, hogy az embereknek legyen munkahelyük, és az ott végzett munkát kifizessék, függetlenül attól, hogy mennyire volt piacképes az áru, amit termeltek – de ez minden szocialista országban így volt. Ezen felül viszont a háztájiban – majd a nyolcvanas évek elejétől az iparban is – lehetőség volt legális munkával, állami segítséggel többletjövedelem-szerzésre, miközben az állam fölöttébb türelmes volt a feketegazdasággal szemben.

A mezőgazdasági termékek egyébként piacképesebbek voltak az ipariaknál; ebben az ágban előbb kezdődtek el és stabilabbak maradtak a reformok, és sokkal inkább elterjedt a piaci gondolkodás. Miközben egyre csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, az itt szerzett jövedelmek a nyolcvanas évekre utolérték vagy kicsit meghaladták az ipari jövedelmeket. És ha az ipari munkás kis településen élt, kiegészíthette a fizetését némi agrártermeléssel.

A szövetkezetek az államtól való lazább függésük miatt rugalmasabban tudták termelésüket a valóságos piaci kereslethez igazítani, és ez ipari, szolgáltatási melléküzemágaikra is vonatkozott: ki tudták tölteni a hiánygazdaság hézagait a takarítástól a városi borozó létesítésén át a hótaposó gyártásáig. 1973–74-ben, a gazdasági reform visszavételekor korlátozták a téesz-melléküzemágakat, ám a nyolcvanas években újra felvirágoztak a mezőgazdasági nagyüzemekhez kapcsolódó vállalkozások.

De nemcsak ennyi. A lakásépítéseket az állam bőkezűen támogatta közvetlenül is, olcsó kölcsönök és a vállalt gyerekek után járó szociálpolitikai támogatás formájában (a nyolcvanas évek elejétől családi ház építésére is adtak). Az építőanyagok árát sokáig nem a kereslet-kínálat szabta meg, azaz viszonylag alacsonyan tartották. A kis települések gazdaságába ilyenformán elég sok pénzt injektáltak, tovább növelve a helyi *piac* felvevőképességét. Volt, aki „ingyen" munkával dolgozta le a beinjektált pénzt, a szakiparosok pedig természetesen fizetségért. De ahogy az építkezők maguk is az államilag garantált ipari vagy mezőgazdasági piacra való termeléssel halmozták fel az építkezéshez szükséges pénz nagy részét, az iparosok vagy feketén vállalkozó szakmunkások is ilyen forrásokból egészítették ki az építkezésből (esetleg a nyolcórás munkából) szerzett jövedelmüket. (És persze a szakképzés is ingyenes volt.)

A gyárban dolgozó szerkezetlakatos otthon műhelyt épített, és ott vállalt munkát. A marós géemkázott: gyakorlatilag jobb pénzért adta el szaktudását ugyanannak a gyárnak, amely rászorult erre a szaktudásra. Az ácsmester kormányközi megállapodás alapján „baráti" arab országban dolgozott sokáig – akár volt értelme az ottani munkájának, akár nem, a hazainál nagyobb fizetését így is, úgy is megkapta. Az asztalos disznót tartott a hátsó udvarban; a tápon állami támogatás volt, a felvásárlás pedig azért volt biztos, mert biztos volt a hazai és a keleti piac. A kőműves bort termelt; ezt is felvásárolta az állam, igen szerény minőségi követelményekkel, de gyakorlatilag senki sem akadályozta azt sem, hogy eladja ismeretségi alapon, jobb áron. Amikor már bővíthetett, megvette második Barkasát, emberei egyszerre két helyen dolgoztak, felhalmozott pénzét sörözőbe fektette.

Akármerre nézünk: az emberek úgy gyarapodtak, hogy maguk dolgoztak, és maguk értékesítették a munkájukat vagy annak a termékét, de az állam minden szinten besegített kézbe adott pénzzel, kölcsönnel, a legkülönfélébb módon garantált piaccal. A kis magántulajdon és magánmunka révén való gyarapodásnak az államosított gazdaság volt a megbízható bázisa, szolgáltató gépezete. Ez nem más, mint az a gazdasági szerkezet, amit a magyarok óriási többsége akart 1945-ben éppúgy, mint 1956-ban. A többség 1989-ben úgy érezte, hogy ez a modell bevált; ha „elhúznak a komcsik", „kimennek az oroszok", és csatlakozunk a Nyugathoz, ennek a modellnek az alapján folytatható, sőt fel is gyorsulhat a nyolcvanas években nagyon lelassult vagy megakadt növekedés, ami egyenlő az életszínvonal-

javulással. És mivel ez nem így történt, húsz évvel később a többség még inkább úgy érezte, hogy az a modell volt a jó.

Hozzá kell tenni, hogy a Kádár-kori, nem piaci jellegű házépítési boom 1990 után átoknak bizonyult. Amikor megnőtt a munkanélküliség főleg éppen a falvakban és a kisvárosokban, a saját ház helyhez kötötte a viszonylag képzett munkaerőt. A nagy értékű és drágán fenntartható ingatlanokat nem lehetett (megfelelő áron) eladni, a munkalehetőségekhez közel nem lehetett (olcsón, megfelelő) lakást venni, a bérlakások piaca pedig sorvatag volt, és az is maradt. Jellegzetes sors volt, hogy a hajdan jól fizetett szakmunkás ült a kifűtetlen, háromszintes házában, próbált ebből-abból megélni, és védeni tulajdonát a nyomorgóktól, akiknek 1990 előtt sem tellett – pénzből, időből, műszaki tudásból – építkezésre.

A való életből vett példákkal azt akartam bizonyítani, hogy a létező szocializmus páratlanul és sajnálatosan sikeres, a jelent is tönkretevő magyar modellje igazából nem a szabványos kelet-európai kommunizmus volt. Nem is a mai történeti mitológiában feltételezett erkölcstelen „alku" Kádár és az 1956-ban még lázadó „társadalom" között. De nem is a vállalati önállóságon alapuló, piacot imitáló gazdasági reform (amivel – a közhiedelemmel ellentétben – a szocialista országok többségében megpróbálkoztak; igaz, Magyarországon a leginkább átfogóan). Hanem az, amit valóban magyar modellnek nevezhetünk, nem volt más, mint a Nyugat-Európában a hetvenes évekig uralkodó (és akkor elégtelennek bizonyuló) keynesi gazdaságpolitika torz és korlátozott változata. Az állam pénzt injektál a gazdaságba – annak nem állami szférájába is –, ezzel valóságos fogyasztói keresletet teremt belföldön, valamint segíti a valóságos bel- és külföldi – elsősorban szovjet, illetve „baráti" – kereslet termeléssel való kielégítését. Aztán a magánemberekhez befolyó pénzek növelik a keresletet, és így tovább, körbe-körbe.

Torznak egyrészt a mesterséges pénzügyi rendszer miatt torz: nincsenek általános adók, az árak függetlenek a kereslet és kínálat alakulásától, az inflációt nagyon sokáig egyszerűen akaratból akadályozzák. És persze az egésznek az állami tulajdon uralmával, a tervgazdasággal kell megférnie. Azokban az ágazatokban viszont, amelyek valóságos keresletet elégítettek ki, jellemzően gyors volt a növekedés. Ez nem függött sem a reformok pillanatnyi helyzetétől, sem az eladósodás mértékétől. Ilyen volt 1964-től a mezőgazdaság, 1960-tól a lakásépítés,

a tartós fogyasztási cikkek gyártása és a vegyipar nagy része. (Bizonyos értelemben a hadiipar is.)

Az eladósodást – az uralkodó antikádárista mítosszal ellentétben – nem holmi alattomos politikai *cél*, az új ötvenhat megelőzése idézte elő. Hanem két *ok*, két gazdaságon, illetve gazdaságpolitikán belüli tényező: az egyikkel az egész Kádár-korban kínlódtak a gazdaság irányítói. Ahhoz, hogy a valóságos hazai és baráti keresletet ki tudják elégíteni, folyamatosan nagy mértékű nyugati importra volt szükség – gépekre, nyers- és alapanyagokra, cserébe viszont a magyar gazdaság nem tudott eleget exportálni Nyugatra. A dollárelszámolású külkereskedelmi mérleg szinte mindig reménytelenül rossz volt. A másik a tervgazdasághoz fűződő illúzió: az 1973 utáni eladósodási spirált eredetileg az indította el, hogy Kádár az olajválságban a marxista elméletben leírt nagy kapitalista „túltermelési" válságok egyikét látta, és azt gondolta, itt az alkalom, hogy bebizonyítsuk a központi tervezésen alapuló szocialista gazdaság magasabbrendűségét. Baj nem lehet a hitelfelvételből, hiszen ezt az olajpénzt szinte hozzávágják az emberhez, és mire vissza kell fizetni, hol leszünk mi már, és hol lesznek ők? Ezért nőtt a reform leállításával, a klasszikus tervgazdasági modellhez való visszatéréssel együtt a felhalmozási ráta, mígnem a tervgazdaság a csőd szélére került annak rendje és módja szerint.

Nem mellesleg hasonló logikával kezdte eladósítani Gierek Lengyelországot már az olajválság előtt, pár év fogyasztói enyhületet hozva a lengyeleknek (aminek aztán 1976-tól 1989-ig sokkal súlyosabb volt a böjtje, mint nálunk). De mondom, a jólétet növelő valódi magyar modellnek az eladósodás nem feltétele volt, hanem részben következménye; részben pedig a kettő független egymástól.

A tulajdonviszonyok és a társadalmi tagolódás szempontjából pedig a magyar modell a következőképpen festett:

A jövedelemegyenlőtlenség csekély volt – 1972-ben, az első gazdasági reformprogram leállítása előtt a felső tized jövedelme a legalsóénak 4,9-szerese (a kormányzat ekkor kísérletet tett egy gazdasági menedzserréteg kiemelésére); a következő tíz év alatt még ez is 3,8-ra mérséklődött. A szovjet blokk több más országában is nagyjából ez volt az ábra. Magyar sajátosságnak legföljebb a reálbérek 1957 és 1979 közötti tartós és gyors növekedése mondható, de az 1979-es áremelésekkel ez is megszűnt. Ami különbség: a hatvanas évektől az állam nem csupán tűrte, de aktívan támogatta is, hogy az államosított munkán felül ki-ki – tudását,

képességeit, képzettségét hasznosítva – kis magánvállalkozóként tevékenykedjen, kitöltse a hiánygazdaság hézagait, és fizetésén felüli jövedelmet szerezzen. Míg az ortodox kommunisták és ortodox népiek ezt „ügyeskedésnek" és „önzésnek" nevezték, a többség minden ideológiai gátlástól mentesen élt a lehetőséggel.

Itt kell beszélni valamiről, amiről nem szokás, de aminek döntő hatása volt az 1989 utáni évtizedekben. Ahogy már mondtam, a pártállami politikai kasztot leváltó új politikai elit (az is mindinkább kaszt lett) a középosztályból került ki, ahogy azok az ideológusok is, akik a Kádár-rendszert értelmezték az új rendszer legitimálásának céljával. Ennek folytán a középosztály 1989 előtti szerepe kimarad az értelmezésből, nevezetesen az alkuelméletből. Az alkut – „a szabadságról való lemondásért némi jólétet kapsz cserébe" – ezen értelmezés szerint úgy általában „a társadalommal" kötötte Kádár, esetleg „Kádár népével", mely utóbbin főleg a kétkezi dolgozók értendők. A középosztály legföljebb mint elnyomott, diszkriminált áldozat került szóba.

Holott a középosztály – korabeli fedőnevén a „dolgozó értelmiség", ami a fehérgalléros állami alkalmazottak tömegét jelentette – származásától nem mindig függetlenül, de gyakran ugyanúgy élhetett a jólét magánúton való növelésének lehetőségével, mint a főnökének maszekban dolgozó téemkás vagy a háztájiban fóliázó téesztag. Sőt, több lehetősége volt, éspedig két okból.

Az egyik: a kommunisták minden kelet-európai országban államcsínyszerű körülmények között szerezték meg a teljhatalmat, majd a rendszer válságai nyomán több helyen újabb puccsal új garnitúra vette át a vezetést. Magyarországon azonban az utolsó puccsra 1956-ban került sor, ezt a gazdasági fellendülés időszaka, a nemzetközi politikában pedig, mondjuk úgy, a hidegháború fokozatos civilizálódása követte. Így nem maradt meg a szakadék „ezek" (a puccsisták) és a társadalom többi része, vagy hogy az összemosó általánosítás bűnébe ne essem, az egyes szakmák között, mint Csehszlovákiában 1968–69 és Lengyelországban 1981 után. A vállalatok, intézmények, szakmai szervezetek, a minisztériumok és más állami hivatalok, valamint az országos és helyi pártközpontok háromszögében akadálytalan volt az átjárás. A sztálinista időszakban és a Kádár-korszak első éveiben politikai komisszárokat telepítettek a szakmákba, később viszont a szakmákból egyre többen jutottak be a politikai vezetésbe. Vagyis a középosztály tetemes része – kivéve a kistulajdonos „maszekokat" és a szellemi szabadfoglalkozásúakat, akik el voltak zárva a politikai hatalomtól – a politikai

hatalom befolyási övezetében, egyszersmind annak védelme alatt és kedvezményezettjeként élte az életét. Közelebb volt tehát a centrumhoz, mint a társadalom többségét alkotó ipari vagy szolgáltatási szektorban dolgozó munkások és parasztok, és ez a közelség előnyöket, plusz jövedelemforrásokat jelenthetett.

A másik: különféle okok folytán Magyarország a blokk többi országához képest az 1980-as években már kivételesen jó kapcsolatokat ápolt a Nyugattal, de nem annyira jókat, hogy mindenki egyenjogúan juthatott volna a nyugati kapcsolatokhoz, javakhoz, információkhoz. Itt megint csak a középosztály volt előnyben.

Először is, mert egyszerűen több pénze és ideje volt rá, s egy töredéke nyelveket is jobban tudott. Másodszor, mert Magyarország különleges helyzeténél fogva a szakmákon belül állami támogatással tarthatott nyugati kapcsolatokat (kiküldetések, tanulmányutak, minisztériumi ösztöndíjak, konferenciajárás, konferenciarendezés, hasonlók – és persze műszaki, gazdasági hírszerzés meg technológiacsempészet). És harmadszor, mert – az előző századforduló pusztán a szegénység miatti „kitántorgásával" ellentétben az 1918 utáni, részben vagy teljesen politikai indítékú kivándorlási hullámaiban sokkal inkább részt vett a középosztály, mint a többi társadalmi csoport, és az állam 1963 után kifejezetten szorgalmazta a kapcsolattartást, sőt közeledést az emigránsokkal, a „diaszpórával". Mindez szintén nagyobb jólétre volt váltható.

Szerintem Magyarország mostani bajainak egyik fő oka a középosztály csoporttudatának, önismeretének hiánya, torz vagy hazug volta. Pedig mindenkinek hasznára válna – hosszú távon a középosztály egymással viaskodó csoportjainak is –, ha a sérelmek felhánytorgatása és az ellenfél szidalmazása helyett mindenki magába nézne: mit csinált, milyen állapotban volt ő vagy családja az 1980-as években, abban a rendszerben, amitől elhatárolódik, de aminél jobban *működőt* nem tudott létrehozni. Nem mintha az a rendszer jó lett volna, de a mostaninak súlyos szegénységi bizonyítványa, hogy az állampolgárok többsége számára anyagilag nem jobb.

Tehát elöl járok a példával, egy kis „coming out"-tal még akkor is, ha senki sem követi. Hely hiányában az összes előzmény és leágazás nélkül, csak vázlatosan a magam esetével illusztrálom a fentieket.

A nyolcvanas években fiatal újságíró voltam. Fizetésemet gyakran emelték, de a gyors infláció miatt nem emlékszem a pontos adatokra. Az évtized elején reálértéken a mai nettó minimálbérnek valamivel több, mint másfélszerese lehetett.

Ezért heti átlagban kb. 25 munkaórát kellett dolgoznom. A fennmaradó időben többek közt angolt tanítottam (intézményben és magánúton), fordítottam, néha tolmácsoltam. Nagyjából évente egyszer a kiadóvállalat kiutaztatott valamelyik szocialista országba (útiköltség, szállás fedezve, a napidíj bőséges.) Egyszer kaptam egy kéthetes minisztériumi ösztöndíjat Dániába, szintén kellemes napidíjjal. (Mindezt különösebb ráhajtás nélkül, egyszerűen mert elismert lapnál dolgoztam; különben inkább ügyetlennek számítottam, mint „bulistának".)

Vidéken építkeztem, részben örökségből, de főleg kedvezményes kölcsönből. Más állami támogatást is kaptam, a költségekkel való elszámolást nem vették túl szigorúan. Én is culágerkedtem, a magam módján növelve a hozzáadott értéket. Újságíróknak járó félárú vonatjeggyel utaztam a helyszínre. Termelői bort közvetítettem pesti vásárlóknak, úgy is mondhatnám, kereskedtem vele. Mindez a munkaviszonyban folytatott újságírás és a nem túl jól fizetett fordítás kivételével ma nem volna lehetséges (vagy nem legálisan). Az építkezéskor segítségemre volt az a puszta tény, hogy újságíró vagyok. Ez akkor azt jelentette, hogy a politikai hatalom védett befolyási övezetébe tartozom, egy kicsit másként bántak velem az iparosok, éppenséggel a rendőrök is, és könnyebben ment az ügyintézés a hivatalokban.

A nyugati kapcsolatokat simán jövedelemmé tudtam konvertálni. Angol és amerikai lapokat kérhettem a szerkesztőségbe, ugyanúgy vagy jobban lépést tarthattam a politikai és kulturális fejleményekkel, mint ha erre szakosodott hivatalban vagy kutatóintézetben dolgoznék. Apám Londonban élő barátja előfizette nekem a *New Musical Express*t, más ugyanezekhez az információkhoz nem juthatott hozzá, így *viszonylagos* rockszakértő lettem, írtam és rádióztam a témában eleget. Ha valaki Budapesten élt, volt némi pénze, rádiós és egyéb baráti kapcsolata, viszonylag könnyen jutott új vagy klasszikus nyugati lemezekhez és jó minőségű szalagokhoz, úgyhogy általában hallottam is azt, amiről beszéltem. 1982-ben és 1985-ben két-két hónapot töltöttem Kanadában az 1976-ban disszidált bátyám családjánál (ennyi volt a maximum, amit „meghívó útlevéllel" lehetett), akkor is vásároltam egy nagy bőröndnyi használt könyvet és lemezt, ami aztán *csak nekem volt meg*. Ebből is lett munkabéren felüli bevételem. Ma már ezzel sem érnék semmit.

Egyszóval kihasználtam az egyébként utált államszocializmus biztonságát; azoknak az előnyöknek jó részét, amiket a magyar modell az állampolgárok többségének a magángyarapodásra megadott; és azokat az előnyöket is, amik inkább az állami alkalmazott, képzett középosztálynak jártak a szovjet blokk legnyugatiasabb országában. Mindehhez nem kellett pedáloznom. Kivédtem minden kísérletet, hogy beléptessenek a pártba, ügynök se voltam, sőt „ügyes ember" se. Sokan pedáloztak, beléptek a pártba vagy ügynökök lettek, ők gyakran jobban jártak nálam 1989 előtt is, után is.

De politikától függetlenül, csak a dolog gazdasági és társadalomszerkezeti oldalát nézve: az a helyzet nemcsak nekem volt kedvezőbb a mainál, hanem a magyar nép többségének is. Miközben ugyanis a nemzetgazdaság a csőd szélén imbolygott, a nyolcvanas évekre lényegében az valósult meg, amit a többség 1945–48-ban akart és 1956-ban visszakövetelt. Nagyfokú jövedelmi egyenlőség, uralkodóköztulajdon, a többségnek hozzáférhető kis magántulajdon; a magángyarapodás lehetősége kapitalizmus nélkül, állami garanciával, de úgy, hogy az állam közben békén hagy, nem adóztat, és nem ellenőrzi szigorúan a gazdasági tevékenykedésemet, mert az végül is magánügy; legföljebb a nem tulajdonos, hanem állami alkalmazott középosztályt illetik meg bizonyos előjogok. Szocializmus sztálinizmus, terror és börtönfenyegetés nélkül; enyhe nyugatosság a Nyugathoz tartozás nélkül. Harmadik út, de a középtől jóval balra. Minden más erkölcstelen.

Az 1957 és 1979 közötti gyors, majd a többség számára a következő évtizedben sem visszaforduló életszínvonal-emelkedés a nemzetgazdaság valódi viszonyait nem (sem) ismerő többség szemében azt igazolta, hogy ez a modell működőképes. A jelek szerint Magyarországon a többség ma is ezt gondolja, és nem látja át, hogy pontosan ettől a gondolkodásmódtól nem jut egyről kettőre. Ez nem kádárizmus, nem Kádár találta ki, hanem mélyebben van belekódolva magyarok millióinak agyába. Hogy miért és mióta?

12. A NÉPI DEMOKRÁCIA KORLÁTAI

Az 1945 utáni magyar történelem ma politikailag korrektnek számító értelmezése szerint 1945-ben az oroszok megszállták Magyarországot, és ránk erőszakolták kommunista rendszerüket. 1956-ban a nép ez ellen a kommunista rendszer ellen lázadt fel. Kádár orosz segítséggel leverte a forradalmat és szabadságharcot, és a gonosznak feltüntetett ötvenhattal szemben határozta meg rezsimjét. Ez lényegében ugyanaz volt, mint Rákosié, de Kádár kicsi (a rendszeren belüli) engedményeket tett, hogy ötvenhat ne térjen vissza. A végén a nép – a politikai ellenzék vezetésével – megint fellázadt, visszatért ötvenhat értékeihez, és ezáltal megszabadult a kommunista zsarnokságtól.

Az 1989 utáni rendszer elsősorban az 1956-os forradalom és szabadságharc igenlésével, kultuszával legitimálta magát, tehát úgy kellett beállítania, hogy a leváltott rendszer ötvenhat tagadásával, azzal szemben igazolta létjogosultságát. Ez azonban nem fedi a valóságot. A Kádár-rendszer számára az „ellenforradalom" nem viszonyítási alap volt, hanem történelmi anomália, kóros kitérő az 1945-tel kezdődő fejlődés útján. A kádárizmus nem ötvenhattal, hanem elsősorban a Horthy- és a Rákosi-rendszerrel szemben legitimálta magát. A történelem ebből a szemszögből így festett:

1944–45-ben a szovjet csapatok felszabadították Magyarországot. Nemcsak a németeket űzték ki, hanem a nagybirtok és a nagytőke igazságtalan és nácibérenc uralmát is elsöpörték. Az így megtisztított politikai térben a magyarok létrehozták a népi demokráciát, amelynek a kommunista párt volt a természetes vezető ereje. Rákosi azonban – miután sikeresen legyőzte a hátramozdítókat – az új, eredendően jó rendszert „szektás és voluntarista" diktatúrává torzította, majd Nagy Imre elhibázott revizionista politikája és árulása odáig vezetett, hogy 1956-ban a népi demokrácia ellenségei megpróbálhatták visszaállítani az 1945 előtti rendszert. Ezt szovjet segítséggel sikerült megakadályozni, s azóta az egyedüli jó úton haladunk, pontosabban: haladunk tovább, folytatjuk azt, ami 1945-ben elkezdődött.

A sajnálatos helyzet az, hogy a kádárista értelmezés több ponton közelebb állt a valósághoz.

Természetesen nem voltak róla közvélemény-kutatások, de személyes beszámolók és irodalmi adatok alapján azt mondhatom, hogy az 1944–45-ös szovjet inváziót a nép nagy része egyszerre élte át tömeges nemi erőszakkal, elhurcolásokkal, totális zabrálással járó, rémületes megszállásként és – például a földhöz jutó nincstelenek, az életveszélytől megmenekülő zsidók vagy a népi kollégiumokba sereglő fiatalok – felszabadulásként vagy legalábbis a társadalmi felszabadulásra reményt adó változásként. (Ennek a kettősségnek pl. Nagy László életművében vannak nyomai.) Köztes-Európa más részein a „nulladik órában" – mint azt például Anne Applebaum írja le *Vasfüggöny* című könyvének első fejezetében – a puszta életben maradás, a békés, normális élethez, a munkához való visszatérés lehetősége sokakat eufóriával töltött el. Abban a pillanatban Magyarországon sem lehetett biztosan tudni, hogy ránk erőltetnek valamilyen szabadságmentes rendszert. (Sőt, Moszkvában sem döntötték még el, hogy Magyarországon a közeljövőben sztálinista diktatúra lesz.) Megjegyzem, Szlovákiában évről évre megünneplik – orosz vendégek részvételével – Pozsony felszabadításának évfordulóját, történetesen április 4-ét. És ha valaki azt vetné ellene, hogy ők a győztesek oldalán voltak, és kevesebb atrocitás történt, mint Magyarországon, nem árt tudni, hogy Richard von Weizsäcker elnök nevezetes 1985-ös beszéde óta a németek is a felszabadulás napjaként emlékeznek meg 1945. május 8-ról – s ezt Weizsäcker halálakor megerősítette Kelet-Németországban felnőtt utóda, Joachim Gauck, akinek apját a szovjet megszállók a Gulagra vitték.

Bár 1945 tavasza és ősze között úgy látszott, a kommunisták diktálnak, ősszel, a szabad választásokon fölényesen győzött egy olyan, nem kommunista párt, amely a neve szerint is részben „polgári" volt. (Igaz, programja balosabb volt, mint a mai nyugati szociáldemokrata pártoké; másfelől a kommunisták is szert tettek 17 százaléknyi szavazóra minden kékcédula nélkül). Az FKGP kénytelen volt a marxista pártokkal nagykoalícióban kormányozni, de vezetői – és szavazói – bíztak abban, hogy ha aláírják a békeszerződést, és azzal nyilván távoznak a megszállók, a politikai élet szabályos demokratikus keretek között folyhat tovább. Az első dúlás és ínség elmúltával a többség feltehetően valóban úgy érezte, hogy bármilyen atrocitásokat követett is el a Vörös Hadsereg, nemcsak a németeket verte ki, hanem ez az invázió kellett hozzá, hogy az ország (túlnyomó

többsége) megszabaduljon addigi, gyűlölt, és összességében – minden mentőkörülménnyel együtt – vészesen kártékony politikai vezető rétegétől. Amely hagyományosan összefonódott a gazdasági elittel. Akár Márai *Naplóját*, akár Bibó cikkeit, tanulmányait olvassuk – ez a két nagyon különböző világnézetű ember egyaránt így gondolta. (Márai nagyon hamar kiábrándult, de Bibó még a forradalom leverése után is őrizte illúzióit.) Természetesen másképp élte meg azokat a hónapokat az, aki férfi volt, nem bántalmazták, és nem hurcolták el – de ez a két szerző az addig kedvezményezett középosztályhoz tartozott; gondoljuk meg, hogyan látták mindezt a lakosság négyötödét alkotó, békeidőben is szegény vagy nyomorgó rétegek.

Ami a rendszert illeti: nem „kommunizmusnak", hanem „népi demokráciának" hívták. Ezt a fogalmat a Kommunista Internacionáléban dolgozták ki, pontosabban szentesítették a náci hatalomátvétel sokkja után, és erősen antifasiszta tartalma volt. Mivel úgy tekintették, hogy a „polgári" demokráciát felszámoló fasizmus – ebbe a nácizmust is beleértették – a kapitalizmus logikus fejleménye, azt gondolták, hogy ha egy országban demokrácia van, azaz a többség akarata érvényesül, akkor a többség a fasizmust is elveti, és a kapitalizmustól is meg akar szabadulni. 1944–46-ban tehát a szovjet ellenőrzés alá került országokban a népi demokratikus elvet valósították meg – ahol szabad választások voltak, mint Csehszlovákiában és Magyarországon, ott kiderült, hogy ezt az elvet a nagy többség támogatja. „A nagytőke és a pénztőke" – ahogy Orbán Viktor megnevezte az aktuális ellenséget híres, 2002-es irányváltó beszédében – felszámolásra ítéltetett. De Szovjet-Oroszországgal ellentétben – ahol a bolsevikok 1918 elején szétkergették a demokratikusan választott, amúgy elsöprő baloldali többségű Dumát – megőrizték a parlamentáris rendszer kulisszáit. Az országok többségében a kommunista hatalomátvétel után is megmaradt a formális többpártrendszer.

Itt egy kis történelmi kerülőt kell tennünk. Semmi kétség, Köztes-Európa 1945 és 1989 közötti történelmét az orosz birodalomépítő szándék határozta meg. De ez még nem magyarázza, hogy a birodalom centrumában, Oroszországban hogyan szerezhette meg a hatalmat egy kis politikai szekta, még Nyugaton is avantgárdnak számító, szélsőséges ideológiájával. A válasz szerintem, nagyon tömörítve: hatalmasak voltak a társadalmi különbségek, elviselhetetlenül igazságtalan a társadalom. Az igazságtalanságot még elviselhetetlenebbé tette, hogy a politikai, illetve az igazgatási vezető réteg összefonódott a gazdasági kiváltságos réteggel (a földbirtokos nemességgel), valamint, hogy ez az igazságtalanság a hadseregben is érvényesült. A közkatonák élete nem számított. A középosztály, de főleg a saját lábán álló városi középosztály gyenge volt; az óriási többség pedig szegény paraszt. A hatalom megszerzését megkönnyítette a háborús helyzet, és az volt a célravezető módja, hogy az igazságtalanságot megszüntetik oly módon, hogy a nagy- és középbirtokokat felosztják a többséget alkotó szegény parasztok között, érdekeltté téve őket az új rendszer fenntartásában. Ezután náluk hagyják a földeket addig, amíg meg nem szilárdítják a hatalmukat. Majd a parasztságot – mint a marxista üdvtörténet szempontjából zavaró tényezőt – visszakényszerítik az immár állami ellenőrzés alatt álló nagybirtokra. Pontosabban: százszázalékossá teszik az 1917 előtt a földeknek csak egyötödére kiterjedő nagybirtokrendszert. A parasztság aránya viszont ekkor már nem okoz akkora ideológiai-politikai gondot, aránya ugyanis egyre csökken, mivel közben rohamosan „fejlesztik" (inkább: növesztik) az ipart.

Köztes-Európában, a második jobbágyság övezetében a társadalmi képlet többnyire meglehetősen hasonlított az 1917-es Oroszországéra. A többség mindenütt szegény volt, és földet művelt. A középosztály, főleg a városi, gyenge volt. Igazi kivételt csak a történelmi szász régió, plusz Berlin, valamint a Habsburg-időkben fejlődésnek indult cseh és morva iparvidékek jelentettek. Magyarország a két véglet között foglalt helyet. A két világháború között a munkaképes népesség fele volt mezőgazdasági munkás, gazdasági cseléd vagy kisbirtokos; egyötöde tartozott a közép- és felső osztályhoz (az 1921-es összeírás szerint ez az arány Lengyelországban 74, illetve 8 százalék). A helyzetet súlyosbította, hogy Magyarországon nemcsak a szegények és a gazdagok között volt ellentét, hanem a középosztályon belül, a „keresztények" és „zsidók" között is (az idézőjel azért van, mert a korabeli nyelvhasználatban, sőt a jogban a két melléknév nem vallást, hanem származást jelölt; a továbbiakban elhagyom). Trianon nemcsak a magyar nacionalizmust neurotizálta – úgy rémlik, legalább egy évszázadra –, hanem a keresztény–zsidó viszonyt, azaz a középosztály állapotát is végzetesen megmérgezte közvetve és közvetlenül.

Magyarországon aztán 1945 és 1949 között társadalmi és politikai forradalom zajlott le. Bekövetkezett az, amit Illyés 1937-ben megjósolt a közép- és felső osztály vesztéről „A kacsalábonforgó vár"-ban: „(...) egyszer a mocsár feltámad, / vagy feltámadna / lerontani a ragyogó csodának / nagy tengelyét, ezernyi tornyát / s ugy, mint a mesék azt is előirják / hogy »fű nem nő« s »kő kövön nem

marad«". 1945 elején a kommunista ihletésű és szovjet utasításra végrehajtott radikális földreform azzal, hogy a birtokok maximális nagyságát kevés kivétellel 100 holdban szabta meg, nemcsak a nagybirtokrendszert számolta föl, de az agrárkapitalizmust is. Semmiféle ellenállás nem volt, sőt a parasztság zöme lelkesedett. (Attól még ősszel zömében a kisgazdákra szavazott, mivelhogy maga is a szó szoros értelmében kisgazda volt.) A radikális földreformhoz hasonlóan nem ütközött semmilyen ellenállásba a bankok, a gyárak, a bányák, a kereskedelem, a bérházak államosítása, vagyis a kapitalizmus teljes megszüntetése. (Politikai konfliktust csak az egyházi iskolák államosítása okozott.)

1956-ban az 1948. tavaszi állapotot akarták visszahozni: nincs kapitalizmus, a mezőgazdaságban a kis magántulajdon uralkodik, a többi szektorban a köztulajdon. Nincs terror. (A valóságban csak nem látszott, pontosabban: 1946-ban a parlament nagy többséggel fogadta el az államvédelmi „hóhértörvényt". Mindszenty letartóztatásáig a közvélemény nem kommunista része sem zavartatta magát a koncepciós ügyek sorozatától. Érdemes elolvasni, mennyire ellenségesen vélekedett Bibó 1947-ben Kovács Béláról és Nagy Ferencről.) Többpártrendszer van, de jobboldali pártok nélkül, hiszen nincs olyan tulajdonos vagy konzervatív középosztály, amely ezeknek a bázisa lehetne. „Mindenki" nagyjából egyet akar.

Ez a népi demokrácia ugyanúgy kudarcra ítélt utópia volt, mint a szigorú szovjet modell. Csak jelzem, hogy 1956 októberében a lengyelek is fellázadtak, és nekik nagyjából sikerült megvalósítaniuk a népi demokratikus modellt. A föld túlnyomórészt kisbirtokosok kezén maradt, a gazdaság többi része állami kézen. Névleges többpártrendszer volt, „nemzeti" kommunista vezetéssel. Kulturális szovjetizálás helyett virágzó, meglehetősen szabad kulturális élet. Fogcsikorgatva ugyan, de még a katolikus egyházat is visszahelyezték jogaiba. De sem a szegénységet nem sikerült enyhíteni, sem a valóságos gazdasági növekedést elindítani, sem a társadalmi békét megvalósítani. 1968-ban Varsóban a rohamrendőrök csontokat törtek, 1970-ben a Tengermelléken sortüzek voltak.

Kádár, mint láttuk, 1956. november 4-én még ott szerette volna folytatni, ahol október 31-én abbahagyta. A kommunista vezetésű népi demokrácia klasszikus modelljét akarta megvalósítani, pontosabban: megtartani, díszletpártokkal, túlnyomórészt kisbirtokon alapuló mezőgazdasággal, némi szellemi szabadsággal, nemzeties külsőségekkel. Ahogy a lengyeleknél volt. Az elképzelt konstrukció elemeit aztán sorra áthúzta a valóság – előbb a belső népi ellenállás,

Nagy Imre következetes szembeszegülése, majd a moszkvai fejlemények, a szovjet és kínai kölcsönök fejében támasztott feltételek. És természetesen az, hogy kezdetben Kádárnak alig akadt támogatója a forradalmat átvészelő rákosistákon és az erőszakszerveken kívül. Végül csak az óvatos szellemi nyitás maradt: 1957-ben Kodály, Németh László, Szabó Lőrinc Kossuth-díja. (Lényegében az 1953 utáni olvadás folytatásaként.) Meg a nemzetiesebb jelleg némi kompromisszummal: Kossuth-címer helyett piros-fehér-zöld pajzsos Kádár-címer.

A kis- és törpebirtokosokat azonban eleinte nem zaklatták, nem akarták viszszakényszeríteni az 1953 óta feloszlatott termelőszövetkezetekbe. Azt a tervet, hogy nem kezdik újra az erőszakos szövetkezetesítést, és megvárják, amíg a parasztok rájönnek, hogy jobb közösben gazdálkodni, a kormányzat csak az 1958-as riasztó, 20 százalékos terméscsökkenés miatt másította meg.

Ismét kitérő: a parasztok közös gazdaságokba kényszerítését a kommunisták egyik fő bűnének tekintik; csak azt felejti el szinte mindenki, hogy az előző állapot is egész Köztes-Európában egy kommunista program következménye. 1944-től kezdve a szovjet hadsereg nyomában felállított kormányok rövid távú politikai céllal mindenütt felszámolták a magántulajdonú közép- és nagybirtokot, egyfelől garantálva, hogy a parasztok többsége ne tudjon kilábalni a szegénységből, másfelől kockára téve a lakosság élelmiszer-ellátását. Tették ezt olyan országokban, ahol történelmi okokból a mezőgazdaság gerince – technikailag, gazdaságilag – az exportképes nagybirtok volt.

Az 1920-as Nagyatádi Szabó-féle földreform során nemcsak azért osztottak nagyon kevés földet – és ezen a Bethlen-kormány sem változtatott –, mert a nagybirtokosok jól meg tudták védeni az érdekeiket, hanem azért is, mert a nemzetgazdaságnak szüksége volt a jóval termelékenyebb nagybirtokokon megtermelt árura. Ez még akkor is igaz, ha a nagyobb birtokoknak mintegy a fele feudális okokból „korlátolt forgalmú" volt, azaz lényegében hitelképtelen. Ha az összes 500 kataszteri holdnál nagyobb birtokot felosztják – ez szerepelt a szociáldemokraták és a kisgazdák programjában éppúgy, mint a nyilasokéban –, egy családra akkor is csak átlagosan 13 hold, azaz kb. 7,5 hektár jut, és ez egy időre a termelékenység zuhanásához vezet, ahogy ahhoz vezetett az 1945-ös, sokkal radikálisabb földreform is. (Miközben a szovjet megszállók, illetve a kommunisták azt a Mindszenty által is följegyzett hazugságot terjesztették plakátjaikon, hogy „Magyarországon nem lesz többé szegény ember!")

Kádárék tehát az 1945-ben megtört hagyományt folytatták, ami nem véletlenül illett össze a marxista-leninista ideológiával, hiszen, mint láttuk, ez az ideológia pontosan abban a térségben tudott „magától" győzni, ahol a városi kapitalizmus és középosztály a leggyengébb volt, és ahol csak két emberöltővel korábban szűnt meg a jobbágyság. A termésátlagok ismét növekedésnek indultak, csak 1963-ban okozott a legfelső körökben riadalmat, hogy a rossz időjárás miatt kevés búza termett (a hektáronkénti termés visszazuhant az 1944-es szintre, ami viszont a maga idejében rekordnak számított), de ennek is volt három pozitív hatása. Egyrészt, a Kádár-rendszer emiatt szánta rá magát először viszonylag nagy nyugati kölcsön felvételére, ez sikerült is; nem volt akkora, hogy veszélyeztette volna az egyensúlyt, de elég ahhoz, hogy jelezze: Magyarország gazdaságilag nincs teljesen bezárva a keleti blokkba. Másrészt, lökést adott a reformoknak, amelyek a mezőgazdaságban már megelőzték az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmust. Harmadrészt, a gazdasági vezetés belátta, hogy a mezőgazdaságba tőkét kell invesztálni (egyszersmind elengedték a termelőszövetkezetek akkor horribilisnek számító, 13 milliárdos adósságát).

Ekkor kezdődött meg a magyar mezőgazdaságban az a látványos fejlődés, amely az általános gazdasági pangás idején, az 1980-as években sem maradt abba. Tudatos technológiai fejlesztéssel (Bábolna, Nádudvar vagy Bóly iparszerű termelési rendszerek központja volt), állami támogatásokkal, államilag fejlesztett ipari háttérrel, államilag garantált bel- és külföldi felvevőpiaccal (nemcsak a Szovjetunió, de sokáig pl. a kommunista vezetésű olasz Emilia-Romagna is) igen nagy növekedést értek el a hétköznapi minőségű tömegáruk termelésében. Mindezt úgy, hogy az állami vagy szövetkezeti infrastruktúrára – olykor, amennyire lehetett, az állami kereskedelem megkerülésével – számottevő magántermelés épült, magángazdagodás céljával (élősertés, baromfi, bikahízlalás, szabadföldi és primőr zöldség, gyümölcs, bor).

Hasonló modellt próbáltak ki a magánépítkezések ösztönzésével és támogatásával az építőiparban, majd a nyolcvanas években – sokkal kisebb sikerrel – a feldolgozóiparban és a szolgáltatásokban. Azt lehet mondani, hogy ez a magyar modell többre ugyan nem volt képes, de kiteljesítette, ami benne volt, olyan mértékben növelte az általános jólétet, amilyenre nem találunk más példát a magyar történelemben – az adósság máig minket nyomorító, 1985 utáni megduplázódása nem ebből a gazdasági logikából, hanem végső soron a politikai rendszer rossz voltából, Kádár

bukhatatlanságából következett. A legsúlyosabb kár, amit ez a gazdasági modell okozott, nem az adósság volt. Hanem, még egyszer, az a magyarok több nemzedékének politikai tudatalattijában rögzült tévhit, hogy a jólét tartós növekedése lehetséges kapitalizmus és szabadelvű képviseleti demokrácia nélkül.

Az „ennyi volt benne, nem több" azt jelentette, hogy egy zárt rendszerben idáig lehetett eljutni. A magyarok észlelték, hogy a jólét növekedésével együtt is reménytelenül le vannak maradva a Nyugattól – és a korszak derekán Japán, a végén meg az ázsiai kistigrisek is messze elénk kerültek –, de azt nem, hogy éppen a növekedési pálya zártsága, végessége miatt. Az 1945 utáni nyugati és távol-keleti konjunktúrákat olyan iparágak fűtötték, amelyek azon alapultak, hogy „egy a világ", és szabadság van, illetve magának a kapitalizmusnak a működési mechanizmusain. Olyan iparágak, amelyekre egyszerűen nincs szükség a zárt társadalmakban, ahol az alapvető szükségletek – élelem, ruházkodás, lakás – kielégítése a fő cél. Nyugaton – majd a Távol-Keleten is – a járműiparban (autó-, repülőgép-, hajógyártás) és az elektronikában (ügyvitel, távközlés, tömegkommunikáció, szórakoztatás) került sor a leglátványosabb technológiai fejlődésre és rohamos termelésnövekedésre. Mindez lehetővé tette és maga után vonta a kereskedelem és a szolgáltatások gyors fejlődését.

A világ többi részétől elzárt Kelet- és Köztes-Európában ezeknek az ágazatoknak a civil technológiai fejlesztésére nem volt ösztönzés. A térség szimbolikus járműve a kétütemű Trabant és az 1967-es év autójának licencével két évtizedig gyártott kocka-Lada; híradástechnikai ikonja a bőrtokos Szokol rádió közép- és senkitől sem hallgatott hosszúhullámmal. Személyautó Magyarországon egyáltalán nem készült, a telefonhálózat hírhedten gyatra volt (és még ennek is sokba került a lehallgatása); a tévében másfél, rövid műsoridejű csatorna közül lehetett választani. Az ügyvitel-gépesítés a KGST közös számítógép-rendszerén alapult volna. (A legelőrehaladottabb alighanem az állambiztonsági főcsoportfőnökségen volt, amelynek összeragadt mágnesszalagjait – a rendszer bukása után húsz évvel – csak különleges berendezésekkel lehetett szétválasztani és dekódolni.) De a hetvenes évek végéig még lehetséges volt a lassuló követés, hiszen a műszaki eredményeket mégiscsak lehetett utánozni, legföljebb szegényesebb kivitelben. „Ellátni a lakosságot" gépkocsival és háztartási gépekkel.

A szovjet rendszert nem annyira Ronald Reagan, inkább egy másik kaliforniai, Robert Noyce (Jack Kilby társaságában) döntötte végromlásba. Vagyis a mikroelektronikai forradalom.

Úgy látszik, az első olajválságig, illetve a mikroelektronikai forradalom előtti szakaszban a puszta műszaki fejlődés elég volt ahhoz, hogy egy akármilyen európai gazdaság akármilyen jellegű politikai stabilitás mellett (ha nincs külső vagy belső háború), akármilyen kormányzati rendszerben tisztesen növekedjék a II. világháború előtti szinthez képest, amennyiben ezt nem akadályozzák extra őrületek: „nagy ugrások", szélsőséges nacionalista vágyálmok, a szakképzett emberek üldözése és mészárlása, fegyverkezés, a mezőgazdaság tudatos bénítása, szörnyeteg természetátalakító programok.

Magyarországon mindezek legkésőbb 1960–63 után már hiányoztak. Az 1980-as években a magyar gazdaság alapvetően azért nem nőtt tovább, mert nem volt hová nőnie. A technológiai fejlődés a világban új szakaszba lépett, és mi nem – vagy csak reménytelen késéssel – tudtuk volna követni. A többség kikeveredett a nyomorból, és sokan tisztesen megéltek, de szabadon vállalkozni, utazni, kommunikálni nem lehetett. Ami a kereskedelmet és a szolgáltatásokat illeti, a hiánygazdaság elviselhetőbbé vált, de megmaradt hiánygazdaságnak. A szovjet gazdaság még rosszabbul működött, és ezért biztos felvevőpiacot jelentett, de ez a piac nem nőtt, inkább zsugorodott, Nyugaton pedig csak kis hozzáadott értékű, olcsó tömegárut tudtunk eladni, ez szintén nem volt elég a távol-keleti jellegű felzárkózáshoz. A piaci szabadság hiánya értelmetlenné tette az innovációt, a politikai szabadság hiánya behatárolta a szükségleteket, amelyek máshol a szabad piacot „húzták". Mindezzel a beavatott gazdasági vezetők és szakértők szűk elitjén, annak is a kritikusabbik részén kívül kevesen voltak tisztában.

A tudatlanságot paradox módon az pecsételte meg, hogy a régi rendszernek az utolsó évei voltak a legliberálisabbak. Vagyis úgy látszott, egyre kevesebb választ el minket a Nyugattól, és ez a folyamat a jogi falak ledőlése után a gazdaságban is folytatódhat. A világútlevél bevezetésével 1988-ban megszűntek a nyugati utazás hatósági korlátai; a használtautó-behozatal engedélyezésével pedig 1989-ben a legértékesebb ingóságokon többé nem volt rajta a keleti szégyenbélyeg. (Ez a két intézkedés egyébként meg is adta a kegyelemdöfést a régi rendszer államháztartásának.) Terjedtek a közösségi antennás és kábeltévék; úgy látszott, a médiában elmorzsolódik a cenzúra. Semmi sem állta útját a nyugati kultúra beáramlásának. Úgy látszott, már csak az hiányzik, hogy „kimenjenek az oroszok", „elhúzzanak a bolsik" – és akkor minden rendbe jön.

Az illúzióhoz az is hozzájárult, hogy amikor az 1980-as évekre már Moszkvában is rádöbbentek, hogy elvesztették a technológiai versenyt, a Nyugattal legjobb

kapcsolatokat ápoló Magyarországnak különleges szerep jutott a műszaki hírszerzésben és hardvercsempészetben (a fejlett technika importját a Reagan idején nagyon szigorúan vett COCOM-lista akadályozta, ám Ausztria például nem is volt COCOM-tag). Ez egy ideig a hazai elektronikai ipar fellendüléséhez vezetett. A termelés elsőrendűen katonai célú volt, nem húzta ki a magyar gazdaságot a bajból, bár nem egy mai vagyon eredete itt keresendő.

Mindez mégis valóságos előny volt. A saját lehetőségeit kiteljesítő és egyben tartalék erőforrásainak végére jutó magyar rendszerből – amely mégiscsak esélyt adott az egyénnek a gazdaságilag racionális cselekvésre – át lehetett volna lépni a valóságos növekedést lehetővé tévő kapitalista rendszerbe, talán könnyebben és kevesebb fájdalommal, mint más posztkommunista országokban. Különlegesen jók voltak a nyugati kapcsolatok. Ráadásul 1989-re készen állt a kapitalizmus intézményi és jogi rendszere, a többi országban ezután kellett a semmiből létrehozni. Magyarországnak több esélye lett volna a felzárkózásra sorstársainál. Ehhez azonban többségi politikai akarat és egyetértés, nem utolsó sorban tisztánlátás kellett volna, az pedig hiányzott.

A rendszer modernizált népi demokratikus alapját ugyanis – ahol az állam megteríti az asztalt az élelmes kis magánvállalkozóknak, aki pedig nem tud vállalkozni, annak munkát, azaz havi fizetést „ad", függetlenül attól, hogy a terméket el lehet-e adni, vagy sem –, szóval ezt az alapot a nagy többség nem akarta megváltoztatni. Hiszen eddig működött, és most már az utálatos korlátok is hiányoznak, miért ne működne jobban?

Ezt a kérdést persze azok tehették föl, akik a nyolcvanas években megjelent társadalmi törésvonal szerencsésebbik oldalán álltak, és legális, féllegális vagy illegális magánvállalkozással kompenzálni tudták az állami fizetés reálértékének csökkenését – az ő körük jóval túlterjedt a hagyományos értelemben vett középosztályon. 1989 után ez a csoport tudta érvényesíteni az érdekeit (bár a középosztályból delegált politikusok ezen belül inkább a saját kasztjuknak kedveztek, másodsorban a középosztálynak, és csak kampánycéllal az egyre inkább reményét vesztő „kádári kisembernek"), így a törésvonal tektonikus árokká szélesedett, és a 2008-as válság óta egyre kevesebben vannak a szerencsésebbik partján. Hogyan kapcsolódik ez a folyamat a nacionalizmus alakváltozásaihoz?

13. A TÁRSADALMI SZAKADÁS KEZDETE

Láttuk, hogy Trianon tabusított megélésének a hetvenes évekre két – erkölcsileg önmagában kikezdhetetlen – helyettesítője alakult ki: a határon túli magyarok pártolása és a népesedési riadó. Azt is láttuk, hogy az életszínvonal-emelkedés 1979-ben megtört, és a társadalom hamarosan (legalább) kettévált.

1981. november 2-án Magyarország beadta csatlakozási kérelmét a Nemzetközi Valutaalapnak. A kormányzat már lassan egy éve a fizetésképtelenség rémével küszködött. Pár hónapos lejáratú hitelekkel tömték be a tátongó lyukakat, de nem lehetett tudni, ez a bűvészkedés meddig folytatható – rohanni kellett a viszonylagos biztonságot adó IMF-csatlakozással. (Végül az 1982. májusi aláírás után decemberben szavazta meg az IMF igazgatósága a stand-by hitelprogramot.) Erről a borotvaéltáncról azonban a magyar nyilvánosságnak csak egy parányi, beavatott töredéke értesült.

Közben, 1981. november 14-én az *Élet és Irodalom*ban, a viszonylag szabad „föld feletti" lapok egyikében vita kezdődött – a népesedésről. Az élveszületések száma az 1975-ös csúcs óta gyorsan csökkent, az 1974-es népesedéspolitikai csomag hatása láthatóan kimerült (a csúcsot amúgy is sokan azzal magyarázták, hogy ekkor ért szülőképes korba az 1953–56-os, igen népes „Ratkó-nemzedék"). Tudni lehetett, hogy 1981 lesz az első év Magyarország történetében, amikor békeidőben csökken a lélekszám. A pártállami vezetőség tisztában volt ennek a lélektani hatásával, ahogy azzal is, hogy nincs kilátás a reálbérek szinten tartására sem, a növelésére még kevésbé. Zuhanásszerű népszerűségvesztés rémlett föl, az viszont, amit később rendszerváltásnak neveztek, elképzelhetetlen volt egyelőre. Északra néztek: Lengyelországban közeledett a Szolidaritás-időszak vége – látszott, hogy a gazdasági összeomlás és politikai radikalizálódás kombinációjából a Varsói Szerződésen belül nincs erőszakmentes kiút. A nomenklatúra elitje tehát a válsághelyzetben szövetségeseket keresett. Éspedig olyan témában, ahol nem kellett a gazdaság valóságáról beszélni. (A nemzet érdekében való, racionális gazdasági gondolkodás és a nemzet érdekét hirdető politizálás

merev szétválasztása máig a magyar politikai közösség egyik legsúlyosabb betegsége.)

A pártközpont illetékes osztályának kezdeményezésére konferenciát rendeztek a Magyar Tudományos Akadémián. A fő referátumot Kulcsár Kálmán, a Szociológiai Intézet igazgatója tartotta. (E posztjára – akkor még csak kutatócsoport volt az intézmény neve – 1968-ban került, amikor leváltották a csehszlovákiai bevonulás ellen tiltakozó volt miniszterelnököt, Hegedüs Andrást. 1988–89-ben, az utolsó kommunista igazságügy-miniszterként viszont kulcsszerepet játszott a kapitalizmus és a többpártrendszer jogi megalapozásában.) A konferenciára meghívták Varga Domokos írót is, ő írta aztán – külső munkatársként – az *ÉS* kétrészes vitaindító cikkét.

A vitaindító érvelése ma óriási felháborodást keltene az antirasszista oldalon. Pedig Varga Domokos nagyszerű ember volt, 1956 után börtönbe csukták, és miután kiszabadult, elfogadta a rendszert – más nem volt –, de nem lett a talpnyalója, mint jó néhányan mások. Ráadásul egy bizonyos családi okból örök hálával tartozom neki és hasonlóan illusztris testvéreinek. A nagy család örömeiről szóló *Kutyafülűek*et (1966) szüleim adták a kezembe, és nagyon szerettem.

Az írását pontosan azért idézem, hogy mutassam: a másik oldal érvrendszere – akármilyen hibás is – mennyire nem az 1989-90 utáni, pláne a 2000-es évekre datálható külső, „szélsőjobb" vagy „náci" fertőzés eredménye. Hanem természetesen következik a Kádár-kori fejleményekből és a két döntő politikatörténeti tapasztalatból (Trianon, 1956 utáni életszínvonal-emelkedés). Ahogy ezt egy makulátlanul tiszta keresztyén középosztálybeli értelmiségi megfogalmazhatta 1981-ben, amikor erre sem pártállami tabuk nem vonatkoztak, sem a posztmodern politikai korrektség nem tiltotta. Éppenséggel tisztességesebb a gondolatmenete, mint a későbbi vulgáris etnonacionalistáknak, ugyanis az oktatás és a világ (nyugati) főáramához való csatlakozás felől indul. A nacionalista álláspont mai hívei sohase mondják, hogy a romakérdés (illetve a mélyszegénység-probléma) hosszú távú megoldásához – vagyis *a* megoldásához – nem rendészeti, még csak nem is direkt foglalkoztatáspolitikai (közmunka), nem erkölcsnevelési, hanem oktatási út vezet. Nem is mondhatják, mivel – a köz-, szak- és felsőoktatás gyalázatos állapotából ítélve – fogalmuk sincs a témáról.

Azt írja Varga Domokos 1981-ben: „kérdéses, hogy az átlagos szellemi színvonal emelésében lépést tudunk-e tartani a nemzetközi mezőnnyel, a tudományos-

technikai-termelési megújulás mind szorongatóbb követelményével". A kérdés azóta eldőlt: nem tudtunk lépést tartani, és nem tudunk. Míg a kevésbé kiváló – de a *Nők Lapjá*ban közölt cikkei, vasárnapi rádióprédikációi miatt sokkal ismertebb –, hithű kommunista Fekete Gyula főként azért feddte meg a gyermekteleneket vagy kevés gyermeket vállalókat, mert nem gondolnak a jövőjükre – ki tartja el őket öregkorukban? –, Varga *emellett* a kor értelmiségének, illetve – ahogy akkor senki sem nevezte – középosztályának másik aggodalmát fejezte ki nyomatékosabban. Ez pedig a demográfiai kontraszelekció réme volt, vagyis az, hogy az elmaradottabb, iskolázatlanabb rétegek szaporodnak jobban, míg a képzett, felsőbb rétegek abszolút létszámban is összezsugorodnak.

Felhívom rá a figyelmet, hogy a 2000-es évek domináns nemzeti-középosztálybeli gazdaságfelfogásával szemben, amit a Fidesz testesített meg, a szerző gondolkodásának középpontjában a technológiai fejlődés követelménye áll – nincs benne semmi agrárnosztalgia, semmi öncélú munkaközpontúság, és nem is követel iparosítást az iparosításért. A mikroelektronikai forradalom – és az, hogy a dolgok adott állása szerint kimaradunk belőle – ekkor még új, eleven élmény volt a közvélemény tájékozottabb részének. A kontraszelekciótól való félelem kezdettől, az 1950-es évek végétől élt az értelmiségben, illetve a középosztályban, csak Varga Domokos meg is fogalmazta.

A korai, 1963–66-os népesedési viták szövegeiből is tudható, hogy akkoriban a közvélemény még *általában* az elmaradottsággal társította a sokgyerekes családot, és tény, hogy kis számú hagyománytisztelő vagy hívő értelmiségin kívül inkább a legszegényebb, legkevésbé iskolázott falusiak közül kerültek ki a nagycsaládosok. Ennek fő oka az volt, hogy az elkerülhetetlen népesedési ciklus egy országon belül fáziseltolódásokkal érvényesült: csökkent a nyers halálozási arányszám (valamint az újszülött-, csecsemő- és kisgyermekkori halálozás), és a XIX. század vége óta folyamatosan a születésszám is, de a csökkenés társadalmi eloszlása nem volt egyenletes. A népesség nagy része még húsz évvel korábban is olyan, hagyományos agrártársadalomban élt, ahol a gazdálkodás alapegysége a család volt, és a gyermek – főleg a fiúgyermek – a bibliai paranncson túl mint munkaerő számított. Kívánatos volt, hogy az asszonyok addig szüljenek, amíg kellő számú fiú (de legalább egy) teljesen munkaképes nem lesz. Amint a parasztok egyben földtulajdonosok lettek, ezt az ösztönzést keresztezte az örökösödési jog. („Ahol nincs vagyon, ott nincs egyke.")

Természetesen a legszegényebbeknek állt a legkevésbé az érdekükben, hogy *ne* szüljenek sok gyereket. Majd amikor a gazdaság roppant mértékben átalakult – az ipar túlsúlyba került a mezőgazdasághoz képest, a mezőgazdaságot kollektivizálták –, ebben a legszegényebb és legiskolázatlanabb rétegben, a hagyomány tehetetlenségi erejénél fogva, magas maradt a születési arányszám. És ahogy a vidéki lakosság átlagos jóléte növekedett – másképpen: egyre többen kapaszkodtak ki a szegénységből –, úgy nőtt folyamatosan a szegénységben megmaradók között a romák aránya. A hivatalosan nem létező szegénykérdés ekkoriban kezdett átalakulni a többség számáta most már kimondható, etnikai tartalmú cigánykérdéssé.

1981-re, két évvel azután, hogy csökkenni kezdtek a reálkeresetek, nyilvánvalóvá lett, hogy egy emancipációs korszak lezárult: aki eddig nem emelkedett ki a szegénységből, az már belátható időn belül nem is fog. Azonkívül most, rövid távon, nem részese annak a későkádári hallgatólagos konszenzusnak, amit nagyon durván úgy lehet összefoglalni, hogy nem baj, ha csökken a fizetés, mert az ügyes magyar ember úgysem csak a munkahelyi fizetéséből él meg. Akinek nincs más forrása, az megérdemli, hogy szegény legyen. Mindez jóval a teljes kapitalista átmenet előtt történt. A szakadás eredeti oka nem a kapitalizmus, hanem az államszocializmus növekedési lehetőségeinek kimerülése.

Megjelent az átléphetetlen választóvonal a többség és a reménytelenül szegények között, és a választóvonal túloldalán nagyon sok volt a roma. Olyan emberek, akik ránézésre másmilyenek, másképp öltözködnek, másképp beszélnek, mások a szokásaik. Akiknek sok a gyerekük – és igen, akik közül viszonylag több bűnöző kerül ki, mint a nem roma többségből. Ezt anélkül is lehetett látni, hogy valaki – náci módra – genetikai okot feltételezett volna. Gönczöl Katalin számolt be 1991-ben egy nyolcvanas évekbeli szociológiai kutatásról, amelyet olyan családok körében folytattak, ahol egynél több ember került már összeütközésbe a törvénnyel. A tudós jogász, kriminológus rámutat, hogy ezeknek a családoknak majdnem a fele nagy létszámú, míg ez az arány a teljes népességben csak 5,8 százalék. Azt, hogy ezzel „cigánykutatási eredményekhez" jutott volna, azzal cáfolja, hogy csak minden ötödik családban volt olyan felnőtt személy, aki cigány származásúnak vallotta magát. Csak hát az 1990-es népszámláláson is mindössze 142 000 körül volt a magukat cigánynak vallók száma; a valószínű –szociológusok által feltételezett – számnak kevesebb, mint az egyharmada.)

Addig a szegénység tabu volt a hivatalos beszédben, de nem csupán azért, mert kínos volt a valóságnak ez az oldala, hanem azért is, mert a hivatalos társadalmi-gazdasági mitológia a vég nélküli növekedésről szólt, és ebből logikusan következett, hogy előbb-utóbb a legszegényebbekre, köztük a romákra is sor kerül, ők is némi jólétbe jutnak. Ennek most befellegzett, és a kudarc beismerése ideológiai alapjaiban rendítette volna meg a rendszert. A nomenklatúra szempontjából tehát ajánlatos volt hallgatni róla. A szakadást még vészjóslóbbá tette az, amit Varga Domokos is említ: a közoktatás nem volt elég jó ahhoz, hogy a szegények – és főként a romák – gyermekeinek lehetőséget adjon a felzárkózásra.

Kemény István és munkatársai már a hetvenes években látták, hogy hiába javulnak a cigány gyerekek beiskolázási statisztikái, a különbség a nem cigányokhoz képest egyre nő, és megmaradnak tanulatlan munkaerőnek, arra pedig egyre kevésbé lesz szükség. A nyolcvanas évek permanens gazdasági válságában aztán a kormányzat a puha, pénzt nem termelő és a politikai vezető szerep megtartásához nem elsőrendűen szükséges költségvetési fejezeteken takarékoskodott a leginkább – magyarul egyre kevesebbet költöttek az oktatásra, miközben az újabb roma nemzedékek felzárkóztatásához – teljes értékű munkaerővé képzéséhez – éppen hogy sokkal több pénz kellett volna.

Varga Domokos ezt a helyzetet így summázza: „Mi sem igen boldogulunk, még a nemzedékek óta velünk élő cigányság társadalmi integrációjával sem, mert arányszámuk növekedése, a változatlanul cigánytelepi nívón élő asszimilálatlanok fokozódó utánpótlása ellene hat a roppant erőfeszítéssel elért – egyébként igen örvendetes – eredményeknek." Az idézet elején a „sem" arra vonatkozik, hogy a szerző a nyugat-európai bevándorlással von párhuzamot: „Az Európába települt – s immár jórészt hazaküldhetetlen, sőt gyorsan szaporodó – tengerentúliak nyelvi, kulturális és »etnikai« asszimilációja máris súlyos gondja a nálunknál jóval nagyobb nemzeteknek: németeknek, franciáknak, angoloknak is." Ez a mondat tökéletesen kívül esik a politikai korrektség mai határain, de semmi „szélsőjobb" hatás nincs benne: így gondolkozott Magyarországon, 1981-ben, minden hátsó gondolat nélkül egy baloldali demokrata *és* nacionalista értelmiségi.

A nacionalizmus pedig trianonizált nacionalizmus volt – úgy, hogy Trianont nem lehetett nyíltan gyászolni. A szöveg ugyanis így folytatódik: „Évszázados távlatban azt sem zárhatjuk ki eleve az eshetőségek közül, hogy mi magunk jutunk el a fokozatosan asszimilálandók helyzetébe, ahogy a határokon túli magyarságot ez a sors részben már el is érte." Nem (csak) a románoknak és nem a romáknak kell szaporodni, hanem legalább ilyen ütemben a magyar etnikumnak, különben beolvadunk azokba a népcsoportokba, melyek egykor kisebbségek voltak, vagy ma még kisebbségek a Kárpát-medencében. A gondolatmenet feltűnően hasonlít a mai szélsőségesek harmad évszázaddal későbbi jelszavaira. Pedig olyan ember írta, aki megvetette és gyűlölte a nácikat és a nyilasokat. Egyszerűen arról van szó, hogy a legális politikai gondolkodás akkor rendelkezésre álló eszköztárával így lehetett válaszolni a kor legfőbb politikai problémáira: a gazdasági pangásra és a vidéki szegénység kezdődő betokosodására egyfelől, Trianon jóvátehetetlenségére és a magyar kulturális nemzetet a határon túl lemorzsoló módszeres asszimilációra másfelől.

Csakhogy mindezeket Varga Domokos még a jelenhez vezető folyamat kezdő történelmi pillanatában mondta. És azóta nincs fejlődés. A politikai kaszt pedig vagy ugyanezeket az érveket variálja ma is, vagy kijelenti, hogy ezeket az érveket tilos használni, de ezen kívül nincs használható mondanivalója. Az MSZP és a vele összefogó pártok 2014-ben úgy vélték, Pásztor Albert volt miskolci rendőrkapitánynak megnőnek a polgármesteri esélyei attól, hogy szóba hozza a romák bűnözési statisztikáját. Tévedtek. Az ellentábor lenácizta Pásztort. De sem ettől, sem attól nem lesz jobb az élet például Miskolcon.

Eltelt harmad évszázad, és sok szempontból nemhogy fejlődés nincs, de még rosszabb a helyzet, mint 1981-ben. A gazdaság azóta is vergődik, a vidéki szegénység hatalmasra nőtt, és egyre reménytelenebb; az etnikai feszültség az erkölcsi és szellemi elviselhetetlenségig fokozódott, a cigányság folyamatosan romló helyzetére a politikai osztály egyik szárnyának sincs megoldási javaslata; ha ez a kérdés kerül szóba, amúgy értelmes és jó szándékú emberek maradék józan esze is elvész, nem beszélve azokról, akiknek soha nem is volt. A magyar kulturális nemzet lemorzsolódásán pedig nem segített sem a kettős állampolgárság, sem a rovásírás reaktiválása.

Akik az oktatásért felelnek, azon a gondolkodási szinten vannak, mint azok, akik nem látták a Varga Domokostól 1981-ben felvázolt gondot: úgy gondolkodnak, mint a 35–40 évvel ezelőtti elődök, akik halálos biztonsággal meghatározták, hogy „a népgazdaságnak" ebben és ebben az iparágban ennyi és ennyi „szakemberre" lesz szüksége, ehhez X számú forgácsolót és Y számú villanyszerelőt kell képezni. Ez az a gazdasági modell, amely az 1980-as években már elért növekedésének

határaihoz. A piacgazdaságnak nem X számú forgácsolóra van szüksége, hanem minél több olyan emberre, aki tud írni, olvasni, számolni, ért a számítástechnikához, az alapvető pénzügyekhez, és tud legalább angolul; aki tíz év múlva képes elsajátítani egy ma talán még nem is létező szakmát. A mai magyar közoktatás ennek tökéletesen ellene dolgozik, de a 2010 előtti korszak köz- és szakoktatása sem igen lépett túl a nyolcvanas évek megreformált állapotán. Kudarcának bizonyítéka az a hatalmas – roma és nem roma – tömeg, amely egyszerűen nincs olyan képességek birtokában, hogy be tudna lépni a munkapiacra.

Hogy ebben a tömegben nagyobb a romák aránya, mint az általános népességben: tény. Hogy van közönséges, náci stílusú rasszizmus *is* – túl a hagyományos előítéletességen és a vidéki gádzsó kisemberek nyolcvanas évekből származó, szociális gyökerű szegregációs hajlamán –, az is tény. De a roma mélyszegénység nem polgárjogi kérdés, alapjában véve nem rasszista diszkriminációból, hanem a középosztály több évtizedes önvédelméből és politikusai tudáshiányából fakad.

Önnön erkölcsi felsőbbségünk tudatában kiállni a romák mellett, akiket rasszista támadás ér, állami vagy „privát", helyi diszkrimináció sújt – könnyű retorikai feladat. Fölmérni, hogy nemcsak a mostaninál, de a NER előtti állapotnál is sokkal több pénzt, világismeretet, energiát kell fordítani az oktatásra, hogy az alsó másfél vagy négymillió, ez a folytonosan növekvő tömeg egyáltalán részese lehessen a piacgazdaságnak – nos, az realizmust, önkritikát, sőt áldozatot is követelne a középosztálytól, függetlenül attól, milyen politikai irányzatnak a híve.

Már nincs pártközpont, ami tiltaná, hogy a magyar elit értelmesen válaszoljon a jelenkor legfőbb politikai problémáira, de – noha a politikán kívül éleslátó és szakszerű diagnózisok, tiszteletre méltó helyi megoldások vannak – az országos politikán belül nincsenek értelmes vagy megvalósítható válaszok.

14. ÉRTELMISÉGIEK, TISZTVISELŐK, MASZEKOK

Az egységes társadalom tévképzetének egyik változata az, hogy a politizálók nemcsak a jelenbeli tagoltságot, de az időbeli változást sem ismerik el. Így aztán a plurális és valósághoz igazodó demokráciának eleve nincs sok esélye.

A kormánypárt nyelvén a politikai cselekvés alanya „Magyarország", „a nemzet", „mi, magyarok", „a magyar emberek", „a magyar családok", és ezzel az osztatlan magyar közösséggel csak idegenek és bérenceik állnak szemben. Valamikor régen „a kommunisták" rosszat cselekedtek „a nemzettel" stb., ezt kell helyretenni, és minden megjavul. De az ellenzék beszédmódja se jobb. Ha éppen nem „az emberek" hihetetlenül kretén fideszes terminusát veszi át, hajlamos „a közvéleményt" vagy „a társadalmat" emlegetni, amit maroknyi fideszes sanyargat. Vagy – ez a legkényelmesebb – differenciálatlan többes szám első személyt használ („Nem hagy-juk!, Nem hagy-juk!"), feledve, hogy a sanyargatott csoportok közül, mondjuk, más az érdeke a tévés újságírónak, mint a hajléktalannak, mint az egyetemistának, mint a nyugdíjasnak, mint a kisvállalkozónak. Lehet, hogy a kormány mindegyikbe belerúg, de ez nem jelenti, hogy van olyan politika, amelyik mindegyiküknek kedvez, és még a Fidesz legyőzésére is alkalmas. És legfőképpen: más-más az érdekük azoknak a nagy társadalmi csoportoknak, amelyeket osztálynak szokás nevezni. Különös tekintettel az önmagában is tagolt középosztályra, amely az újkori demokráciák legfontosabb, nélkülözhetetlen hordozója (kellene, hogy legyen).

Az utolsó nagyszabású kísérlet arra, hogy a magyar politikában ne az osztatlan egészet, hanem egy fontos részt képviseljen valamelyik párt, a Fidesz nevéhez fűződik. Wermer András tanácsára vezették be a „polgár" szót mint a propaganda alapegységét. A jelentése célszerűen körvonalazatlan volt, de nagyjából azt értették rajta, „aki nem az MSZP-re (vagy a vele szövetséges SZDSZ-re) szavaz": nem panelproli, nem Kádár-nosztalgiás nyugdíjas, nem Hofi-rajongó

volt párttag, de nem is „balliberális" értelmiségi. Ezen a negatív jelentésén kívül azonban volt pozitív tartalma is, amibe nem lehet belekötni: olyan állampolgárt jelölt, aki megáll a maga lábán, kulturáltan viselkedik, szenved a méltánytalan megszorításoktól, saját lakást akar, a gyerekét taníttatja – éppen csak ki nem mondták a „középosztály" szót. Valószínűleg azért nem, mert túl hosszú, túl szociológusosan hangzik, nem elég méltóságteljes, és talán mert nem volt eléggé ismerős a célközönségnek. Mindegy, néhány év múlva a „polgár" fogalma, főleg a pozitív jelentésárnyalatokkal, olyan nyomtalanul tűnt el a politikai nyelvből, mint amilyen hirtelen bevezették.

Mielőtt definiálnám a középosztályt, annyit megjegyzek, hogy az újkori demokráciákat Észak-Amerikában és Európában eredetileg nem általános választójogra tervezték. Ellenkezőleg, a középosztály magának találta ki úgy, hogy több-kevesebb tulajdonával ne legyen kisebbségben a tulajdon nélküliekkel szemben. A választójog mindig úgy bővült, hogy lehetőleg azokra terjedjen ki, akiknek van vesztenivalójuk. 1919-ben a német szociáldemokraták előreszaladtak, és a weimari alkotmány keretében bevezették az általános felnőtt választójogot – Európában a legkiterjedtebbet. Azzal az eredménnyel, hogy 13 év múlva, súlyos gazdasági válságban, a lakosság fele totalitárius pártokra szavazott. A II. világháború utáni kontinentális demokráciákat nem az általános választójog elve tartotta talpon, hanem a történelmi sokk, a tudat, hogy hová vezetnek a szélsőségek – és a rohamos gazdasági növekedés, amelynek következtében a középosztály egyre bővült, és a szegénység példátlan mértékben csökkent. Hogy 1989 után Köztes-Európának még a szegényebb országaiban is miért működött végül a képviseleti demokrácia minden veszekedéssel és vendettával együtt, annak országonként más-más magyarázata van. Minket az érdekel, hogy Magyarországon miért nem.

A középosztály definíciójához a sok közül az *Encyclopaedia Britannica* cikkét veszem alapul (15. kiadás, 1994., 10. kötet, 910.). Eszerint a felső osztály és a munkásosztály között elhelyezkedő, velük fent és lent összemosódó középosztályba tartoznak a közép- és felsőszintű irodai dolgozók (tisztviselők), felügyelők és menedzserek (vállalati közép- és felső vezetők), a műszaki és szakértelmiségi pályákon (professziókban) dolgozók (lelkészek, orvosok, jogászok; ide sorolnám még a médiamunkásokat, művészeket, tudományos kutatókat, minden szintű oktatókat, egyszóval a szűkebben vett értelmiséget, de a fegyveres testületek tisztjeit is), kisvállalkozók (a mostani európai terminológia együvé sorolja őket a középvállalkozókkal) és a farmerok.

A létező szocializmusban a középosztály hivatalosan nem létezett, nem fért bele a marxi dialektikus társadalomképbe. A népköztársasági alkotmány, pontosabban: az 1972-es, érett változata két osztályról tud, a munkásosztályról és a vele szövetséges, szövetkezetekben tömörült parasztságról. Van továbbá „az értelmiség és a társadalom többi dolgozó rétege", valamint – egy másik metszetben – „a társadalom vezető ereje", az MSZMP. (Paradox módon – marxista lévén – a korszak legnevezetesebb magyar ellenzéki szövege, Konrád György és Szelényi Iván könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* sem számol a középosztállyal; náluk a kulturális tőkéjét érvényesítő „értelmiség" – műszaki és humán, technokrata és marginális együtt – lehet az új uralkodó osztály.)

Az 1949 és 1989 közötti időszakot tehát a magyar középosztály tudatos története szempontjából afféle fekete doboznak tekinthetjük. Ehhez képest meglepő az 1989-es output: egy erős, magabiztos – bár, ami fontos, magát következetesen nem így nevező –, tagolt, sőt heves belharcokat vívó középosztály képviselői álltak készen arra, hogy átvegyék a politikai hatalmat az MSZMP-től. Ahhoz, hogy rekonstruálni tudjuk, mi történt a fekete dobozban, szemügyre kell vennünk az 1949-es inputot.

Dermesztő számokat találunk. 1949-ben az aktív keresőknek mindössze 1,8 százaléka volt „vezető és értelmiségi", további 8 százaléka „középszintű szellemi és irodai" dolgozó. 8,1 százalék volt önálló kisiparos és kiskereskedő, ám ezt a csoportot a két világháború közötti statisztikák sem sorolták a középosztályhoz, átlagos jövedelmük jóval kisebb volt az ipari, kereskedelmi, közlekedési „segédszemélyzeténél". 1949-ben nagy részük boltját, műhelyét különben is államosították; a „maszekok" aránya egy évtized alatt 2,4 százalékra csökkent. (Azokat, akiket kisipari termelőszövetkezetekbe kényszerítettek, attól fogva a munkásosztályhoz sorolták. Az, hogy az 1960-as évekre a „maszekok" egy része átlag fölötti jómódba jutott, nem régi státuszuk, hanem a hiánygazdaság nem várt következménye volt.)

Ha tehát használták volna a középosztály fogalmát, a Rákosi-korszakban a lakosságnak alig több, mint 10 százalékára használhatták volna. A II. világháború előtt viszont a középosztály még együttesen a lakosságnak nagyjából egyötödét alkotta, esetleg valamivel többet. 1930–31-ben 18 százalék volt a középosztály aránya, ezt Matolcsy Mátyás jövedelmi, illetve adózási adatok alapján számította ki, de nem számolta bele a 25–100 holdas birtokosokat és bérlőket, sem a „segédszemélyzet" felső rétegét (ebbe az összefoglaló kategóriába tartoztak például

a jobban fizetett gyári munkások, műhelyfőnökök, kereskedelmi és szolgáltatási alkalmazottak is). Mi történt közben? Nos, az történt, hogy 1938 és 1949 között a középosztályt módszeresen pusztították és rombolták, hol a mindenkori többség közönyétől, hol lelkes helyeslésétől kísérve. A Martin Niemöllernek tulajdonított híres verset („Amikor a kommunistákért jöttek, hallgattam...") parafrazeálva: amikor a terror elérte a megmaradt többséget is, már nem volt, aki szóljon érte.

1. 1938 és 1945 között a zsidó középosztályt lépésről lépésre megfosztották jogaitól, tulajdonától, majd tagjainak nagy részét az életétől is. A trianoni területen az 1941-es népszámlálás szerint összesen mintegy 491 000 személy minősült a rasszista törvények értelmében zsidónak; 1945-ig az emberveszteség 307 000 fő volt (ebből 5000 a természetes fogyás, és 3000-en menekültek külföldre). Nem ismerek statisztikát a vészkorszak áldozatainak társadalmi összetételéről, de mivel a középosztályhoz tartozók korabeli aránya országosan 60 százalékra becsülhető – és hozzászámítva, hogy Budapesten, ahol a középosztálybeliek aránya nagyobb volt, kevesebben estek a holokauszt áldozatául –, a magyar középosztály holokauszt-vesztesége megközelíthette a 150 000 főt, s ehhez adódott több tízezer kivándorló 1945 és 1949 között.

2. Történelmi, politikai és szociális okokból 1944–45-ben a szovjet inváziótól függetlenül is elemi erővel tört fel a gyűlölet a keresztény és ezen belül a nemesi eredetű, „történelmi" vagy „úri" középosztály ellen, amely 1919 után a kis számú arisztokratával együtt monopolizálta az államapparátust. Letagadhatatlan, hogy a keresztény középosztályból, annak többségi akarata szerint delegált politikai és közigazgatási elit sok ezer tagja elkövetőként vett részt azokban az emberellenes bűncselekményekben, amelyeknek a zsidóság nagy része áldozatul esett. Demokratikusabb viszonyok között azonban akkor sem lehetett volna a kollektív bűnösség elvét érvényesíteni egy társadalmi csoporttal szemben. A B-listázottak száma – családtagjaikkal együtt – elérte a negyedmilliót.

3. Kiút a magángazdaságba nem volt, mert 1945 és 1952 között a nagy gyárakon, bányákon és számos nagybirtokon kívül a középvállalkozásokat és a kisvállalkozások túlnyomó részét is államosították vagy megszűnésbe kergették. A tulajdonosok közül sokat internáltak, vagy egyéb módon fosztottak meg végképp a középosztálybeli lét feltételeitől. Ez is tömegeket sújtott.

4. A civileket érő háborús veszteség aránylag egyenletesen sújtotta a társadalom minden rétegét. A hadifoglyok és a Szovjetunióba hurcolt civilek közül legalább

66 000-en meghaltak, és mintegy 14 000-en nem térhettek vissza 1949-ig. Az összes veszteség megközelíthette a 100 000-et. Hogy ebből hányan tartoztak a középosztályba (a haza nem engedett katonatisztek biztosan), megbecsülni sem lehet, az viszont valószínű, hogy a háború végén vagy közvetlenül utána Nyugatra menekült kb. 200 000-ben súlyozottan volt jelen a keresztény középosztály.

5. A 185 000 elűzött német között sokan voltak jómódú gazdálkodók, iparosok, kereskedők, közalkalmazottak.

6. Az 1945-ös, esztelenül radikális földreform, a mind elviselhetetlenebb beszolgáltatási rendszer és a kuláküldözés a politikai vagy „faji" okból addig nem üldözött falusi középosztály megmaradását is lehetetlenné tette (hát még a megerősödését). A később megbélyegzett és elnyomott, 25–100 holdas birtokosok akkor lehettek volna esetleg egy piacgazdaságban prosperáló, önálló vidéki középosztályt alkotó réteg, ha megmarad a piacgazdaság. De nem maradt meg.

Mindez, mint mondtam, úgy ment végbe, hogy a szovjet hadifogságot és elhurcolásokat kivéve a mindenkori kívülállók, pláne a kedvezményezettek – tipikusan – kevés könnyet ejtettek az éppen aktuális áldozatokért, amíg a terrorgépezet el nem ért az etnikai, foglalkozásbeli, szegény sorú többségig. Társadalmi forradalom történt, annak minden erőszakosságával, bár nem illik tudomásul venni.

Ilyen számban és állapotban került be a magyar középosztály maradéka a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a létező szocializmus fekete dobozába. De természetesen azonnal kiderült, hogy bizonyos tevékenységeket nem lehet szakértelem és tapasztalat nélkül végezni. Még a terrort se. Az uralkodó dogma szerint új, haladó, a népből jött politikai-gazdasági-közigazgatási vezető réteget kellett kinevelni, de a sztálinista kormányzat addig is rászorult a „polgári értelmiség" tapasztalatára. Tömérdek példa van arra, hogy a régi vezetőket, mérnököket hasonló beosztásban megtartották az államosítás után, esetleg beemelték a szakminisztériumba. Egyik, szegről-végről rokonom főmérnök lett abban a kisüzemben, amelyiknek eredetileg a tulajdonosa volt, aztán Kossuth-díjat is kapott Rákositól. A kormányzat 1950-ben nevezte ki a Vízerőmű Tervező Iroda élére Mosonyi Emilt, aki Kállay Miklós, a későbbi németellenes miniszterelnök vezetésével dolgozott mérnökként az Öntözésügyi Hivatalban, s akit Kállay – már mint kormányfő – bízott meg a nagymarosi vízi erőmű helyének kijelölésével. (Aztán az európai hírű szakember 1956-ban, a Műegyetemen a forradalmi bizottság tagja volt.)

A nagyobb államosított boltok tulajdonosai, vezetői, ha éppen nem telepítették ki őket, nemegyszer a szocialista kereskedelemben kaptak vezető állást. Tehetséges „polgári" (zsidó) irodalmárok lettek Sztálin legszilajabb hívei, s kaptak fontos szerepet a propagandában. De hiány volt a szaknyelvet beszélő, professzionális büntetőjogászokból is, és ezt a szerepet más, mint akit a háború előtt a jogi karon kiképeztek, nem tölthette be. Rákosiék egyik leghírhedtebb vérbírája, Olti Vilmos Szegeden a Mária-kongregáció tagja volt, fiatal jogászként Teleki Pál környezetébe került, a náci Németországban bővítette jogi ismereteit, és állítólag a nyilas pártba is belépett. Alapi Gyula, a legsötétebb koncepciós perek ügyésze kiváló komáromi hivatalnoki-lateiner családból származott.

Kikből állt 1949-ben a „vezetők és értelmiségiek" minimális, illetve a „középszintű szellemi és irodai dolgozók" valamivel nagyobb rétege? A régi politikai, közigazgatási, gazdasági vezetők közül szinte senki se maradt meg 1949-re; kivételnek számított, ha valaki 1945 előtt is az igazgatásban dolgozott. Természetesen nagyon sok munkás- és szegényparaszti kádert emeltek ki 1945-től kezdve, de mint láttuk, a vezetők egy része és főleg a középszintű értelmiségiek, szakértelmiségiek, hivatalnokok zöme a régi középosztály(ok) tagja volt, legföljebb alacsonyabb vagy magasabb beosztásba került.

Keresztények, zsidók, proletárok

Itt érünk az egyik legérzékenyebb ponthoz. 1945 előtt nem egyszerűen a középosztálynak volt osztálytudata (a munkásokhoz és a parasztokhoz hasonlóan), de – a szép számú nemes kivételt nem számítva – két élesen elváló, többnyire roppant erős csoporttudatú részre oszlott, a keresztényre és a zsidóra. (Korábban már mondtam, hogy ez nem vallást jelent, s a körülményesség elkerülésére most sem teszem ki az idézőjeleket.) Szembenállás helyett az előző időszakban jobb szakadékról beszélni, mert a két csoport ereje szélsőségesen egyenlőtlen volt. A szakadék 1944–45-ben, a régi rendszer halálának és az új rendszer születésének pillanatában volt a legmélyebb, utána pedig nem fejeződhetett ki szembenállásként, mert 1945 után mind a keresztény, mind a zsidó középosztályt, illetve annak fizikai maradékát – mint csoportot – felszámolták, és hivatalosan nemlétezőnek tekintették.

A két csoport 1944-45-ig teljesen más politikai és gazdasági szerepben élt. A keresztény középosztály 1919 után monopolizálta az államot – a hierarchia legfelső szintjeinek kivételével, ahol az arisztokrácia töltötte be a tisztségek számottevő részét –, és a numerus clausus, majd a gettósításba torkolló zsidótörvények révén kihasználta ezt a monopóliumot arra, hogy érvényesítse gazdasági érdekeit. Trianon egyik tragikus mellékhatása az volt, hogy a keresztény középosztály zöme a liberalizmust és annak gazdasági megfelelőjét, a szabadpiaci kapitalizmust a zsidósággal társította mint olyan rendszert, amely „idegen a magyarságtól". A zsidó középosztály ugyan nem monopolizálta a kapitalista gazdaságot – korántsem csak zsidók voltak autonóm polgárok –, de számarányánál jóval nagyobb súllyal vett részt benne, és nemcsak hagyományai miatt, hanem azért is, mert mint csoport lényegében ki volt zárva az államból: előrejutást – mai szóval – leginkább csak a versenyszférában remélhetett.

1945 és 1949 között fordult a kocka. A keresztény középosztály nemcsak, hogy elveszítette monopóliumát az állam felett, de gyakorlatilag – egyes képviselőin kívül, lásd föntebb és alább – mint osztályt minden szinten kizárták az állam irányításából. A zsidó középosztály tagjai mindenestül elveszítették a kapitalizmusban való érvényesülés lehetőségét, viszont – hacsak valaki nem volt „nagytőkés", bankár, „feketéző", azaz osztályellenség – megnyílt előttük az állami karrier lehetősége. Egész pontosan: megkapták az esélyt, hogy az általános szegénység közepett vagy afölé emelkedve – lásd például Nádas Péter fiatalkori műveit – többet-kevesebbet megőrizzenek középosztálybeli életformájukból, ha beilleszkednek a szilajul antikapitalista államba.

Ami az esély kihasználását illeti, nagyon sok zsidó elvben is lemondott arról a liberalizmushoz és piacgazdasághoz kötődő autonómiáról, amit elődei a reformkortól kezdve kivívtak, s amitől az előző rezsim 1920-tól fokozatosan – de 1944-re tökéletesen – megfosztotta őket. Abban, hogy – kezdetben fenntartások nélkül, sőt lelkesen – sokan elfogadták azt az új rendszert, amitől tíz–húsz évvel korábban jobban tartottak, mint a fajvédőktől, természetesen része volt annak is, hogy a Horthy-rezsim a végkifejletben iszonyú megaláztatást hozott rájuk és pusztulást családjukra, barátaikra, egész társadalmi közegükre. A sokk indulati ösztönző hatásán kívül azonban volt valamiféle objektív szívóhatás is: a Rákosi-rezsim pillanatok alatt rájött, hogy nem boldogul szakmailag és általánosan képzett emberek nélkül, és a rendelkezésre álló képzett munkaerő-állományban

megint csak felül voltak reprezentálva a zsidók. Egyszerűen azért, mert a leggazdagabbakat és legbefolyásosabbakat kivéve a diszkrimináció és az üldöztetés idején nem kompromittálódtak. Értelem szerint nem szenvedték meg a B-listázást, mint – tömegesen – a keresztény középosztály tagjai.

Az arányok nagyon nehezen becsülhetők meg, de nem alaptalan Karády Viktor némileg túlzó leírása: nagy valószínűséggel minden zsidó rokonságban volt valaki, aki bekerült a pártállami vezetésbe, és valaki, akit kitelepítettek. Közbül pedig nem ment végbe olyan arányú deklasszálódás, mint a keresztény középosztályban, bár például az egyetemi felvételeknél a megkülönböztetés ugyanúgy sújtotta a zsidó „polgári", mint a keresztény „polgári", dzsentri vagy gazdagparaszti származásúakat, még ha a szülők nem követtek is el semmi politikai bűnt.

Talán hasonló vákuumhatással magyarázható az is, hogy az új pártállami elitben a moszkoviták, a régi munkásmozgalmi emberek, az 1945 utáni kiemelt munkás- és parasztkáderek, valamint a zsidó neofita kommunisták mellett feltűnően sok protestáns hátterű ember is volt Jóboru Magdától Kállai Gyuláig, Zöld Sándortól Losonczy Gézáig, Fehér Lajostól Hegedűs Andrásig. Ezt főként az magyarázza, hogy a protestáns közösségek összességükben balra álltak a katolikus egyháztól, és nagyon sok szélsőbaloldali, magyarán kommunista kapcsolatuk volt már 1945 előtt. De az az egyszerű tény is közrejátszhatott benne, hogy a magyar népi demokrácia 1944 végén, 1945 elején Kelet-Magyarországon kezdett megszerveződni, és a hazatérő Rákosiék részben először az itteni, református kultúrkörből jött kommunistákkal vették fel a kapcsolatot, részben pedig az itteni, többségükben protestáns baloldali értelmiségiekkel és közéleti személyiségekkel igyekeztek szélesíteni bázisukat.

A keresztény középosztály zömének azonban ekkor még nem volt megbocsátás, az „értelmiség" pedig még ebben a zsugorított állapotában is kiszámíthatatlanul gyanús volt. Mielőbb új, politikailag megbízható erőkkel akarták feltölteni, ez azonban időbe tellett, hiszen a felsőfokú tanulmányok végzéséhez a munkás- és szegényparaszti származású fiataloknak nem voltak meg az alapjaik; előbb gimnáziumba, technikumba kellett beiskolázni őket. A gyors vérfrissítés céljából bevezetett szakérettségi-rendszer – rövid tanfolyamok a közoktatás megkerülésével kiemelt munkás- és parasztfiataloknak – nem vált be, végül is mindössze ötezren végeztek el valamilyen felsőoktatási intézményt, és mivel azok színvonala már eleve nagyon leromlott, nem sokat tudtak kezdeni a diplomájukkal. (Horn Gyula futotta be a legnagyobb karriert a szakérettségisek közül.)

„Az egyetemeket mezítlábasokkal, Dózsa György unokáival töltötték föl, de szolgává próbálták nevelni őket" – emlékezett Galgóczi Erzsébet. 1955–56-ban már a közép- és felsőfokú tanulók 70 százaléka volt munkás- és parasztszármazású, de hogy mennyire elszámították magukat a politikai megbízhatóságot mindennél fontosabbnak tartó Rákosiék, az mutatja, hogy éppen ezek a fiatalok játszottak főszerepet a forradalom kirobbantásában. A kommunista párt már a forradalom előtt észlelte, hogy az „értelmiség" olyan viszonylag autonóm erő, amellyel számolni kell, és 1956 júniusában meghozta értelmiségpolitikai határozatát. Mindenesetre eltartott egy évtizedig, mire a tisztviselők és az értelmiségiek között nagy számban kezdtek megjelenni a valóban képzett, népi származású pályakezdők.

A forradalom leverése, a terror után, sőt közben a Kádár-kormányzat, ahogy a munkásokkal, úgy a számára nem létező középosztály alkotórészeivel szemben is megpróbált békítő politikát folytatni: már nemcsak a népi, hanem a „polgári" értelmiségnek is tett gesztusokat (Ottlik, Pilinszky publikálása, Weöres lassú rehabilitálása stb.). Javította a kisiparosok, kiskereskedők gazdasági feltételeit, s eleinte, mint láttuk, az egyénileg gazdálkodó parasztokat is támogatta, majd amikor nekilátott a végső téeszesítésnek, sok szövetkezet élére immár nem politikai megbízhatóság, hanem hozzáértés alapján választottak elnököt, így természetesen módosabb gazdákat is.

1960-ra a „vezetők és értelmiségiek" aránya 3, a „középszintű irodai dolgozóké" 13,7 százalékra nőtt. A politikai szférától elzárt jómódú „maszekokkal" és „gebinesekkel" együtt a hivatalosan nem létező középosztály aránya kezdte megközelíteni az 1945 előttit. Az 1962. novemberi pártkongresszuson (ahol Kádár meghirdette az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszavát) bejelentették, hogy az egyetemi felvételiken eltörlik a származás szerinti diszkriminációt. Erre 1963 márciusában került sor; ekkor szüntették meg az „osztályidegen" kategóriát is, amely különösen sújtotta a keresztény középosztályt. A hatvanas évek közepére Magyarországon a korábbiak romjain új középosztály alakult ki, amelyben, mint annyi minden másról, hallgatni illett a származási különbségekről. Azért persze számon tartották.

Bár a fizikai dolgozók gyermekeit továbbra is előnyben részesítették, és például a hívőket erősen diszkriminálták, a keresztény középosztályhoz tartozás nem jelentett többé olyan bélyeget, amely akadályozta volna, hogy leszármazottai a legmagasabb csúcsok kivételével bármilyen szinten bármilyen állami tisztséget

betöltsenek. Csak éppen ezeknek az állásoknak a nagy része már be volt töltve a fentebb leírt kampányok eredményeként, úgyhogy a visszaáramlás – a klasszikus és új állami pozíciókba – egyelőre az alacsonyabb szinteken kezdődhetett meg. Így aztán hiába tért (volna) magához a hatvanas években a keresztény középosztály, amely akkor mégiscsak a „munkásosztállyal és parasztsággal szövetséges dolgozó értelmiség" legnépesebb bázisát jelentette volna, nem feledkezhetett (volna) meg több mint másfél évtizedes folyamatos sérelméről – akkor se, ha nem lett volna tilos, hogy osztályként, vagy akár csak koherens csoportként gondoljon magára.

Ez a középosztály úgy látta, hogy a saját életén belül a rendszer már nem fog megváltozni; és ha volt is benne dac, egészen kevés kivétellel semmi oka vagy indítéka nem volt rá, hogy szembeforduljon a rendszerrel. (Hozzá kell tenni, hogy volt egy olyan biztonsági szelep, ami máshol nem: a viszonylag könnyű nyugati utazás, azaz a „disszidálás" lehetősége. Akinek nagyon nem tetszett a rendszer, az elmehetett. Amúgy ezzel a lehetőséggel is leginkább a viszonylag fiatal középosztálybeliek tudtak élni.)

Akárhogy is, 1963-ra – a nagy amnesztia évét szokás az érett Kádár-korszak kezdőpontjának tartani – rekonstruálódott egy népes fehérgalléros réteg, amely általában nem mint középosztályra tekintett magára, de – gyakran, bár korántsem mindig szűkösebben – folytathatta 1944-ben abbamaradt polgári életvitelét, vagy csatlakozhatott a polgári életvitelűekhez. Ha megnézzük a korabeli filmeket, könyveket – nem Rubin Szilárd *Csirkejáték*át, ami nemcsak kiváló lélektani regény, de a középosztály átváltozásának is felkavaró dokumentuma – csupa konszolidált, rendezett életű embert látunk, gondterhelt gazdasági vezetőket, az öregek vaskalaposságával küzdő fiatal mérnököket, lelkiismeretes orvosokat, jogászokat, unatkozó művészfeleségeket. Egyszóval egy békés társadalom középosztályszerű felső rétegét.

A „felső" nem egészen pontos jelző, mert nemcsak elméletben volt a munkásság az uralkodó osztály, de az „értelmiség" sem vált el a munkásosztálytól, hanem afféle fecskefark-fogazással kapcsolódott hozzá. A munkások közül elég sokan jobban kerestek, mint az alacsonyabb beosztású irodisták, nem beszélve a pedagógusokról. Ez is az 1945 utáni (később letagadott) társadalmi forradalom öröksége volt: az addig egyértelműen a középosztályhoz számító tanárok keresete például ekkor süllyedt az ipari szakmunkások bére alá. Egyáltalán, kicsik

voltak a jövedelemkülönbségek, egy minisztériumi osztályvezető fizetése az ipari átlagbérnek két és félszerese volt, egy téemkás ezermester – maszek munkákkal – bőven jobban kereshetett, mint ugyanannál a vállalatnál egy beosztott mérnök.

A magát nem középosztálynak tekintő új középosztály minden csoportja rendíthetetlenül lojális volt az államhoz. Akkor is így volt, ha ezek a csoportok nem vállalhatták magukat.

A keresztény középosztály nem kockáztatott. Kulturális hagyományai, ideológiai meggyőződései természetesen nem lettek semmivé 1945-ben, és ami utána következett 1956-ig, ezeket csak erősítette. A legbátrabbak nem akartak vagy nem tudtak beilleszkedni. Ha azonban a keresztény középosztály képviselői élni akartak a részleges rehabilitáció lehetőségével, akkor nyílt színen csak úgy beszélhettek, hogy ne legyen belőle bajuk. És ha részleges volt is, attól még rehabilitáció volt: mint láttuk, ez a csoport 1945 előtt úgy fonódott össze az állammal, ahogy a zsidóság a kapitalista gazdasággal. Mivel a hatvanas években a privát gazdaság parányi volt, s az előrejutásra nem volt lehetőség az államon kívül, ez a csoport úgy érezte, hogy lassanként visszatérhet természetes közegébe – bár súlyos megaláztatások után, és nem eléggé.

Ugyanígy a zsidó emlékezésekben visszatérő motívum, hogy a gyerek akkor értesült származásáról, amikor szülője vagy nagyszülője pofon vágta zsidózásért. (Szegedi Csanád világszenzációt keltő megtérése csak ennek a szélsőséges esete – más országban aligha történhetett volna meg.) Ebben nem csupán a félelem játszott szerepet, hanem az is, hogy a zsidó középosztály a szocialista állami beilleszkedésért cserébe – mint fentebb láttuk – lemondott autonómiájáról és a polgári életmódhoz, illetve a valláshoz kötődő kulturális hagyományairól, legalábbis kifelé. A megnevezni-tilos középosztály népi származású része pedig a szocialista államnak köszönhette, amit elért, esze ágában sem volt szembefordulni vele, vagy „polgári" szemszögből kritizálni.

Az 1960-as évek derekától, ellentétben az 1945–49-es forradalommal, tömeges felfordulásokra, elitcserére már nem volt kilátás. Aki addigra bejutott, azt már nem lehetett kimozdítani, és a világpolitika állása szerint annak se volt esélye, hogy ezt a stabil rendszert az akkori felnőtt nemzedékek életén belül valami más váltja föl. Az államon kívül az érvényesülésre nem volt mód (hacsak valaki nem hagyta faképnél a magyar államot és vele az országot), az államon belül pedig csak a szabályok betartásával, szamárlétrán vagy a politikai vezetőséggel kötött különalkuk révén.

A személyes stagnálás élménye rejlett a korszak közvéleményét élénken foglalkoztató nemzedéki kérdés mögött. A hatvanas évek végén megjelenő „nagy generáció", vagyis a középosztály és a jobb módú munkások kamasz és ifjú huszonéves gyermekei egy befagyott társadalomban néztek körül, ahol sem egyénileg, sem mint nemzedéknek (ezek voltak Magyarország történetének legnépesebb évjáratai) nem volt esélyük olyan pozíciófoglalásra, mint szüleiknek. Az írók és más korabeli fiatal értelmiségiek visszatérő szólama volt, hogy „mi már kimaradtunk a történelemből, nekünk csak a hétköznapok unalma jut". És ez ellen lázadtak.

Pontosan az ellen, amivel a diadalmas középosztály képviselői húsz évvel később a kétkezi (ipari és szolgáltatási) munkásokat, a panellakó, fröccsöző, kiskertező, trabantos „kádári kisembert" vádolták: azok a bizonyos szülők részleges anyagi és méltóságbeli előnyökért cserébe nem egyszerűen elfogadták, hanem működtették és karbantartották a Kádár-rendszert.

15. A Káderdűlőn innen

1980-ban a „vezető és értelmiségi" kategóriába már 7,8 százalék tartozott. A „középszintű szellemi és irodai dolgozók" aránya 22,5 százalék. A jobb módú kisiparosokkal és kiskereskedőkkel, az elit szakmunkásokkal együtt a lakosságnak becsülhetően már egyharmada sorolható a középosztályba. Ám ez a felső réteg nem volt sem a marxista, sem a gyakorlati-politikai értelemben „uralkodó" osztály.

Míg az akkor hatályos alkotmány szerint az MSZMP „a társadalom vezető ereje", ez így nem pontos. A vezető erő a nomenklatúra, vagyis azoknak a tisztségviselőknek az összessége, akiknek a kinevezéséhez a párt engedélye vagy jóváhagyása kell: igazgatók, téeszelnökök, magas rangú helyi és központi államhivatalnokok, egyetemi tanárok, képviselők és tanácstagok, a legkülönfélébb társadalmi szervezetek vezetői, magas állású bírák és ügyészek, katona- és rendőrtisztek, főszerkesztők és természetesen az a néhány ezer ember, aki a központi, megyei, városi pártapparátusokban dolgozik. Ezt a réteget publicisztikusan gyakran nevezik „uralkodó osztálynak", de inkább a középkori rendekre emlékeztet: tagjait a jogaik és hatáskörük különbözteti meg más csoportoktól. Magyarán: nekik vannak politikai jogaik – noha mindig valamilyen hierarchiába kell betagozódniuk –, másoknak pedig nincsenek.

A nomenklatúra nem osztályként működött, nem is pártként, hanem afféle nemességként. (Konrád és Szelényi is a „rendiséghez hasonló uralom"-ról beszél.) Bár voltak benne megkülönböztethető irányzatok, érdekcsoportok, egészében nem volt leváltható, és bár a személyek cserélődtek, *ugyanaz* a rend maradt, mint 1949-ben. Kikerülni belőle – mármint élve – csak hivatalos-jogi kizárással, bekerülni csak kooptálással lehetett.

Még valamiben hasonlított a nemességre. A kívülálló kortársak és az utókor a nomenklatúrát egyszerűen „a kommunisták" néven emlegetik, és – megint csak: tisztelet a kivételnek – úgy képzelik el, mint valami katonai szervezetet, amelyet az erő és az agresszivitás viszonya kapcsol össze a külvilággal. A csúcson áll a pártvezér-diktátor (főparancsnok), egy szinttel alatta a szűk vezérkar, és így tovább

lefelé, táguló körökben, ahol mindenki a fölülről érkező parancsot teljesíti (és a parancshierarchia folytatódik fölfelé, Moszkvában). Valójában elég bonyolult hatalmi hálózatról volt szó, amely leképezi az érdekek megosztottságát, még valamennyire az ideológiai irányzatokat is. Kádár a terroridőszak után inkább a döntőbíró, mint a junta élén álló diktátor szerepét játszotta. A magyar gazdaság szempontjából sorsdöntő befolyásuk volt azoknak a nagyvállalati vezetőknek, akik politikailag legföljebb a Központi Bizottságig vitték, de addig se feltétlenül. S ahogy a gazdasági elithez tartozás közvetlen politikai hatalommal járt, úgy például a magyar – vagy szovjet – állambiztonsági szolgálatban viselt megfelelő tisztség gazdasági hatalommal is járhatott. Az pedig akkoriban köztudomású volt, hogy a helyi hatalmi klikkek, a megyei kiskirályok mennyire elszabadultak a központ ellenőrzésétől.

A nomenklatúra azért is különbözött például csehszlovák vagy lengyel megfelelőjétől, mert Magyarországon 1962-től nem volt olyan törés, mint Lengyelországban a szükségállapot vagy Csehszlovákiában az 1968 utáni „normalizáció", mely a szűk politikai kasztot végleg és élesen elválasztotta volna „a társadalom" óriási többségétől. A politikai vezető garnitúrának nagy és készséges hátországa volt a szakmákban – a középosztályban, ami nem nevezte magát annak. A pártállami vezető réteg sohasem szűkölködött utánpótlásban. Egyre kevesebb volt a munkásmozgalmi veterán, viszonylag kevés a semmihez sem értő pártkáder – bár az utóbbiak főleg a vezető állásokban koncentrálódtak –, és egyre többen futhattak be pártállami karriert azért, mert értettek valamihez. Ha kellett, kijárták a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemét, a fontosabb posztokra kiválasztottak a pártfőiskolát is, előadták a hűség és törleszkedés rítusait – hogy ki-ki mennyire gondolta őszintén, az mélyinterjúk nélkül kideríthetetlen, de biztosan lehet tudni, hogy sokan sok mindent őszintén gondoltak.

Láttuk, hogy ebben a korszakban a középosztály mindhárom szegmense – a népi, a keresztény és a zsidó származású is – lekötelezettje volt az államnak, jellemzően hittek *az* állam jótékonyságában, függetlenül a politikai irányultságától, és ugyan más-más mértékben, de a saját elért pozíciójukat is a létező szocialista állam alkalmassága bizonyítékának tekintették, bár sokan szidták is – mennyivel többre vitték volna, „ha nincs ez a rendszer". Az elégedetlenség foka valamennyire korrelált a szaktudás nyugati értékesíthetőségével.

A hivatalos ideológia proletárkultusza a régi középosztályok tagjai és leszármazottai számára – egy vékony, „bűnbánó" szélsőbalos réteget kivéve – kellemetlen

volt, a népből jött értelmiségiek és szakemberek számára pedig az esetek nagy részében hiteltelen. Ezért azonban kárpótolta őket az igazságosság és egyenlőség – alapmeggyőződésükkel nagyon is harmonizáló – hirdetése. A sztálinista korszakkal ellentétben ugyanis ez nem azt jelentette, hogy a középosztálynak – polgárságnak, „kispolgárságnak", privilegizált (szak)értelmiségnek, jómódú parasztságnak – nincs létjogosultsága, vagy legalábbis másodrendű a kétkezi dolgozókhoz képest, hanem pontosan azt, hogy *ennyit* elérni a rendszerhű embernek igenis van joga, nem jó viszont az a rendszer, ahol bárki e viszonylag jómódú, konszolidált „réteg" fölé emelkedhet.

Kádár sokat emlegetett, kimódolt puritánsága vagy inkább a flancolás pedáns kerülése ezt fejezte ki: a Szovjetunióval ellentétben nem azok éltek messze a legjobban, akiknek a legtöbb politikai hatalmuk volt. Rákosiék kísérlete után nem alakult ki a valóságtól elszigetelt kommunista kaszt. (Természetesen nagy volt a káder-koncentráció Pasaréten és a Józsefhegyen, de Kádár villája viszonylag kicsinek számított; Aczél György a hatalma csúcsán egy Balzac utcai bérházban lakott, a korszak végén pedig Németh Miklós még KB-titkárként is panelben. Ezzel szemben például Gromiko szovjet külügyminiszterről, majd elnökről azt mondogatták, élete utolsó 35 évében nem lépett moszkvai járdára.) Így sem sikerült a pártfőnöknek elérnie, hogy a lojális középosztály ne érzékelje: ahhoz, hogy valaki a politikai csúcshatalom közelébe jusson, olyan többletet kell teljesítenie – vagy valahonnan magával hoznia –, amihez a puszta lojalitás nem elég. Azt viszont az immár megállapodott középosztály is érzékelte és helyeselte, hogy egészen a nyolcvanas évek derekáig másnak sem volt szabad *nagyon* meggazdagodni. Ekkorra már teljesen beépült – túl a klasszikus Káderdűlőn és messze a plebsztől – az egykor erdős-rétes budai hegyvidék, amelynek lakói egyszerre nyugtázták elégtétellel, hogy elérték, amit rendes ember elérhet; aki ennél gazdagabb, az már bűnöző; és szidták „a kommunistákat".

Egy anekdota szerint az egyik magyar politikus, aki csak a demokratikus átmenet után jutott karrierje csúcsára, de már a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján befolyásos minisztériumi ember volt, e szavakkal fogadta annak idején az új kollégát: „Majd látni fogod, hogy a kommunisták nem értenek semmihez, a zsidók csak egymással állnak szóba, de itt vagyunk mi, jó családból való keresztény úrigyerekek, tartsunk össze." A történetből is kiderül, hogy a régi (hivatalosan megszűnt) keresztény középosztály fiait-lányait ekkor már semmi sem választotta

el a politikai hatalomtól, csak idő – és a Kádár-nemzedék kiöregedésének – kérdése volt, hogy egyénenként a legmagasabb posztokra is eljuthassanak. Kiderül az is, hogy a vezető réteg megosztott volt. Igaz, kifelé inkább egységes – a csoporton belüli összetartás nem akadályozta meg az egyes csoportokat az együttműködésben és a szövetségkötésben. Ezzel párhuzamosan Magyarországon megkezdődött egy másik polgárosodás is: a vidék fölemelkedése. Amiről a már birtokon belül lévő, de középosztály-tudat nélküli középosztály többsége nemigen akart tudomást venni.

Az érett Kádár-korszak tapasztalata csak megerősítette az antikapitalizmusnak és az antikommunizmusnak azt az elegyét, amely a Horthy-korban a keresztény középosztály alapideológiája volt. A másik két csoportnak nem volt olyan mélyen rögzült ideológiája, ami ezt ellensúlyozhatta volna. Így a középosztály zöme úgy ért el 1989-hez, hogy azt akarta, „a kommunisták" tűnjenek el, viszont azt is, hogy ne legyen kapitalizmus. Az egész átmenet során a régi és az új elit is kerülte ennek a szónak a kimondását, nehogy elriassza magától a potenciális szavazókat.

Miközben a „szövetséges értelmiség" – az állami és államosított középosztály – hivatalosan tagolatlan volt, és egyetlen célja lehetett, „a szocializmus teljes felépítése", egyes csoportjait valójában ütköző érdekek, kulturális különbségek, történelmi ellenszenvek és sérelmek választották el egymástól. Ám tényleges homogenizálódás is végbement: plebejusivadékok, keresztények, zsidók egyformán meggyőződéses baloldaliak voltak, egyformán nem tudták magukat elképzelni az államon vagy annak védőernyőjén kívül, egyformán magukat tartották az igazi „értelmiségnek" és így a jövő letéteményeseinek, egyformán „a kommunisták" – a nomenklatúra nem közülük, nem a szakmákból delegált része – távozásától várták a megoldást, és óriási többségük biztos volt benne, hogy a köztulajdonon alapuló, parlamenti demokrácia nélküli rendszer „a kommunisták" nélkül, ellenben az ő vezetésükkel, működőképessé válna. Ahogy Orbán 2012-ben ártatlan őszinteséggel bevallotta: „Tudja, én a nyolcvanas években nem a diktatúra ellen harcoltam, hanem azok ellen, akik a diktatúrát csinálták." Ebből nem forradalom következett, hanem az, hogy a középosztály – miközben a nemzet (nép, társadalom) egészére hivatkozott – új politikai kasztot delegált magából, amelyben már szabadon tombolhattak az örökölt belső ideológiai és érdekellentétek. Ezt vélte ő maga demokráciának, már amikor használta ezt a szót, és ezt vélték demokráciának a kívülállók és kívülmaradottak.

A korabeli középosztály mentalitásáról, értékrendjéről (értékrendjeiről), hagyományvilágáról, kulturális viszonyairól, mondhatni, néprajzáról természetesen nem születhettek egzakt tanulmányok, egyrészt mert ilyen kategória hivatalosan nem létezett, másrészt cenzurális okokból. A társadalmi megítéléséről még kevésbé. Leginkább irodalmi művekből, filmekből lehet rá következtetni az emlékezet torzító hatása nélkül. Ebben megint csak személyes szerencsém volt.

1983–85-ben az ÉS egyik tévékritikusa lehettem (Váncsa István után több mint nehéz feladat volt), és leginkább magyar tévéjátékokról, tévéfilmekről kellett volna írnom. Minden héten bemutattak egyet, olykor kettőt. A köz emlékezete csak néhány jellegzetes stílusú, jó irodalmi alapanyagból készült darabot őrzött meg (*Indul a bakterház*, *Rózsa Sándor*, *Abigél*), míg a szakmai szempontból többnyire gyenge vagy közepes, bár néha egészen kiváló művek százait elfelejtették. Bennem néhány hónap alatt leszűrődött, hogy ezek a tévéjátékok, -filmek szinte mind reménytelenül unalmasak, noha profi (olykor kiugróan tehetséges) rendezők dolgoztak együtt a legjobb magyar színészekkel, nemegyszer képzőművésznek is kiemelkedő látványtervezőkkel. A gond a forgatókönyvekkel volt. Viszonylag kevés volt az eredeti munka, azaz nem feldolgozás, vagyis a dramaturgia nem igazodott a televízió egészen más követelményeihez. Az eredeti forgatókönyvek közül viszonylag kevés játszódott a jelenben, ilyen sorozat pedig egyáltalán nem készült, pedig az importált, jelenben játszódó sorozatok – kivált az amerikai és nyugatnémet krimik – a legsikeresebb műsorok közé tartoztak. (Csak a rendszer bomlásának kezdetén, 1987-ben mutatták be az első, nem túl sikeres „mai magyar" minisorozatot, a *Nyolc évszak*ot, és ekkor indult a kultikus *Szomszédok* is.)

Az unalomhoz persze hozzájárult a modern kommerszet, az amerikai óraműforgatókönyveket megvető dramaturgok szemlélete (és, közvetve, a nyolcvanas évek kezdetéig uralkodó, nemzeti-marxista, politizálva moralizáló irodalomoktatás, ami sokkal jobban rombolta a magyar kultúrát, mint általában feltételezik). De ha másképp gondolkodnak, akkor is hiányoztak volna az izgalmas forgatókönyv alapfeltételei. Nevezetesen: egy (vagy több) önálló akaratú, rokonszenves főszereplő, akit szándékának érvényesítésében rosszindulatú ellenerők vagy csak a körülmények akadályoznak, aki bajba kerül, s akinek (sorozatban: viszonylagos) győzelméért lehet szurkolni, hogy a végén elégtételt kapjon ő is, a néző is. Odáig nem volt nehéz eljutnom, hogy az adott rendszerben hiánycikk az

önálló akarat és tulajdonképpen a baj is: a konfliktusokat szőnyeg alá söprik, a teljes foglalkoztatottság és a szamárlétra rendszerében sem váratlanul fölemelkedni, sem nagyot bukni nem lehet.

De pusztán a kommunista diktatúrából nem lehet(ett) levezetni a rokonszenves főszereplőnek alkalmas társadalmi típus hiányát. Ugyanebben az időben roppant sikert aratott két térségbeli sorozat, a csehszlovák *Kórház a város szélén* és a jugoszláv *Forró szél*. Akkor nem gondolkoztam a siker okán. Utólag kidomborodnak a különbségek. Jugoszláviában ugyan diktatúra volt, de az önigazgató rendszer, a kis magánvállalkozás és a nyugati vendégmunkásság lehetősége nagyobb szabadságot jelentett a mindennapi életben, s ez elég volt ahhoz, hogy a mihaszna Surda saját akarattal bíró – és a maga módján rokonszenves – főszereplő legyen.

Bonyolultabb kérdés, hogy miért arathatott nemcsak nálunk, de például az NSZK-ban is sikert a magyarországinál keményebb diktatúrában készült csehszlovák kórházsorozat. A forgatókönyvírónak különleges tehetsége volt a felnőtt sorozatokhoz, ez talán a másfajta cseh irodalomfelfogásból is ered. Jaroslav Dietl ezen munkája kifinomult rendszerpropagandának mondható, azt bizonyítja, hogy diktatúrában is lehetséges konszolidált polgári (középosztálybeli) életvitel. (A kevésbé kifinomult sorozatai nem jutottak el Magyarországra.) Erre kiválóan alkalmas egy világszerte népszerű zsáner, az orvossorozat, ahol azt lehet ábrázolni, hogy rokonszenves emberek a politikától teljesen leválasztva jó cselekedeteket visznek véghez. Dietl dolgát paradox módon megkönnyítették az akkori csehszlovákiai állapotok. Az erősebb polgári hagyományok miatt megmaradt az egyes professziók – kiváltképp az orvosok, mérnökök, tudományos kutatók – becsülete, miközben a politikai vezető csoport és a szakmák között nagy volt a távolság, nem nőttek össze, mint Magyarországon, hanem kapcsolattartók útján érintkeztek. Így az elnyomás viszonyai között is nagyrészt megőrizhették erkölcsi integritásukat még akkor is, ha nem estek áldozatul a „normalizációnak".

Nálunk viszont egészen a nyolcvanas évekig – a fikciós hősnek alkalmatlan „maszekokon", alkotó értelmiségieken és az ellenzékieken kívül szinte mindenki beletartozott valamilyen hierarchiába (munkakötelezettség volt, tehát szinte mindenkinek kellett, hogy legyen bürokratikusan szervezett és politikailag ellenőrzött munkahelye), végül is a diktatúra piramisába, ahol a följebb lévőnek az ideológiából eredően igaza volt. Nem léteztek olyan kiutak, mint akár Jugoszláviában.

Erről a megnyomorítottságról írt Konrád György *Az autonómia kísértésé*ben. Másfelől a hierarchia – elsősorban növekvő bérekkel és ahogy felfelé haladunk, egyre több kedvezménnyel – meg is jutalmazta, ha valaki lázadás nélkül egyszerűen csak végezte a munkáját az áttörhetetlen szervezeti keretek között, és – Husák Csehszlovákiájával ellentétben – az ellenzékkel szimpatizálók, a rendszert visszafogottan kritizálók, a politikailag közömbösök, a mérsékelt rendszerbarátok és a rendszer elkötelezettjei – összességében: az óriási többség – szakadás nélküli kontinuumot alkottak. Mindez a középosztály számára sokkal kellemesebb volt, viszont elvégezte a maga erkölcsi rombolását, s a helyzetet rontotta a polgári hagyományok gyengesége, illetve 1944–45 utáni meggyengülése.

Ez mutatkozott meg abban a tünetben, hogy nem lehetett jelenkori magyar sorozatot csinálni. Nemcsak az egyéni autonómia hiányzott, hanem a főszereplőnek alkalmas rokonszenves típus is. Itt hadd idézzem egy korabeli cikkemet, amelyben csak azt a jelenséget regisztráltam, hogy a többségi közvélemény szemében nincs olyan rokonszenves csoport, amilyenből másutt sorozathősök kerülnek ki, mint Sova doktor, Derrick vagy Petrocelli. Az okokat nem gondoltam végig („A magyar jeti nyomában", *ÉS*, 1983. jún. 3.): „Az értelmiségi naphosszat csak nyavalyog. A többiek csökött lelkületű tuskók. X. szegény, tehát élhetetlen, Y. gazdag, tehát csirkefogó. A sokgyerekesek szaporodnak, mint a nyulak, a gyermektelenek a nemzet léha aranyifjai (-lányai). A városszéli kórházról nálunk nem lehetne tisztességes sorozatot csinálni. Az orvosokról mindenkinek eszébe jutna a hálapénz. A rendőrségről a közlekedési bírságok, meg harmincöt rendőrvicc. Az ügyvédekről az, hogy kiforgatják a törvényt."

Sem hivatalosan, sem a valóságban nem voltak osztályellentétek: az „értelmiség" ugyanúgy az állami hierarchia része volt, mint a munkásosztály és a parasztság. Az 1945–49-es forradalom és a rá következő négy évtizedes egalitárius rendszer megszüntette az osztálygőgöt is. A szabadsághiányos viszonyok között azonban megmaradt a csöndes acsargás. Bár hatalmas érintkezési felületek voltak az osztályok között, és sokan megtanulták becsülni a máshová tartozó embert – vagy nem is kellett tanulniuk, hiszen szüleik vagy gyermekkorukban ők maguk is odatartoztak –, a keresztény és zsidó középosztály leszármazottai közül sokan reflexből lenézték a „prolikat" (ezt folytatódott aztán a „kádári kisember", illetve a „panelproli" iránti megvetésben, a „paraszt" pedig eléggé elterjedten a bárdolatlan ember szinonimája volt). Másfelől az ipari munkások és a parasztok is

hajlamosak voltak rossz szemmel nézni a nem közülük valókat, idegenkedtek a „nagypofájú pestiektől", a „burzsujoktól", az „uraktól" és „úrinőktől" vagy éppen – főként a generációk óta más szociális helyzetük miatt – a zsidóktól. (A „zsidó" melléknevet a közbeszédben gyakran a „kétkezi munkát nem végző", máskor meg egyszerűen, minden etnikai tartalomtól mentesen, a „fukar" szinonimájaként használták.) A középosztály nagyobbik részének jobb anyagi helyzetét hol megérdemeltnek tartották – ha szaktudásból eredt –, hol meg nem érdemelt kiváltságnak – ha a hierarchiában elfoglalt magasabb helyből eredt. A kettőt nem mindig lehetett elválasztani. Megint másfelől a középosztály régebbi részében eléggé jellemző volt az a meggyőződés, hogy azért nem viszik többre, mert a rendszer a „proliknak" kedvez.

Húszszor annyi liberális

A középosztály és a társadalom többi része között tehát érvényesült valamiféle demokratikus – ha nem is összeolvadás, de megértés. Viszont a különbségek csak részben simultak el, a súrlódás megélése része volt a csoporttudatnak. Ugyanez figyelhető meg a középosztályon belül, az egyes csoportok között is. Abban a mostanában sokszor megosztott, 1988 tavaszán fölvett videóinterjúban, ahol a fiatal Orbán Viktor elmondja, mennyire megverte egyszer az apja, van egy érdekes részlet, ami nagyon jól illik témánkhoz. Minimális stilizálással idézem:

„A baráti társaságban, ahova jártam, voltak fiúk, akik máshonnan jöttek. Annak a miliőnek, ahonnan én jöttem, nincsen semmiféle speciális kulturális tradíciója. Egy ilyen alkalmazotti réteg... a parasztsághoz sincs semmi köze igazából apámnak, állatot tartottunk, tehát a tevékenység megvolt, de paraszti kultúráról rég nem volt szó a faluban, munkáskultúra semmi nem volt... polgári kultúra, ugye, elő se jön... Én egy ilyen kulturálatlanságból, egy eklektikus valamiből jöttem, de voltak abban a társaságban olyan fiúk, akiknek lelkész volt az apjuk. egy ilyen református tradícióból jöttek. Volt (...) egy-két srác, akik szintén egy hagyományos polgári tradícióból jöttek, egy vagy kettő volt közöttünk, aki idősebb volt. Vagy csak egy, a Simicska Lajos. Ő volt a legokosabb közöttünk." Témánk szempontjából fontos lábjegyzet: a hagyományos polgári tradícióból jöttek egyike nyilván Varga Tamás volt, a fehérvári Orbán–Simicska–Varga triász harmadik, történetesen zsidó származású tagja (aki, mielőtt bűnöző lett, a Századvég körének egyenrangú és felkészült résztvevője volt Orbán, Stumpf István és mások mellett).

Ez a baráti társaság vagy önképzőkör nagyon jól mutatja, hogyan oszlott meg a középosztály a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, és mi volt az egyes alcsoportok egymás közti viszonya. Ekkor már nagyon kevesen léptek be úgy a középosztályba, hogy pályakezdésük idején a szüleik még gyári munkások vagy téeszparasztok voltak. Gyurcsány Ferenc az egyik látványos kivétel, de bizonyos értelemben ő is csak *visszatért* egy másfajta középosztályba, miután apja deklasszálódott – és a budapesti Apáczai Gimnázium hátrányos helyzetű, tehetséges gyerekeknek létesített kollégiumában kezdte a középiskolát. Hogy ilyen intézményre szükség volt már a hetvenes évek elején, azt mutatta, hogy a forradalmi, erőszakolt mobilitás rég megszűnt. Noha az „F"-es (fizikai dolgozó) háttér előnyt jelentett, az addigra kialakult középosztály lényegében már önmagát reprodukálta.

Mire Orbán Viktor gimnáziumba került, felsőfokú végzettségű apja már egy kőbánya üzemvezetője volt, édesanyja pedig mindig is fejlesztő pedagógus; azaz ő már a középosztály népi származású csoportjának második generációs tagja. Az önképzőkörben érzékelte, hogy vannak más – „polgári", „értelmiségi" – tradíciók. Úgy élte meg, hogy neki ilyen öröksége nincs, mert a paraszti kultúráról az egész falu levált, a munkáskultúra – aminek valóban nagy hagyományai voltak a háború előttről – Felcsútra nem terjedt ki. Középosztálybeli hagyománya a családjának nem volt, de középosztálybeli – a Fidesz tíz évvel későbbi varázsszavával: polgári – öntudata se. Lehet, hogy a fiatal Orbán túljátssza ezt a „falusi fiú"-szerepet, de akkori szavaiból az biztosan kiderül, hogy a régi középosztály(ok) leszármazottai elfogadták, miközben a saját hagyományaikkal nagyon is tisztában voltak, és ezek hiányát éreztették vele.

Ugyanez nagyban: a korabeli magyar középosztály különböző régi csoportjai tudatában voltak saját, különböző hagyományaiknak. Gyakran elfogadták, de gyakran le is nézték az újakat, és szándéktalanul is éreztették velük, hogy középosztálybeli („úri", „polgári", „értelmiségi") hagyományaik nincsenek. Drámai túlzással: harcoltak az újak lelkéért, ahhoz pedig az újak lelkét egy kicsit le kellett értékelni. És bár ennek a heterogén középosztálynak nem volt közös öntudata, meg persze nem barátság vagy szolidaritás tartotta össze, a korszak politikai alapfogalmával szólva a „békés egymás mellett élés" volt rá jellemző. Pax Kadarica.

Ez, akárcsak a világpolitikában, részint kényszerű volt, részint az érdekek és a fennmaradás érdekében elfogadott közös alapelvek diktálták. A háborúk lokálisak voltak, és csak bizonyos magas értelmiségi szakmákban (például, meglepő módon, a matematikusok között) voltak nyílt „keresztény”–„zsidó” ellentétek.

Bár a „régieken” belül számszerűen nyilván a keresztény középosztály volt többségben, hatását tekintve ekkor ő volt a gyengébb. Részben azért, mert az egész népi demokrácia az ő uralmának, értékeinek szöges tagadásán alapult, és az „úri középosztályt” mint osztályt az 1945–49-es forradalomban nemcsak felszámolták, hanem visszamenőleg meg is bélyegezték. Részben a középosztályba való visszatérés lehetőségének másfél évtizedes fáziskésése miatt. Részben azért, mert a zsidók valóban jobban „összetartottak”, lehetett legitim csoporttudatuk politikától és gazdaságtól függetlenül is. És részben, mert a történelmi középosztály érdemeit – a bűneivel ellentétben – nem volt szabad se megismertetni, se hirdetni. A hivatalos ideológia szerint minden pozitív szerepe véget ért 1867-ben, és addig is csak annyiban volt pozitív, amennyiben az elnyomott nép sorsán akart javítani.

A leszármazottak úgy álltak ott, hogy tilos volt büszkének lenniük az örökségükre, s így – mivel nem lehettek kollektív gondolkodó alany – azt sem vizsgálták, mire lehetnek büszkék az örökségből. A középosztálynak ebből a csoportjából tehát kétszeresen is hiányzott az öntudat – nem volt módja, hogy magabiztos legyen, és ön-tudatlan is volt egy maroknyi értelmiségin, például Antall Józsefen és körén kívül. A többség a helyzetét mint pőre sérelmet élte meg, s ezt csak tetézte az alakoskodás kényszere, valamint, olykor, a túl sikeres alakoskodás miatti lelkifurdalás, vagy fordítva, a lelkiismeret zárójelbe tétele. Ugyancsak sokan voltak, akik meggyőződéssel csatlakoztak az alább leírt modernizálódási folyamathoz (és közülük szintén sokan később visszafordultak).

Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* című könyvében „az asszimiláció kudarcáról” beszél, de valójában a zsidó középosztály, illetve annak az új középosztályba beépült utódcsoportja ezt a korszakot jellemzően mint az asszimiláció teljes sikerét élte meg. Nemcsak azért, mert megmaradt csoporttudatának jól esett, hogy egyenrangúan jelen van a nomenklatúrában, sőt bizonyos szakmákban – az 1945 utáni vákuumhatás miatt – még felül is van reprezentálva, hanem azért is, mert úgy érezhette: bár vannak még antiszemiták, a megkülönböztetés a szó kognitív értelmében is megszűnt. Ők most már nemcsak azért nem „zsidók”,

mert saját maguk nem akarják, hogy annak tekintsék őket, hanem azért sem, mert azok a sajátosságok, amelyek a holokausztig zsidósnak minősültek, és az antiszemitizmust nagyrészt kiváltották, ma már sokkal szélesebb körre érvényesek, és a trend az, hogy egyre inkább uralkodóvá válnak. Onnan nézve jól látták.

Mert csakugyan, Magyarországon 1945-ig zsidósnak minősülő tulajdonságok, például a születési kiváltságoktól független érvényesülés mint életcél, az üzleti gondolkodás (ha csak kicsiben is), a mezőgazdaságon kívüli (ipari, szolgáltatási) fehérgalléros munka mint a jólét forrása, az individuális vagy a családi jólét mindennél fontosabbnak tartása (akkori szóval „szerzésvágy”) a makroközösségnek, vagyis „a társadalomnak”, régi nevén a nemzetnek – és az ezeket kizárólagos joggal megtestesítő államnak – való alárendelődéssel szemben; a modern, szekuláris haladásba vetett hit a sajátosan magyar (nemesi vagy paraszti) és vallásos hagyományokkal szemben, a kultúrában a Nyugat (mint civilizáció) és a Nyugat (mint a folyóirat címével jelölhető liberális szellemi örökség) felé fordulás – mindez a maradék zsidó középosztálynál sokkal szélesebb körben volt jellemző.

Bár szociológiai kutatások – főleg Hankiss Elemér értékrend-vizsgálatai – kimutatták, mennyire elevenek voltak még Magyarországon a jellegzetesen köztes-európai, nemesi és paraszti hagyományok, az sem volt ekkor igaz, hogy a népi-urbánus küzdelem antiszemiták és zsidók csatája. Hogy mekkora változás ment végbe, azt az első szabad választás eredménye mutatja a legjobban. A harmincas években a lényegében zsidó finanszírozású liberális és „polgári” pártok különféle kombinációkban 1,5–3,5 százalékot kaptak a választásokon, ez százezernél kevesebb választópolgárt jelentett. Hasonlóan szerény szavazataránnyal jutott be a parlamentbe a Polgári Demokrata Párt 1945-ben (1,6%, 76 000 voks). 1990-ben a magát liberálisként meghatározó két párt, az SZDSZ és a Fidesz másfél millió szavazóval 30 százalékhoz jutott. Egy évvel korábban az SZDSZ 5 százalék körüli párt volt, a Fidesz pedig nem volt párt. A választási eredmény döbbentette meg Csoóri Sándort annyira, hogy „fordított asszimilációs törekvésről” és „parlamenti dobbantóról” beszélt a „Nappali hold” egyik jegyzetében.

Pedig, még egyszer, ezek a tulajdonságok csak a népi demokrácia fekete dobozába belépő maradék keresztény középosztály, illetve a parasztság szemszögéből lehettek zsidósak (persze megint csak egy vélekedéstípusról, nem általános jellemzésről van szó), de valójában az autonóm középosztály tulajdonságai, és jó lehetőséget adtak volna ahhoz, hogy a fekete dobozból kilépő Magyarországon – a többi

köztes-európai posztkommunista országhoz hasonlóan – felzárkózó kapitalista gazdaság és liberális demokrácia jöjjön létre. (És még egyszer: mindig vannak kivételek, sőt tipikus kivételek is, a „polgári" gondolkodás nem egy nagyszerű alakja Máraitól Ottlikon át Mészöly Miklósig a keresztény középosztályból jött, és a föntebb leírt értékek sem az 1945 előtti parasztság módosabb rétegétől, sem a paraszti származású értelmiségtől nem voltak idegenek. De a német eredetű városi polgárságtól sem, amely a faji törvények értelmében „kereszténynek" számított, és nem feltétlenül sietett a dzsentrihez akkulturálódni.)

Láttuk azt is, hogy főleg vidéken a definíció szerinti középosztály mellett a nyolcvanas évekre megerősödött az ipari, szolgáltatási munkásoknak és a parasztoknak az a rétege, amely középosztálybeli életvitelre törekedett, mindinkább középosztálybeli („polgári") módon gondolkodott, és az államban afféle szolgáltató intézményt látott, ami segít az egyéni gazdagodásban, nem pedig a jólétnek magának a forrását. Az új demokráciában ez a réteg a liberális középosztály támogatója lehetett volna (és 1990-es személyes tapasztalataim szerint elég nagy részt az is volt).

Mi az oka, hogy az 1989 utáni politikai elit ezt a hatalmas előnyt mindenestül elherdálta, és a politika központi témája a trianonizált nacionalizmus vagy annak gyökeres elvetése, illetve a kádárizmus megtagadva folytatása lett? Hogy a „liberális" szó jelentése a többségi politikai oldal szóhasználatában általánosan visszazsugorodott a „zsidó"-ra, vagyis az általánosan elfogadott nyugati értékrenddel való szembeszállás összefonódott az antiszemitizmussal? És hogy a zsidó középosztály tagjai ezt tudomásul vették? Hogy ma már maguk is a holokauszttal és antiszemitizmussal – kiterjesztve: a rasszizmussal – kapcsolatos helyes magatartást tekintik a liberalizmus, sőt a demokrácia legfőbb próbakövének? (Sokadszor: tisztelet a kivételnek.) Hogy a demokrácia pártjai, a liberális polgári magatartás pártolása helyett abban versengtek, melyik tud jótékonyabb államot ígérni? A válasz a következő fejezetben kezdődik.

16. Az értelmiségi, aki félt a hidegtől

Kezdjük Ádámnál, Évánál. A kiegyezés után a nemzeti szuverenitás egy részének feladása árán – pontosabban: annak köszönhetően – Magyarország, ha nem is demokráciává, de alkotmányos liberális rendszerré lett, és gyors, szerves gazdasági fejlődés kezdődött. (Megint csak pontosabban: az alapjai létrejöttek már 1848–49-ben, és a növekedés igazából az önkényuralom idején lódult meg. A kiegyezéssel politikai hatalomhoz jutó, az államháztartást rövid úton tönkretevő magyar elit korruptsága éppenséggel akadályozta a fejlődést, és a vasútépítési panamák révén az egyik – nem is a legkisebb – oka volt az 1873-as gazdasági világválságnak. Ezután az uralkodó réteg megrázta magát, és ekkor kezdődött csak el valójában az, amit boldog békeidőknek nevezünk.)

A dualizmus kori rendszernek ezer baja volt, de ha az akkori trendek folytatódnak, a kedvező gazdaságföldrajzi adottságú, a nyugati kereszténységhez tartozó és azon belül a német kulturális terület szélén lévő Magyarország nagy valószínűséggel ugyanúgy felzárkózási pályára állt – vagy azon maradt – volna, mint a XIX. század második felében Észak-Európa, a XX. század második felében Dél-Európa, vagy napjainkban a valamikor sokkal szegényebb Lengyelország és a száz éve nem is létező három balti állam.

Jött azonban Trianon. Akárhogy nézzük, nem csupán a veszteség miatt volt tragédia magyar szempontból, hanem azért is, mert szervetlen, természetellenes és persze negatív változásokat idézett elő vagy ösztönzött a magyar társadalomban, gazdaságban és politikai gondolkodásban. A követhetőség kedvéért pontokba szedem:

1. A magyar nacionalizmus – a térség más országaitól eltérően – diadalmas, magabiztos, aktív-serkentő hajtóerő helyett sérelmi, fájdalmas, reaktív, paranoiás, bosszúálló jellegű lett.

2. Trianon roppantul megnehezítette a világháború utáni gazdasági talpraállást, és az 1920-as években olyan, mai szitokszóval: neoliberális gazdaságpolitikát tett szükségessé, amely súlyosan megnövelte a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A felső – talán – ötödöt kivéve az ország szegénységben, alsó harmada korabeli mérce szerint is szabályos nyomorban élt. A kibontakozást jószerivel semmivé tette a gazdasági világválság, és az átlagos életszínvonal csak a harmincas-negyvenes évek fordulóján érte el az 1913-as szintet – de már egy feszült, gyűlölettel, rögeszmékkel és öncsalásokkal megbetegített társadalomban.

3. A közepes nagyságú, gyorsan fejlődő városok külső körének levágásával Trianon természetellenesen megnövelte Budapest viszonylagos méretét, gazdasági és kulturális súlyát. Az ország ekkor oszlott élesen ketté, „föntre" és „lentre", „Pestre" és „vidékre", ahol gazdaságilag és a kultúra intézményrendszere tekintetében egyoldalúan a „bűnös" főváros, politikailag egyoldalúan az agrárius vidék – mint az „igazi Magyarország" – dominált.

4. Mivel az elcsatolt területekről elsősorban a hivatalnokok, katonák és más állami alkalmazottak menekültek át, a középosztályban megnőtt a nem autonóm, hanem államfüggő polgárok aránya. Ez és általában a magasabb iskolai végzettségűek munkaerőpiacának felbolydulása az erőszakig és diszkriminatív törvényalkotásig fokozta a háború alatt is erősödő, majd a forradalmak idején egészen szilajjá váló antiszemitizmust. Ekkor lett a liberalizmus és a szabadpiaci kapitalizmus – tehát a dualizmus kori emelkedés két mozgatója – zsidós dologgá a keresztény középosztály többségének szemében. (Mint mindig: tisztelet a kivételnek.)

5. A kapitalizmus, annak államszervezeti feltétele, az alkotmányos liberalizmus és egyik legfőbb hordozója, a nem állami megélhetésű zsidó középosztály iszonyú politikai harapófogóba került: egyformán gyanakodott rá, sőt nagy részben gyűlölte az állami-kormányzati vezető kasztot adó keresztény középosztály és – a zsidókat a keresztény „urakkal" egy kalap alá véve – az alsó négyötöd nagy része.

1938 és 1948 között egyik katasztrofális megoldási kísérlet – társadalomellenes hadjárat – követte a másikat, az utólagos – természetes – szépítésekkel ellentétben szinte mindig a döntésképes többség akarata szerint. A sztálinista diktatúra – a kapitalizmus és az alkotmányos liberalizmus teljes tagadásával, a teljes középosztály mint osztály felszámolásával – csak ezek meghosszabbítása volt. Kádár tehát olyan országban kezdett kormányozni, ahol az idő többszörösen is kizökkent: előbb Trianonnal, majd a rá adott Horthy-kori reakciókkal, a holokauszttal, végül a Horthy-kori válaszokra adott válaszokkal is. Mit ért el az 1956 és 1989 közötti rendszer? Nagyon is sokat. Pontonként:

1. Az 1945 előtti, trianonizált nacionalizmus tabu volt, de a „nemzeti sorskérdésekre" fókuszáló, helyettesítő változata mellett a hetvenes évek elejétől, de főleg 1981 után megjelent egy másik típus is: a „mi vagyunk a legjobbak, a jég hátán is megélünk" mítosza. Lengyel László ezt „életforma-nacionalizmusnak" nevezi, de szerintem ennél mélyebb: Trianon után először, egy rövid időre, a magyar nacionalizmus kiszabadult a sérelmi elv csapdájából. És a tetejébe nem volt agresszív, nem irányult intézményesen valamely belső kisebbség ellen. Elég nagy tömeg volt meggyőződve arról, hogy létezik valamiféle különleges magyar tehetség, és ha a külső függés nem volna, ennek jóvoltából automatikusan a minket – de a szomszédainkat nem – megillető, nyugat-európai szintre emelkednénk. Ilyen, bár kevésbé gőgös az a pozitív, magabiztos nacionalizmus is, amely mostanság a lengyeleket és a baltiakat hajtja. Még az első Orbán-kormány propagandája is ezen alapult.

2. Amire a magyar történelemben addig nem volt példa, a Kádár-korszakban óriási mértékben nőtt az életszínvonal (lásd a 10. fejezetet). Ez éles kontrasztban van a következő nemzedéknyi idővel, amikor a reáljövedelem hosszú távon stagnált, a szegénység köre pedig kiterjedt.

3. A jólét növekedése jórészt vidéken ment végbe. A Kádár-korszakban lényegesen csökkent a különbség a főváros és a vidék között. (Igaz, ebben része volt az 1945 és főleg 1918 előtti örökségét fölélő Budapest viszonylagos romlásának is.) A vidék fejlődése a szocialista iparosítás logikájából is következett (Pesten a hely és a környezeti teherbírás is hiányzott), de a gazdaságirányítás tudatosan is törekedett a kiegyenlítésre, ösztönözte a vidéki ipartelepítést. Éppennyire vagy még inkább fontos volt az, hogy a mezőgazdaságot és a termelőszövetkezetek gazdálkodását a piaci racionalizmushoz igazították; de az államilag támogatott magánépítkezésnek is vidéken volt a súlypontja.

4. Új és a háború előttinél népesebb középosztály jött létre a régi középosztályok romjain. Ahogy nem nevezhette magát középosztálynak, úgy a belső tagoltságról, ellentétekről sem lehetett fennhangon, hivatalosan beszélni. Működött azonban valamiféle tényleges olvasztótégely-hatás is, a különbségek és az ellentétek mérséklődtek. Bár a középosztály túlnyomó többsége ekkor állami ember, megvolt az esélye, hogy kibővül olyan, valódi vállalkozókkal és munkavállalókkal, akik függetlenítik magukat az államtól.

5. Egyre népesebb volt ugyanis az a középosztály halmazával csak metszetet alkotó réteg, amely a piacról (is) élt. Azaz tisztában volt vele, hogy jólét

nem a puszta munkaviszonyból lesz (bemegyek, blokkolok, teszem, amit mondanak, ha nem mondanak semmit, nem teszek semmit, hazamegyek), hanem olyan, saját munkával előállított termék vagy szolgáltatás eladásából, amire van kereslet. Ez annál inkább így volt, minél inkább kiderült, hogy az államosított gazdaság: zsákutca, vagyis éppen az összeomlás előtt volt a legelterjedtebb. Tény, hogy ez nem a szabad polgár magatartása, hiszen az államot adottságnak, szolgáltató háttérnek tekinti, és éppen a magánmunka után esze ágában sincs adózni, tehát nincs, amit számon kérhetne – de azt is el szokták felejteni, mennyire nem *várták* sokan akkoriban az államtól a jótét szolgáltatásokat, mennyire igyekezett mindenki, aki tehette, menekülni az állami oktatástól, egészségügytől, nyugdíjtól.

A sötét oldal egyetlen tőmondatban összefoglalható. *Nem volt szabadság.* Egy kicsit hosszabb, összetett mondatban: *Nem volt többpártrendszerű liberális demokrácia, és nem volt kapitalizmus.*

Egy nagyon elterjedt, primitíven politizáló történelemszemlélet nem ezekre az alapvető, rendszerszerű hiányokra vezeti vissza a lényegi bajokat, hanem úgy magyarázza, hogy a kudarcok Kádár és a kommunisták beépített gonoszságából következtek („azt akarták, hogy rossz legyen"), míg az eredmények igazából fondorlatos trükkök voltak a hatalom megtartására. Valójában a nomenklatúra egyáltalán nem volt egységes, többféle akarat érvényesült, így a középosztály némely csoportjának akarata is. Másfelől a döntéshelyzetben lévő emberek – a szovjet birodalmi érdekek képviselete és a tankönyvi receptek megvalósítása mellett – az esetek nagy részében létező helyzetekre adtak válaszokat a maguk módján, létező bajokat próbáltak kijavítani, olykor sikerrel, főleg, ha nem ragaszkodtak a dogmákhoz.

Ami a létező helyzetet illeti: Kádárék természetesen nem úgy fogták föl, hogy ők a Trianon-betegségre keresik a gyógymódot, hanem ezek voltak a problémák, amelyekkel szembesültek. A Horthy-rendszer végösszegben, a biztos vereséget jelentő német szövetséggel, a zsidóság gettósításig, deportálásig vezető jog- és tulajdonfosztásával, a nyilas végkifejlettel a Trianonra adott rossz válasz volt. Az 1945–49-es forradalom a radikális földosztással, a politikai közép és demokratikus jobboldal kiszorításával, a kapitalizmus és a középosztály felszámolásával, a sztálinista végkifejlettel a Horthy-rendszerre adott rossz válasz volt. Kádárék közvetlenül a Rákosi-rendszerre válaszoltak, azt gondolván, hogy ott folytatják, ahol 1945 után a helyes folyamatok félresiklottak, így hát egyben a Horthy-korra is reagáltak.

A kádári válasz ugyan szintén rossz volt, de a szegényeket fölemelő „társadalmi rend" bizony népszerű. A népi iskola legtekintélyesebbjei, Illyés Gyula és nyomában Csoóri Sándor a szélárnyék metaforáját használták. Csoóri fogalmazásában, 1978-ban (tehát éppen a végső bomlás kezdete előtt, bár maga az esszé, az *Egy nomád értelmiségi* csak 1980 elején jelent meg) az alkuelmélet még így hangzott: „a politika mindent elkövet, hogy a szocializmus hazai lehetőségeit jóra, illetve jól használja föl, s az értelmiségiek pedig nem pendítenek meg semmilyen tilalmas húrt".

A gondolatmenet így folytatódik: „A nemzetet hitében és önérzetében megerősítő elképzelés hiányában minden jó igyekezet a magánlét öbleibe torkollt bele. Több millió külön akarat a saját gazdasági érdekét kereste, ami lenyűgöző lehetett volna, ha ráadásként egy mindenkit átjáró eszmei érdek is megfogalmazódik. Sajnos a lassú izmosodás egyre láthatóbban izomfitogtatássá fajult. Értéke nem a munkának – az ügyeskedésnek lett."

Ez nagyon plasztikusan jellemzi a helyzetet. A kormányzat, ameddig csak tehette, igyekezett kedvezni a többséget alkotó kétkezi dolgozóknak. Sikerült is. Középosztály, sokadszor, hivatalosan nem létezett. Ami volt, és csoportöntudattal bírt, az értelmiségként gondolt magára, és a szubjektív önérzékelés kihatott a valóságra is: a középosztályon belül megnőtt a művész-, humán- és társadalomtudományos értelmiség súlya. Ennek a rétegnek az erejét, befolyását nem a polgári hagyományai adták, még kevésbé a gazdasági szerepe, hanem az, hogy a létező szereposztás szerint – akár népi volt, akár urbánus, akár marxista – jogosítványa volt, hogy birtokában legyen az egész társadalomra vagy nemzetre alkalmazható tudásnak, az igazságnak. (Hacsak a rendszer alapjait nem vonta kétségbe, ez azonban nagyon ritkán esett meg.)

Ez a tudás pedig az esetek többségében *nem* az volt, hogy az egész rossz, és főleg nem az, hogy a nyugati szabvánnyal kell fölváltani. (Azt pedig az utolsó pillanatig, 1988-ig végképp szinte senki sem gondolta, hogy föl lehet váltani a nyugati szabvánnyal.)

A népiek köztudomásúlag „harmadikutasok" voltak, de mint Csoóri 1978-as szövege is mutatja, ez a Kádár-rendszer végső válságának kezdetén már azt jelentette, hogy a szisztéma főáramát balról kritizálták a nemzeti kollektivizmus szellemében. (A saját táborából, de az urbánusok közül is nagyon kevesen követték Csoórit az 1982-es *Kutyaszorító*-előszó merész konzervativizmusáig.)

Nem mondta ki a teljes fordulat szükségességét az „urbánus" Demokratikus Ellenzék sem. A Pozsgay Imre és népi szövetségesei számára állítólag elviselhetetlenül

radikális *Társadalmi szerződés* (1987 tavaszán) lényegében emberarcú szocializmust követelt, a szabadságjogokat garantáló és a részvételi demokrácia különféle formáival élhetőbbé tett alkotmányos-jogállami egypártrendszert – ez nem különbözött lényegesen Pozsgay pillanatnyi álláspontjától. A fideszes kaszton kívül máig ez a romantikus baloldaliság az uralkodó politikai eszmény Magyarországon.

Nem mondták ki egyenesen a Demokratikus Ellenzékkel szimpatizáló, képzett reformközgazdászok sem. A nagyjából ugyanekkor született *Fordulat és reform* a hatvanas években induló, a nyolcvanas évek elején újrakezdett, majd megint lefékezett reformok kiterjesztését javasolta a rendszer keretein belül – nem pedig új rendszert.

Lehet persze azzal igazolni az említett csoportokat, hogy a teljes szakításnak nem volt realitása, és ezért nem volt érdemes kimondani, de mint az egyidejű lengyel példa mutatta, a valóságos – 1987-től mindinkább csak vélt – geopolitikai kényszer önmagában nem lehetett akadálya a radikális szembeszegülés kifejezésének. Csakhogy Magyarországon ehhez a „népből" általában éppúgy hiányzott a motiváció, mint a középosztály véleménymondásra feljogosított (azaz magát jogosultnak érző) részéből. Nem feltétlenül a bátorság hiányzott, hanem az ideológia és az érdek is. Az igazság – saját maga szerint való – birtokosaként egyik baloldali értelmiségi csoport sem tartotta igazán kívánatosnak vagy szükségesnek a többpártrendszert, és állami emberként a középosztály zöme félt a kapitalizmus hidegétől.

Hiába állt tehát Magyarország 1988-ban XX. századi történelme során a lehető legközelebb ahhoz, hogy megszabaduljon a Trianon-kórtól, a sértett nemzet kívánatos egységének demokráciaellenes mítoszától és ami ennek is következménye, az állam-addikciótól; hiába voltak ennek, a nyugati demokratikus, kapitalista rendszerre való átváltásnak a legjobbak a feltételei a keleti tömb többi országához képest – végül is nem szakadt el megrögződöttségeitől. A lényeg helyett az úgynevezett rendszerváltásnak helyettesítő témái voltak, mint a vízlépcső vagy ötvenhat kérdése, vagy részletkérdésekre vonatkozó taktikai céljai, mint az elnökválasztás elhalasztása. (Az „úgynevezett" jelző magyarázatát lásd a következő fejezetben.) Miközben tehát ugyanúgy megtörtént a lényegi, hármas átmenet, mint a térség egészében, a meghirdetett céloktól függetlenül történt meg, s az addigi általános mentalitásra kevéssé hatott. Így az ország visszacsúszott abba a beteg állapotba, melyből keserves evolúció révén már-már kiemelkedett.

17. Mi a rendszerváltás?

Visszaérkeztünk „hátulról", az előzmények felől 1989-hez. Ismét a 2007–09-es sorozat egyik (2009 végi) cikkét veszem elő. 1989 körüli kutakodásaim során alapélményem volt, hogy mennyire másképp zajlott minden, mint a kanonizált történetekben. Az is szemet szúrt, hogy mennyire nem ellenőrzi senki ezeket a történeteket, és mennyire nem kérdez rá senki bizonyos sorsdöntő dolgokra, logikai hézagokra. Például hogy kik, hol és mikor öntötték formába az 1989-es alkotmányt; miért éppen ezek a politikai csoportok vehettek részt az Ellenzéki Kerekasztalban; kik voltak az EKA besúgói; hogyan született a választási rendszer; hogyan született a kétharmados rendszer és hasonlók. Hamar eljutottam odáig, hogy a tisztázatlanság a „mestertörténetre" is vonatkozik: még a történészek között sincs egyetértés a rendszerváltás definíciójáról, nemhogy a hétköznapi politikai beszédben.

A cikk végén leírt egyik lehetséges kimenetelt – hogy a Fidesz elvégzi azt, ami 1989-ben a többi térségbeli országhoz képest elmaradt, és jó vágányra tereli az átmenetet – nem gondoltam nagyon komolyan, tekintettel a megelőző másfél évtized politikájára, de elméletileg nem lehetett kizárni. Nincs lehetetlen, csak végtelenül kis valószínűségű esemény. A második lehetséges kimenetel valósult meg, a megjóslásához megint csak nem volt szükség különösebb éleslátásra, az viszont meglepő, hogy mennyien mondják: „Ki sejtette előre?"

A rendszerváltás-fogalom csapdái

Ha megkérdezzük valakitől, mi volt a rendszerváltás, nagy valószínűséggel rávágja, hogy mit lehet ezen nem tudni, „hát az, ami 89 körül történt". De ha rákérdezünk, hogy mégis, mi volt ennek a tartalma, nem mindig lesz ennyire

magabiztos a válasz, és kiderül, hogy a szó jelentése korántsem olyan egyezményes, mint általában feltételezik.

Alapvetően négyféle definíció van. Minél szűkebb a jelentéskör, annál elterjedtebb az értelmezés – tulajdonképpen az őrződött meg ebben a négy változatban, hogyan alkottak maguknak egyre nagyobb tömegek fogalmat a folyamatban lévő *átmenetről* annak pillanatnyi állása szerint, 1989 tavaszán, nyarán, őszén, majd 1990 elején.

1. A legtágabb látószögű, de Magyarországon alighanem a legszokatlanabb meghatározás szerint a rendszerváltás kiterjed a társadalmi-politikai rendszer, illetve a kormányzás három fő tartományára, és mint ilyen, általános köztes-európai jelenség. Romsics Ignác így foglalja össze *Magyarország története a XX. században* című könyvében (Osiris, Budapest, 2002)*:* „Az egypárti diktatúrákat többpárti demokráciák, az állami és társadalmi tulajdonra épülő tervgazdaságokat pedig döntően magántulajdonra épülő piacgazdaságok váltják fel. A belső átalakulás legtöbb esetben az egyes államok szuverenitásának visszanyerésével, azaz függetlenné válásával járt együtt." Mármost ez az a hármas folyamat, amelyet a nemzetközi szakirodalom átmenetnek *(transition)* nevez, és amely lezajlott a térség összes országában. Magyarország nem kivétel. Ha ez volna a rendszerváltás szó egyezményes jelentése a magyar politikai-történeti szaknyelvben, akkor a külföldnek szánt, a magyar történelmet és jelent megértetni kívánó publikációkban nyugodtan lehetne a *transition* megfelelőire fordítani. De nem ez az egyezményes jelentése, és nem is így fordítják, lásd alább.

Az „átmeneti gazdaság" általánosan használt terminusa vagy az új demokráciák „feltörekvő piacok" közé sorolása is azt jelzi, hogy a fordulatnak lényegi eleme (kell legyen) a gazdasági váltás. Sőt, Kornai János szerint a rendszerváltás a szocializmusból a kapitalista rendszerbe való átmenet maga; örvendetes velejárója a demokratikus átalakulás, de nem szükséges feltétele. („Mit jelent a »rendszerváltás«?", *(ÉS*, 2007. márc. 2.)

2. Az értelmiség és a politikusok körében is gyakoribb egy másfajta értelmezés, amely a rendszerváltást elsőrendűen a politikai változásra szűkíti le. Ez a fogalom már sajátosan magyar, a volt szovjet tömb más országaiban nincs is közhasználatú megfelelője, talán Bulgárián kívül. A bolgárok „a változások"-ról *(promenite),* illetve szakszerűbben „rezsimváltozás"-ról vagy „a rezsim bukásáról" beszélnek *(szmjana/padaneto na rezsima* – a rezsimnek itt ugyanolyan pejoratív árnyalata

van, mint a magyarban). A kerekasztal-tárgyalásokról szóló dokumentumsorozat, *A rendszerváltás forgatókönyve* első kötetének bevezetőjében (Magvető, Budapest, 1999) Bozóki András és Ripp Zoltán ezt a meghatározást adja: *„Rendszerváltás* alatt itt azt az intézményes *politikai* átalakulást értjük, amelynek révén a diktatórikus rendszer demokráciává alakul át. Ebbe (...) nem feltétlenül tartozik bele a *gazdasági átmenet* hosszú folyamata." (Kiemelések az eredetiben.) A „nem feltétlenül" fordulat itt ugyan óvatosságot jelez, a gazdaságról nem lehet megfeledkezni, de a kapitalista átalakulás – ellentétben például Kornai felfogásával – ebből a „politikus" szemszögből mindenképpen másodrendű. A gazdasági váltásnak e szemléletben *feltétele* (vagy alapja) a rendszerváltás, azaz a politikai változás: „Nálunk előbb volt demokrácia, mint kapitalizmus." (Hogy ez így miért pontatlan, arról később szó lesz.) A befejezett rendszerváltás ismérvei között Bozóki és Ripp összefoglalójában semmilyen gazdasági tényező nem szerepel. Ripp Zoltán azonban 2005-ben így fogalmaz: „Konszenzusos (vagy ahhoz közeli) rendszerváltás-definíciónk nincs, a rendszerváltás fogalmának a jelentéstartománya is problematikus." Ekkori, saját meghatározása nagyon érdekes: „A rendszerváltás kategóriáját (...) szerintem úgy érdemes felfogni, hogy az egy döntően *gazdasági tartalmú világfolyamat speciális politikai szakaszát* jelöli. Olyan szakaszát, amelynek feltárásához a nemzeti politikatörténet nélkülözhetetlen, de csak akkor juthat érdemi eredményre, ha reflektál a globalizációs folyamatra és annak nemzetközi politikai megnyilvánulásaira" („Rendszerváltás – rendszerbomlás", in Majtényi György–Szabó Csaba, szerk.: *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* ÁBTL-Kossuth, Budapest, 2006).

A csak politikai értelemben vett rendszerváltás szabatos és mára bevett angol fordítása a *régime change* vagy *change of régimes,* de jellemző, hogy fordítóink olyan kifejezést kénytelenek használni, amely jóval a magyar változás után és attól függetlenül terjedt el az angol szaknyelvben, már a Clinton-kormányzat idején, amikor is a Szaddám-rezsim megdöntését értették rajta. 1990 tavaszán még hiába kerestünk volna megfelelő angol kifejezést.

3. A romantikus antikommunista változat hívei nemcsak, hogy lényegtelennek tartják a gazdasági átalakulást a rendszerváltáshoz képest, de tudomást sem vesznek róla, más vágányon gondolkoznak. Az év, amikor a demokratikus intézményrendszer eszményéből valóság lett – 1990 –, már túl van a horizontjukon. Nyolcvankilenc az igazi. Nem intézményekben gondolkoznak ugyanis,

amelyeknek célja a jó kormányzás, hanem az egyének és civil közösségek, illetve az absztrakt, nagybetűs Hatalom szembenállásában. A rendszerváltás értelme tehát az, hogy az egyént és a civil közösségeket, egyszóval a Népet hatalommal ruházza fel a Hatalommal szemben, és megvédje tőle. Míg az intézményes politikai átalakulás elméletei – Kis János kifejezésével – a „koordinált átmenet" évének látják 1989-et, a moralizáló antikommunista nézetek szerint nem a közös erőfeszítés, hanem az ellentét a lényeg, a nép küzdelme a fennálló Hatalommal. Ezen a rostán viszonylag kevés marad fenn 1989 eseményei közül. Az így felfogott rendszerváltásnak nem is elsőrendűen a demokrácia, hanem a jogállam vagy „jogállamiság" az eredménye (utóbbi szóval szokták fordítani az uniós dokumentumokban a *rule of law*-t, vagyis a joguralmat). Az előző rendszer neve pedig, ennek megfelelően, nem diktatúra, hanem – világnyelvekre lefordíthatatlanul – „nem jogállami rendszer" (például az átvilágítási törvényről szóló 60/1994. AB-határozatban).

4. Mindinkább uralkodóvá lesz egy még sokkal szűkebb értelmezés, amelyről az olyan közkeletű vélekedések árulkodnak, mint: „ez csak gengszterváltás volt", „elmaradt a rendszerváltás", „be kell fejezni végre a rendszerváltást". A rendszerváltás itt nem folyamat, nem valamilyen új rendszer felépítése a régi helyett, hanem egyetlen aktusból áll: abból, hogy „elkergetjük a komcsikat", megszabadulunk az uralmuktól. Nyolcvankilenc tehát nemhogy az igazi lenne, de gyanús, elvtelen alku. Nem tudományos, hanem mitikus gondolkodás termékéről van szó: a „komcsik" és szinonimái a pártállami nomenklatúra egységes cselekvő alanyként elképzelt tagjait jelentik, akik szemben állnak „velünk", ezzel a közelebbről szintén meg nem határozott egységes alannyal. Sikerült is kiszavaznunk őket a hatalomból 1990-ben (*ekkor* történt rendszerváltás), majd karanténba zárnunk őket, de mivel „nem voltunk kellően észnél", vagy árulás folytán (rózsadombi paktum és hasonlók) a „komcsik" becsaptak minket, átmentették hatalmukat (a rendszerváltás meghiúsult), visszajöttek. „Új rendszerváltás kell." (Lényegében ez a felfogás került be a 2011-es Alaptörvénybe.)

Politikai hungarikum

Magyarországon az 1989 körüli fordulatnak pontosan az a felfogása (mármint az első) a legnépszerűtlenebb, amelyik a kelet-közép-európai változások értelmezésében regionális és világszabványnak számít, és amelyik a leghívebben

összefoglalja a változásokat. És a magyar átmenet egyedisége – kereken megmondva: kudarca – összefügg a valóság érzékelésének egyediségével. A magyar gazdaság lemaradásának szerintem az az egyik végső oka, hogy a kapitalizmust nem tartják számon a rendszerváltással meghonosodott hasznos és jó, de legalábbis normális dolgok között. Azonkívül nemcsak az egységes értelmezés hiányzik, de az esetek nagy részében a kölcsönös megértés is reménytelen. A rendszerváltás csak egy széttépett szó, mindenki azt érti rajta, amit akar. Ki-ki a maga álláspontját véli *a* közmegegyezésnek.

Hogy miért egyedi a magyar helyzet? Mert az átmenet (*transition,* lásd az első meghatározást) az összes többi országban olyan pontszerű eseménnyel kezdődik, amit *nem lehet többféleképpen értelmezni, sem erkölcsileg kikezdeni.* Ez a kezdő esemény a felszabadulás valamilyen dátumhoz kötődő formája, a szabadságfok ugrásszerű növekedése, amely segít elviselni az átmenet kínjait. Egyetlen kivétel van, az pedig Magyarország.

Sosem felejtem, hogy pozsonyi barátaim 1989 decemberében ezzel a kiáltással fogadtak az ajtóban: „Szabadok vagyunk!" Addig nem volt szabadság, attól kezdve volt. Nagyon jó volt Magyarországon élni 1989-ben, de ez a pillanat nálunk hiányzott. Az én 1989-es eufóriás percemet nem a Hősök terén és nem is a Kossuth téren éltem át, hanem baráti társaságban, a tévé előtt, amikor bejelentették, hogy a kormány felfüggeszti a vízlépcső építését. Meg amikor hajszállal győztek a nekem rokonszenvesebb pártok a négyigenes népszavazás első kérdésében (de tudtam, hogy ez a fél országnak nem öröm). Nem emlékszem hasonló érzésre, amikor *távozott* az a kormány, amelyik felfüggesztette a vízlépcső építését. Győzelemre igen – felszabadulásra nem.

Az átmenet kezdete, a felszabadulás pillanata Csehszlovákiában, Kelet-Németországban, Romániában a forradalom. Ennek az ismérvei teljesen nyilvánvalóak: a nép fellázad, kimegy az utcára, követeli az elnyomó rezsim távozását, és a pártállami hatalom ennek hatására összeomlik. Nálunk 1988-ban még megesett, hogy a tüntetők azt skandálták: „Többpártrendszert! Többpártrendszert!" vagy „Demokráciát! Demokráciát!" (emlékszik bárki a dátumra?) – de 1989 tavaszára már létre is jött a legális többpártrendszer, őszre megegyezés született a demokratikus választásokról. A történelmi kánonban megőrzött 1988/89-es tömegdemonstrációk (falurombolás elleni menet, Bős-Nagymaros, március 15., még az újratemetés is) kivétel nélkül *inkább valami másról* szóltak, szimbolikus

vagy helyettesítő kérdésekről, és nem a kormányzat (rezsim) megdöntéséről. Hiába próbálják sokan bizonyítani, hogy 1989 nálunk is szakasztott olyan volt, mint egy forradalom, csak más a neve – ha forradalom lett volna, akkor úgy is hívnák.

Ugyancsak egyértelmű felszabadulás, időbeli kezdőpont és nemzeti doppingszer a nemzeti szuverenitás elnyerése, mint a balti államokban. Végül Lengyelországban 1989-ben nem zajlott le ugyan forradalom, de a Szolidaritás elsöprő választási győzelme nemzeti egységet fejezett ki, és ezáltal össznemzeti legitimáció állt az első jobboldali kormány mögött. Nem mondható el ez az első magyar jobboldali kormányról. Még egy fontos különbség: a lengyeleknél közmegegyezés van arról, hogy az első definíció szerinti átmenet (ottani szóval *transformacja*) e ponton *kezdődött*. Azaz nem a választással és nem az első demokratikus kormány hivatalba lépésével *ért véget*.

Mi a rendszer, mi a váltás?

Amikor – évekkel az események után – megszülettek az első fontos elméleti értelmezések, már mindenki evidenciának vette, hogy itt „rendszerváltás" történt (kevesen értették az óvatos distinkciót, amely Antall Józsefet a „rendszerváltozás" kifejezés bevezetésére késztette). Annak, hogy pont ez az összetett szó jelölte végül is a fordulatot, két fontos elméleti következménye volt.

Az egyik az a feltevés, sőt bizonyosság, hogy a változások kiinduló- és végpontjai *rendszerek*, és mint ilyenek, racionálisan áttekinthetőek, szabályozhatóak, formálhatóak. Kornai János a szocialista és kapitalista gazdasági *rendszert* elemzi. Bozóki és Ripp előszavukban a demokráciáról mint intézményrendszerről beszélnek, amely „tartalmazza a demokratikus minimumot", utóbbi viszont a közjogi rendszer fogalmaival írható le. Nem értik bele a fogalomba sem a privatizációt, sem a politikai kultúrát: ezek nem viselik a rendszer jegyeit.

A másik elméleti következmény az a kimondatlan tétel, amelyet a váltás, ez a tárgyas, mozzanatos igéből képzett főnév sugall: hogy itt egy meghatározható alany egyszer (két időbeli végpont között) és tudatosan cselekedett. A cselekvő alany szerepéért azóta is folyik a viaskodás. „Ki volt 1989 igazi hőse?" Elég groteszk helyzet, hogy nálunk olyanok nyilatkoznak húsz év múltán rendszerváltókként – csak mert egy pillanatban az utólag jónak minősített oldalon álltak –, akik minden erővel igyekeztek hátráltatni a közjogi rendszer gyökeres megváltoztatását. De senkinek sem jut eszébe a rendszerváltók között emlegetni a Suzukit, az IBM-et vagy éppen

Csányi Sándort, a westeles Sugár Andrást, netán Csepi Lajost vagy Suchman Tamást, pedig ha elfogadjuk az első értelmezést, sokkal inkább megváltoztatták „a rendszert", mint akármelyik régi sebeit nyaldosó politikus vagy értelmiségi.

Korántsem véletlen, hogy a „rendszerváltás" jelentése ennyire tisztázatlan, ennyi belemagyarázásra és félreértésre ad okot. A szót ugyanis eredetileg nem az akkori ellenzék alkotta meg a kezdődő vagy folyamatban lévő változások megnevezésére, hanem – tudtán kívül, a fogalmi zavarokkal együtt – átvette a diktatúrától.

El kellett telnie jó néhány évnek, amikor szabadon lehetett kutatni a diktatúra múltját, hogy kiderüljön: a „rendszerváltás" kifejezés már a Rákosi-korszak erőszakszerveinek irataiban bőven megtalálható. Grősz József kalocsai érsek például egy korabeli államvédelmi jelentés szerint „az amerikai fegyveres erőktől várta Magyarországon a rendszerváltást" (Révész Béla: „Volt egyszer egy rendszerváltás". Beszélő, 2006/12). A „váltás" cselekvő alanya itt láthatóan a nyugati imperializmus – de honnan a „rendszer"? Józan ésszel nem lehet feltételezni, hogy az ÁVH azt a nyugati társadalomtudományokból vagy az általános rendszerelméletből ismert fogalmat alkalmazta volna, mely a nyolcvanas évek baloldali liberális értelmiségijeinek szókincséhez tartozott. A rendszer szó ilyen értelmű használata magyar sajátosság a béketáboron belül, azaz forrása még csak nem is a nemzetközi leninista fogalomtárban keresendő, hanem valamilyen más, értelem szerint háború előtti, nem kommunista hazai hagyományban. És csakugyan, már a nyilasok is következetesen rendszerről beszéltek a megdöntendő politikai-gazdasági hatalom értelmében, sőt „rendszerváltásról" – *forradalom helyett*. Például 1989 előtt pontosan ötven évvel, egy szigorúan betartandó kampánybeszédsillabuszban: „törvényes úton teljes rendszerváltást követelünk" (Kende Tamás: „»Sürgősen és kimerítően«". *Beszélő*, 2009/4). Nem ők találták ki, de benne volt a levegőben.

A kommunista erőszakszervek nyelvezetében a „rendszer" röviden azt jelentette, amit az 1946. évi VII. tc. („hóhértörvény") „demokratikus államrend"-nek, megannyi rá következő politikai per ítélete pedig „népi demokratikus államrend"-nek mond. (Ez is példa a magyar diktatúra nyelvezetének kettős eredetére: a „népi demokratikus" kifejezés a moszkvai ideológiagyárban készült, az államrend viszont a patinás német *Staatsordnung* tükörfordítása. Már 1921-ben „az állami és társadalmi rend" büntetőjogi védelméről hoztak nevezetes törvényt.) Más szóval a rendszer az állam, pontosabban az államszocialista diktatúra eufemisztikus

önmegnevezése. A szocialista államot helyettesítő „rendszer" szó annyiszor elhangzott, és olyan tömör volt, hogy az erőszakszervek zsargonjából átkerült a köznyelvbe. Olyan, az idősebb korosztályoknak untig ismert kifejezések tanúskodnak erről, mint a „rendszerellenes", a „szidja a rendszert" vagy éppen a „sz... a rendszer". A Demokratikus Ellenzék végső soron az ellene irányuló beszédből vette át a rendszer szót, betű szerint értelmezve – ha ő „rendszerellenes", akkor nyilván az, aminek ellene van, egy „rendszer", és ezt elemezte a saját, társadalomtudományos fogalmi keretei között.

1989 elején hozta nyilvánosságra a SZDSZ *A rendszerváltás programját*. (Magát a fogalmat 1989-ben Magyar Bálint vezette be.) Ez még az első értelmezésben leírt politikai-gazdasági átmenetnek megfelelő terv, de részei között feltételezett oksági kapcsolat van, mintha szó szerint egyik komplex rendszer alakulna át egy másikba: az évtizedes *gazdasági* válságból való kibontakozásnak piaci úton kell történnie, s a növekedés beindulása kölcsönösen feltételezi egymást a társadalmi *szolidaritás* elvének érvényesítésével, illetve nem mehet végbe a demokratikus *jogállam* létrehozása nélkül. Pontosan ilyen szükségszerű kölcsönös kapcsolatokra azonban a valóságban nincs és nem volt bizonyíték. A jogrendszer stabilitása feltétele a gazdaság egészségének, de a gazdasági felívelés több helyen is diktatúrában történt. Csak arra van példa, hogy demokrácia nem létezhet tartósan kapitalizmus nélkül. Fordítva és más kombinációkban nincs ilyen szabály. Kína esete éppenséggel azt bizonyította, hogy a kapitalizmus még a kommunista pártállammal is kiválóan megfér.

Nálunk is legyen ilyen

Láttuk, hogy az államszocializmusból a kapitalizmusba való átalakulás az átmenet lényegéhez tartozik. Annak azonban, hogy a „rendszerváltás" egy viszonylag szűk értelmiségi elitcsoport, háromszázalékos népszerűségű párt jelszavából egy év alatt, 1990 tavaszára a köznyelv része legyen, szinte nemzeti kincs, először is az volt az ára, hogy pont erről a lényegről ne beszéljen senki. Lehetett többpártrendszert követelni, lehetett szembe gúnyolni a motoros rendőröket, a szovjet csapatok kivonulását sürgetni, lehetett ötvenhatot forradalomnak nevezni, a szomszédos diktatúrákat pedig diktatúrának és nem szövetséges elvtársaknak, akikhez „nyílt, baráti viszony" fűz; lehetett cifrán szidni a vízlépcsőt mint a parancsgazdaság betonba öntött jelképét – de a kapitalizmus szó önkéntes tabu alá esett. Még az SZDSZ mérsékelt, szociáldemokrata piacgazdaság-felfogása is doktriner szélsőségnek rémlett majdnem az összes többi politikai erő és irányzat szemében. Senki sem állt ki azzal, hogy mostantól lehetnek nagyon gazdag emberek, és ez nem számít automatikusan bűnnek, és lesznek nagyon szegények, akiknek a munkaereje – húsz-harminc-negyven végigdolgozott év után – holnap egy fillért sem ér majd. Félreértés ne essék, nem azt mondták, hogy a szocializmust fel*váltó* kapitalista *rendszernek* ilyen és ilyen rossz tulajdonságai *lesznek*, sem azt, hogy az eszménynek számító Nyugat-Európa kapitalizmusában ilyen és ilyen hibák és gondok *vannak*. Még kevésbé folytattak az ellenzéki pártok antikapitalista propagandát. Hanem mindez egyszerűen nem került szóba: elhallgatták a témát, „valahogy majd lesz"-alapon. A valóságnak és a beszédnek ez a távolsága alapozta meg a rendszerváltás második értelmezését.

A magyar átmenet abban a pillanatban, hogy az SZDSZ-en túl is beszélni kezdtek róla, leszűkült a politikai átmenetre; a szorosabban vett *politikai* egyeztető tárgyalások (Nemzeti Kerekasztal, I./1-6. munkabizottság) jelentették a fő helyszínt. A háromoldalú gazdasági tárgyalások befulladtak, okkal, hiszen semmifajta legitimációt nem lehetett nekik keríteni. 1989 októberére Magyarországon létrejött a törvényes lehetősége annak, hogy az állampártot megfosszák kormányzati hatalmától – ám egyelőre nem fosztották meg tőle. Akkor – mondjuk, a köztársaság kikiáltásának napján – senkinek sem jutott eszébe, hogy *ennyit* nevezzen rendszerváltásnak. A változás tartalma *A rendszerváltás programjá*nak csak az egyik – Tölgyessy Péter által írt, az intézményrendszerről szóló, közjogi – fejezetét közelítette meg.

Október 23-án, azon a napon, amit a kormányoldal a nemzeti megbékélés ünnepévé tett volna, Szűrös Mátyás volt moszkvai nagykövet és KB-titkár az alkotmánymódosítás értelmében kikiáltotta a köztársaságot. A bennfenteseken kívül senki sem értette pontosan, hogy a kerekasztal-tárgyalásokból hogyan lett alkotmány. Ekkor már több mint százezer aláírás összegyűlt a négyigenes népszavazás íveín. Majd a népszavazás napjáig a berlini fal már ledőlt, a bársonyos forradalom javában zajlott. A referendum olyan kérdésről döntött, amelyben kerekasztalnál nem tudtak dönteni – és a politizáló népesség nagyobbik felének ez volt az első élménye arról, hogy érvényesítheti az akaratát. Nem a rejtelmes háromoldalú tárgyalások, nem a szabad parlamenti választás, hanem a közvetlen demokrácia utcai kampánnyal kísért aktusa. Talán ez az a fázis, amelyre igazi rendszerváltásként gondolnak a romantikus antikommunizmus hívei.

A rendszerváltás szó gyors térhódításához, egyszersmind jelentésének további szűküléséhez a következő hónapokban az az élmény vezetett, hogy egyik napról a másikra eltűnt Magyarország mint reform-mintaország előnye és fölénye. Kiderült, hogy ugyanoda el lehet jutni alku, tárgyalások, megtervezett reformok, óvatosság nélkül is, a kommunisták ellenében, radikálisan, forradalommal. Bukik a pártvezetés, jön egy kormány a közönséges választásnál erősebb legitimációval, meghozza a szükséges intézkedéseket, és kész. A szó gyors elterjedése a fölény elvesztését kompenzálta. Egyrészt, nyilván, most már az lett a cél, hogy „nálunk is legyen ilyen". Másrészt, az önérzet súlyos sérelme nélkül nem lehetett megtagadni az addigi eredményeket. A rendszerváltás ekkor kezdett olyasmit jelenteni, hogy „forradalom, de forradalom nélkül", és ekkor lett általános fogalommá. Nemzeti önérzetünknek az a tudat esett jól, hogy a többi ország forradalmai csak a rendszerváltás alesetei. Mi is ezt akartuk, csak másképp és előbb. Ráadásul elegánsabban csináljuk. Miénk a minta.

Sokak tudatában úgy rögzült a szó jelentése, hogy a „rendszerváltás" akkor igazi, ha „a kommunisták" úgy járnak, mint a többi országban. Ez a pillanatnyi viszonyok között azt jelentette: olyan kevés szavazatot kapnak a szabad választásokon, hogy nem csupán nem kerülnek kormányra, de senki sem lesz kénytelen politikai szövetséget kötni velük. Politikailag súlytalanná válnak. Így is alakult 1989 végén, 1990 elején, többféle összefonódó, de kivétel nélkül egyszeri okból. A legfontosabb éppen a forradalmak élménye volt, ezek ugyanis ráébresztették a népet, hogy akármennyire nem más lényegű az MSZP programja, mint a többi demokratikus párté, pillanatnyi pozíciója mégiscsak egy (azaz sok) erőszakos aktusból ered, és a demokrácia próbája az, ha legalább egyszer bebizonyosodik, hogy el lehet zavarni. Ez megtörtént, és a közvélemény MSZP-vel szemben álló részében meggyökeresedett a képzet, hogy a rendszerváltás: ennyi. Ha tehát a szocialisták 11 százaléknál lényegesen többet kapnak, és szövetséget köt velük valaki, az valamilyen módon a rendszerváltás ellen dolgozik, a régi rezsimet hozná vissza. (Miközben a folytonosságnak ezer szála volt, az állambiztonsági szervek szűretlen átvételétől a jóléti ellátórendszerekig.) Rajta is maradt a szabad demokratákon a bélyeg, hogy a karantén megtörésével, majd a koalícióval „elárulták a rendszerváltást". És valóban, amit a *mai* többség „igazi rendszerváltásnak" gondol (a „komcsik" végleges legyőzését), azt elárulták. Amit ők maguk neveztek eredetileg rendszerváltásnak, vagyis a politikai-gazdasági átmenetet, azt nem.

Következmények

A rendszerváltás fogalmába tehát a közbeszédben és a politikai beszéd nagy részében sem értik bele a szocializmusból a kapitalizmusba való átlépést. Nem is érthetik, mert ez utóbbi folyamatot a politikai átmenettől teljesen függetlenül, azt megelőzően pontosan az a gárda kezdeményezte, amelyiket a rendszerváltás többségi értelmezése szerint ki kellett volna szorítani a demokratikus politikából. De még a szelídebb változatban is: ha a rendszerváltás lényege a teljes politikai fordulat, hogyan fér ez össze a majdnem teljesen folytonos gazdasági átmenettel? Csak úgy, ha a változásnak ezt az oldalát letakarjuk, és módszeresen elfelejtjük, hogy Magyarországon az MSZMP kormányai kezdték „lerakni a kapitalizmus alapjait", amelyekre építeni lehetett, főleg a Grósz-kabinet, a magántulajdon és a magánvállalkozás kezdeti emancipációjától a nyugati (kapitalista) gazdasági szervezetekhez való csatlakozásig, a működő tőke behozatalától az adórendszerig, a külkereskedelem liberalizálásától a kétszintes bankrendszerig. És persze ők tették meg az első lépéseket a magánosításban. Sohasem mondták, hogy a kapitalizmust hozzák be, és nem csupán azért, mert az igazságot akarták elhallgatni, hanem mert többnyire nem is úgy gondolták. „Megreformált szocializmust" emlegettek különféle változatokban.

Mivel sem a kormányoldal, sem az ellenzék nem beszélt a kapitalista átalakulás lehetőségéről, sőt – nagyon kevés kivétellel – nem is szívesen gondolt rá, a közvélemény mindezeket az intézkedéseket egyszerű népsanyargatásnak, „ügyeskedők" (kulcsszó volt ez akkor is) ármánykodásának vagy közönséges összeesküvésnek fogta föl. A gazdasági átmenetből abban az időben leginkább a nemzeti vagyon másfél százalékát érintő spontán privatizáció jutott el a hírfogyasztók tudatáig. Ez kiválóan alkalmas volt annak az összeesküvés-elméletnek a megalapozására, hogy „az elvtársak a politikai tőkéjüket gazdasági tőkére konvertálták", azaz főkomcsikból lettek a nagytőkések, ami a valóságos folyamatnak csak elenyésző részére jellemző. De a propagandahasználatban ellentmondás nélkül megfér a másik konspirációval: „az elvtársak idegeneknek kótyavetyélték el a nemzeti vagyont". (Ha a spontán privatizáció volt „a" privatizáció, akkor mit lehetett még elkótyavetyélni?)

A rendszerváltásnak nevezett dolog – láttuk – a manapság legnépszerűbb értelmezésben a (képzelt, belemagyarázott) *forradalom,* nem pedig a valóságos

átmenet helyettesítője. Utóbbi fogalommal legföljebb tudományos munkákban foglalkoznak, a köznapi politikai gondolkodásban egyszerűen nem létezik. Annyit azonban megőrzött a kifejezés a szóelemek eredeti jelentéséből, hogy általános legyen a hit: a rendszerváltás, azaz a komcsik elzavarása mindent megold a rendszerben. Illetve meg kellene oldania. A részrendszerek bajait is, tehát megjavul a gazdaság (az emberek sokkal jobban fognak élni, mert megkapják azokat a javakat, amiket a kommunisták eddig nem adtak oda nekik), a jogrendszer (a jog igazságos lesz, mert eltakarodnak az elnyomók); valamint az olyan, rendszerként kezelhetetlen összetevők is helyrebiccennek, mint a kultúra („végre igazán magyarok lehetünk", és a gyalogosnak fékeznek a zebra előtt) vagy a mentalitás (jókedvünk lesz, végre kibontakozhat a világhírű magyar élelmesség és találékonyság). Ha nem így történt, annak ezen a logikai kereten belül csak szabotázs lehet az oka: „mégse húztak el a komcsik, át lettünk vágva".

Mivel 1989/90 fordulójának az MSZP összezsugorodásához vezető egyszeri csillagállása nem tért vissza, ez a sokaság örök, neurotizáló kielégületlenségben, egyre vadabb erőszak-fantáziák közepett élte meg a harmadik köztársaság éveit. A rossz fogalomalkotásnak az volt a katasztrofális mellékhatása, hogy bár a politikai berendezkedés Antall és Tölgyessy elgondolása szerint német mintájú parlamentarizmus lett volna, erős miniszterelnöki hatalommal – húsz év alatt a többség szemében teljesen fölöslegessé vált a parlamentarizmus (erre az Országgyűlés különben több mint elegendő okot adott), és az összes kormánynak kétes volt a legitimációja. Az Antall-kormányé nem volt visszavezethető sem forradalomra, sem – mint a lengyeleknél – össznépi felhatalmazásra (Antall a saját oldalán belül is kisebbségben volt a maga nyugat-európai mintájú konzervativizmusával, kapitalizmusképével). A Horn-kormány puszta léte is ellentmondott a rendszerváltás-fogalom leginkább elterjedt hazai változatának. Az Orbán-kormány nem túl ízléses koalíción alapult. És bár ez a friss elit a „polgár" szót tűzte a zászlajára, az átmenetet befejezettnek tekintette; azt az állapotot menedzselte legjobb szándéka és tudása szerint, amelybe az ország 1997-tel bezárólag eljutott. Medgyessy legitimációját a D–209-es botrány rendítette meg rögtön az elején, Gyurcsányét az őszödi beszéd.

Mindkét utóbbi eset a rendszerváltás közkeletű, primitivizált fogalmának hazug voltát bizonyítja: ha 1990-ben „elkergették" volna „a komcsikat", nem volnának aktívak az elzavarók és az elzavartak oldalán is – szakmájukban és azon kívül – a kommunista állambiztonság emberei. (De legalábbis heves tömegtüntetések tiltakoznának e visszásság ellen. Én egyetlen ilyenről sem tudok.) Mindkét eset utóhatása – az osztogatással való kompenzálás, illetve az egészségbiztosítási reform megfeneklése a szocialista zátonyon – azt mutatja, hogy átmeneten nemcsak a Fidesz, de a szocialisták sem gondolkoztak. Nem úgy értem, hogy nem tervezték a folytatását, hanem úgy, hogy eszükbe se jutott. A szocialisták reformer-önbizalmához tökéletesen elég annyi reform, amennyit az elődpárt 1989-ig véghezvitt. A „jóléti rendszerváltás" 2002-es szlogenje már a fogalom teljes leértékelődését bizonyította. Hajszálpontosan az 1989-es logika, csak a komcsikkal a Fideszt helyettesíti be: „odaadjuk nektek azokat a javakat, amiket a Fidesz gonoszul megtagadott tőletek".

Az átmenet-fogalom elfojtásának másik katasztrofális következménye a mindent belengő indulati antikapitalizmus. Nem a szabványos, hol gyengülő, hol erősödő baloldali antikapitalizmusról van szó. Hanem ismét egy hungarikumról: a magyarok sokasága meg van győződve, hogy a kapitalizmus, az olyan komcsi (és persze nem magyar) dolog. Ez nem is meglepő, hiszen ellentétben a térség összes többi országával, ahol a kapitalista átalakulás a kommunista diktatúrával *szemben* történt meg, nálunk ugyanennek a folyamatnak nagy része az MSZMP kormányzatainak és embereinek műve volt. Akiknek már csak azért is nehéz elhinni a pálfordulást, mert 1988-ig nem akartak igazából kapitalizmust csinálni, utána pedig nem mondták. Túl azon, hogy a szocialista értékek eleve nálunk voltak messze a legnépszerűbbek, ez az elhallgatásokba és képmutatásba burkolt folyamat, sőt annak elszabotálása, a puszta fogalom letagadása oda vezetett, hogy az átmenetet a magyar nép – beleértve a vele szolidáris értelmiséget – elszenvedi, ahelyett, hogy a legcsekélyebb mértékben aktív részese volna. A kapitalista gazdaság résztvevői nem Mi vagyunk, hanem Mások (külföldiek, zsidók, komcsik). Nem üzleti érdek működik, hanem összeesküvés. A szabad piac nem szabadságot hoz, hanem rabszolgaságot. Nem sokak esélyét a meggazdagodásra és az általános jólét növekedését, hanem milliók biztos elszegényedését. A globalizáció nem a világhoz való csatlakozást jelenti, hanem azt, hogy a világ ki akar babrálni velünk.

Jövőre [írtam 2009-ben – SZJ] minden valószínűség szerint megvalósul az, amit az egyre nagyobb többség a két évtizeddel ezelőtti rendszerváltás értelmének és (1990 után meghiúsult) céljának vél: az MSZP ismét súlytalan kispárttá

válik. Ez ugyan önmagában semmit nem old meg, de húszéves ideiglenesség-tudat után milliók részesülnek forradalom-élményben, és ettől egy időre nyilván javul a közérzetük. A Fidesz pedig esélyt kap, hogy befejezze vagy jó vágányra terelje az átmenetet. Megvalósítsa a nyugati – nem népi, nem közfelkiáltásos, de átlátható, a hatalmi ágak megosztásán alapuló – demokráciát; beindítsa azt a kapitalizmust – nem reformszocializmust, megtűrt tőkésekkel –, amelyben a középosztály örömét leli; és az egyszerre önelégült és szenvedő, a világra gyanakvó provincializmus helyett nyisson a világ felé. Kérdés, hogy felismeri-e most a lehetőséget, miután egy-másfél évtizede folyamatosan másféle érzelmeket szolgál ki és erősít.

Ha nem, akkor a politizáló többség érzelmeiben megmarad a harcos antikommunizmusnak *és* az antikapitalizmusnak az a nemzeti sérelemtudattal izzított elegye, amiből a magyar történelemben még semmi jó nem származott, csak rombolás, értelmetlen áldozat és nyomorúság.

18. ÁLLAMBIZTONSÁG – MÚLT A JELENBEN

Mielőtt rátérnénk 1989 történeteinek elemzésére, foglalkozzunk a valóság, illetve a valóságról való beszéd elválasztásának legmasszívabb faktorával: az állambiztonsági dezinformációval. Ennek a legfontosabb célja éppen az állambiztonsági örökségnek és a dezinformáció tényének az elrejtése: beleszuggerálni a nyilvánosságba, hogy ez az örökség nincs, de legalábbis nem fontos, és főleg nem hat a mában. Azok a miniszterelnökök, akik érzékenyek voltak a problémára – mint elsősorban Antall József –, viszolyogva eltolták maguktól. A nagy pártok jellemzően falaztak a „továbbszolgáló profi nemzetbiztonságiak" hálózatának (Tőkés Rudolf kifejezése), a nekik dolgozó egyéneknek és csoportoknak; és majdnem egyöntetűen közreműködtek az örökség rejtegetésében. Így a hozzájuk húzó vagy akár csak a politikusok szavait kritikátlanul közvetítő média – melynek egy része szabad szemmel láthatóan együttműködött a hálózattal – még inkább rögzítette a nyilvánosságban ezt a hamis tudást. A manipuláció sikeres volt.

Ez így nagyon összeesküvésszerűen hangzik, mivel a dolog természeténél fogva csak tényekkel, vagyis azzal, ami következtetés nélkül is látszik, nem bizonyítható. A következtetés, a feltételezett struktúra nem tényszerű elemeinek észben tartása pedig szellemi energiát igényel, s ez ellentétben van a legkisebb energiabefektetés elvével. Éspedig abból az egyszerű tényből lehet következtetni rá, hogy a térség többi országában a kommunista állambiztonság utódcsoportjai nem voltak elég erősek ahhoz, hogy – általában jobbközép kormányzás idején – kivédjék a személyzeti nyilvántartások közzétételét vagy egyáltalán a lusztrációt.

A németek – Joachim Gauck mostani elnök irányításával – módszeresen feltárták és feltárhatóvá tették a keletnémet állambiztonsági múltat. A szlovákok és a csehek a kezdeti, 1991-es, foglalkoztatási tilalommal járó, nemcsak a titkosrendőrség munkatársaira, hanem a párfunkcionáriusokra is kiterjedő lusztráció után Bukovszky László munkájának köszönhetően 2004-től maximálisan átláthatóvá

tették az állambiztonsági listákat, még a katonai hírszerzést is beleértve. Ha valaki arra kíváncsi, ügynök volt-e X. Y., a megfelelő honlapon rákereshet, és megtalálja a beszervezési napló rá vonatkozó bejegyzését, amennyiben van ilyen. (Az alább olvasható szövegben, 2009-ben elhamarkodottan tettem azt a kijelentést, hogy a cseh katonai hírszerzés névsorának nyilvánossá tételéből semmilyen nemzetközi bonyodalom nem származott. A NATO-ban akkor rosszallották, és a cseheknek egy ideig gyakorlatilag nem volt hírszerzésük, illetve elhárításuk; de a jelek szerint helyreállt, és ma már az egymást váltó, különösebbnél különösebb kormányoktól függetlenül is végzi a munkáját, legújabban például az orosz behatolás földerítésében. Talán mégiscsak érdemes volt tiszta vizet önteni a pohárba.)

A bolgárok 2006 végén fogadták el lusztrációs törvényüket, ennek nyomán hónapokon belül kiderült, hogy a hivatalban lévő köztársasági elnök, hat EP-képviselő, tizenöt legfelsőbb bírósági tag, s az átmenet óta 139 parlamenti képviselő biztosan állambiztonsági ember volt. Romániában elmaradt az átfogó feltárás, de még ott is sokkal könnyebben lehet boldogulni a Securitate levéltárában, mint a hazai társintézményben, és 2012-ben mégiscsak hoztak egy – messze nem tökéletes, de gesztusnak alkalmas – lusztrációs törvényt. A lengyel helyzet hasonlít a leginkább a magyarra annyiban, hogy az állambiztonsági anyagokat ott is az aktuálpolitikai harcok fegyveréül használták – nem kímélték még az élő legendát, Lech Wałęsát sem –, de ott az átmenet dramaturgiája sokkal világosabb, nyilvánosabb volt, és az 1989 után létrejövő új politikai és gazdasági rendszer megformálásában bizonyosan sokkal kisebb szerepük volt az állambiztonsági embereknek.

Nem lehet eldönteni, hogy a térségbeli trend tudomásul nem vételében mekkora része volt a manipulációnak, mekkora a közönséges provincializmusnak, és mekkora a reflexszerű elhárításnak, de a közeli országok botrányai nálunk majdnem teljesen visszhangtalanok maradtak, és főleg a politikai elitben a 2002-es, múló felbuzdulás után már senki nem tette föl nyilvánosan a kérdést: ha ez van ott, mi lehet itthon? Miért volna Magyarország kivétel?

A témába vágó hazai – nem kizárólagosan, de jellegzetesen magyar – tévhitek négy pontban foglalhatók össze:

1. A kommunista állambiztonsági szervezetnek van egy rossz része, a besúgóhálózat, ez a diktatúra elnyomó gépezetéhez tartozik; és van egy politikailag-erkölcsileg semleges része, a kémelhárítás és a hírszerzés, hiszen minden országban működik ilyen. Ez utóbbi ágazatokban szakemberek dolgoztak, akik nem tehettek arról, hogy Magyarország éppen a Varsói Szerződés tagja; tulajdonképpen az ország érdekét szolgálták. Megjegyzendő, hogy ez a kép nem teljesen hamis, a hírszerzésben valóban dolgoztak jól képzett szakemberek, akik a Varsói Szerződésen belül – hazafias alapon – a magyar érdekeket szolgálták szubjektíven és néha objektíven is. De ez egyáltalán nem szabály. Az elhárítás gyakran groteszkül önállótlan és tanácstalan volt, ennek jó példája Carlos, a Sakál több mint kétéves rózsadombi dekkoltatása (1982 végétől 1985 elejéig). Már csak ezért is szomorúan mulatságos, hogy a III/II csoportfőnökségnek a demokráciában ténylegesen továbbszolgáló tisztjei terrorelhárítási tapasztalatukkal indokolták sérthetetlenségüket és megnevezhetetlenségüket.

2. Az előbbi pont leegyszerűsített változata: a kommunista állambiztonság csakis a besúgásról szólt. Aki állambiztonsági ember, az „ügynök" volt, és „jelentett". Ebből következik, hogy fölösleges már a témával foglalkozni (hacsak nem az ellentábor valamelyik figurájának morális alapon való kilövése a cél), hiszen teljesen érdektelen, hogy harminc-negyven éve ki, kiről mit jelentett egy azóta megszűnt szervezetnek. Ebben is van igazság, ugyanis aki elolvassa a spiclijelentéseket, elképed a semmitmondásukon és ostobaságukon, tehát megfordulhat a fejében: hogyan lehetett érdemlegesen feldolgozni ennyi használhatatlan és álinformációt? De valójában az állambiztonsági tevékenység, főleg Magyarországon, sokkal fontosabb gazdasági-politikai kihatású dolgokról is szólt, mint a hazai besúgásról.

3. A besúgáshoz fűződő tévhitnek a leágazása az az ellenérv, amelyet manipulált laikusok vagy éppen cinikus érintettek mindig elővettek, valahányszor egy kicsit közelebb került a teljes állambiztonsági feltárás lehetősége. Eszerint a kis besúgókat békén kell hagyni, ők csak áldozatok, inkább azokat kell leleplezni, akik „ezt művelték velü(n)k": a tartótiszteket, a megrendelőket. Csakhogy a valóságban a besúgók túlnyomó részét – egy 1973-as jelentés szerint 95 százalékát – „hazafias", elvi alapon szervezték be, nem pedig zsarolással, lefizetéssel vagy előnyök kilátásba helyezésével. Önként és dalolva spicliskedtek, nem is beszélve a be nem szervezett „társadalmi", „hivatalos" és „alkalmi kapcsolatok" sokaságáról, olyan tisztségviselőkről, szakemberekről, akik a diktatúra iránti hűség jegyében minden erkölcsi kétely nélkül beszámoltak tapasztalataikról az állambiztonsági összekötőjüknek, még akkor is, ha tudták vagy sejtették, hogy a szolgáltatott

adatokat hol és milyen célból összegezik. Másfelől éppen a tartótisztek neve sokkal inkább ismert, a megrendelőké pedig egytől egyig, a minden rendű és rangú besúgókéval, adatszolgáltatókéval ellentétben.

4. A negyedik tévhit az előbbiekből következik: az a feltételezés, hogy a rendszerváltás után a demokrácia titkosszolgálataiba csak a „jó" állambiztonsági emberek kerültek át, vagy átkerülvén megjavultak, és alárendelték magukat a demokratikus hatalomnak. Régi – külső és hazai, egymás közti –, a nyilvánosságnak láthatatlan kapcsolataik megszűntek, az 1990-ig joguralom-ellenesen felhalmozott információik birtoklásáról lemondtak valamilyen demokratikus szerv felügyelete alatt. (Ki tudja számon tartani azt a sokféle hivatalt meg bizottságot?) Nos, semmi ilyen nem történt, ellenkezőleg.

Erről írtam a „Megvezetésből katedrálist" című cikket (*ÉS*, 2009. május 15.). Az okot az adta, hogy miután Hunvald György erzsébetvárosi polgármestert hűtlen kezelés vádjával előzetes letartóztatásba helyezték, az MSZP Kivágó Iván Györgyné soroksári alpolgármestert jelölte helyére a Fővárosi Közgyűlésbe. Ez 2009. április 25-én, szombaton történt. A *Magyar Nemzet* április 27-i, hétfői számában megjelent a leleplezés: Kivágóné a III/II-es csoportfőnökség tisztje volt. Április 29-én „egy állampolgár" kifogást tett a Fővárosi Választási Bizottságnál Kivágóné mandátumának kiadása ellen, és mivel így már egyfős többsége sem volt az MSZP–SZDSZ koalíciónak a közgyűlésben, nem lehetett volna megszavazni a fővárosi költségvetést. Végül Kivágóné május 14-én reggel fölesküdött, leadta szavazatát a költségvetésre, majd másnap lemondott. Szánalmas a történet, de a nagy antikommunista felháborodásban senki sem kérdezte, hogyan jutott a *Magyar Nemzet* az információhoz, márpedig a jogszabályokat, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) szabályzatát betartva nem juthatott volna hozzá.

Megvezetésből katedrálist

Kivágó Iván Györgyné kijelentette, hogy: „titkosszolgálatok mindig is voltak, vannak és lesznek, amihez hozzátartozik a nemzetbiztonság is, amit a pártállam idején állambiztonságnak neveztek". Burány Sándor budapesti MSZP-elnök hozzáfűzte, hogy „csak a III/III vállalhatatlan". Ez bizony agyrém, de nem Kivágóné vagy Burány találmánya, hanem a magyar alkotmányos berendezkedés egyik alapelve.

Az esetből az óriási többség azt szűri le, hogy „a szocik javíthatatlanok, még mindig itt tartanak". Miközben még mindig itt tart majdnem a teljes politikai elit Kövér Lászlótól Sólyom Lászlón és Gálszécsy Andráson át Tóth Károlyig, s ez is bizonyíték a harmadik köztársaság javíthatatlanságára.

Először is: pontosan az van rögzítve a tételes jogban, amit a szocialista politikusok mondanak. Konkrétan az átvilágítási törvényben (1994. évi XXIII. tv.), amit a Boross-kormány végnapjaiban fogadott el a jelek szerint erősen fertőzött és a választásokon esélytelen parlamenti többség. Eszerint ötféle előélet tesz (elvben, erkölcsileg) alkalmatlanná „egyes fontos tisztségek" betöltésére:

a) Ha valaki a III/III-as csoportfőnökségnél, ennek megyei szintű lerakatainál vagy mindezek jogelődeinél tiszt volt. *Nem az egész állambiztonsági szervezetnél, hanem csakis a III/III-nál,* pontosan úgy, ahogy Kivágóné vagy Burány mondja. Sőt, a ma is hatályos törvény arcátlanságára jellemző, hogy még Rákosi ÁVH-ján belül is csak a „belső reakció elhárításával foglalkozó szervezeti egységeket" tekinti kínosnak, tehát a III/III sebészi elkülönítését a legsötétebb totalitárius múltba is visszavetíti. Holott a „belső elhárítás" csak egy volt a klasszikus államvédelmi szervek tizenöt osztálya közül. A törvény tehát negligálja a rettegett Katpolt és jogutódait. Tudomást sem vesz azokról a szervezeti egységekről, amelyeknek feladata a „mezőgazdasági elhárítás" volt (kuláküldözés) vagy a „ipari szabotázs-elhárítás" (éberségi kampányok, munkahelyi besúgás), a „rádióelhárítás" (nyugati adók zavarása) és így tovább.

b) Aki *itt és csakis itt* be volt szervezve, és ellenszolgáltatásért jelentett. (Demokratikus szemszögből agyrém, de a nyers érdekeket nézve logikus, ugyanis a belügy bérlistáján nem szereplő „társadalmi", alkalmi és hivatalos kapcsolatok a Kádár-korszakban sokkal fontosabb információforrásnak számítottak a rövid pórázon tartott ügynököknél, titkos megbízottaknál.)

c) Ha valaki Horn Gyula (névleg a Fegyveres Erők Minisztériumához tartozó pufajkások bármelyike, de más pufajkás a nagypolitikának tájékán se járt).

d) Azok az 1990 előtti párt- és állami funkcionáriusok, akik a jelentések alapján tájékoztatókat kaptak. (Ennek félreérthetetlenül az akkori MSZP aktív része volt a célpontja. Az, amit Magyarországon jobboldalnak neveznek, sem

azelőtt, sem azután nem tekintette ávós kihallgatótiszttel vagy nyilas pártszolgálatossal egyenlő szintű gazembernek, mondjuk, Pozsgay Imrét vagy Szűrös Mátyást. Ellenkezőleg, ott szónokolnak a Fidesz-gyűléseken mint meghívottak, továbbképzik a politikai utánpótlást.)

e) Volt nyilas párttagok. (Ennek összesen annyi értelme volt, hogy „lássátok, ütünk mi jobbra is", hiszen 1994-ben a legfiatalabb eredeti kisnyilas is bőven túl volt már a nyugdíjkorhatáron.)

A törvény tehát, a posztkommunista világban páratlan módon, elkülönítette a belső „civil" elhárítást az állambiztonsági szervezet többi részétől, mint aki a sonkából kifaragja a csontot (és nem fordítva). Mindennek okát például Kónya Imre volt belügyminiszter fogalmazta meg 2002-ben, parlamenti vizsgálóbizottság előtt: bár „a különböző ügyosztályok között volt »átjárás«, (...) Magyarország nemzetbiztonsági szempontból védtelen lett volna, ha a III/I-es és a III/II-es ügyosztályt is felszámoljuk". A III/IV (a Belügyminisztérium katonai elhárító ügyosztálya) és persze a III/V (operatív-technikai csoportfőnökség) szóba se került a nyilatkozatokban. Összehasonlításul: a csehek azóta már a katonai kémelhárítás ügynöknévsorát is feltették a világhálóra, és semmilyen nemzetközi bonyodalom, sem nemzeti presztízsveszteség nem lett belőle. Az sem világos, hogy például az „emigráns szervezetekben végzett bomlasztást" vagy a „Vatikán elleni hírszerzést" (III/I) miért is „Magyarország védelmének érdekében" kellett folytatni. Mi baj lett volna belőle, ha az ezzel foglalkozó munkatársakat megnevezik? A Gálszécsy–Boross Péter-féle érvelési vonal szerint a világban többé nem vennék komolyan Magyarországot, ha „kiadná" titkosszolgálati embereit. Hát tényleg nem vennék komolyan, de csak amiatt, mert kiderülne, hogy ezek az emberek továbbszolgálnak nemcsak a titkosszolgálatokban, de a nemzetközileg szalonképesnek szánt politikai elitben is.

Kövér László a *Heti Válasz*nak adott interjújában („Neveket akarok!" 2009/15.) lényegében azt fejti ki, hogy nem az a fontos, kinek milyen az előélete, hanem hogy 1990 után kit, mit szolgált. („Nálunk a politikailag nem kompromittálódott szakemberek megkapták a lehetőséget, hogy a továbbiakban ne az állampártot, hanem a nemzetet szolgálják.") Ez nagyon hasonlít ahhoz, amit Kivágóné vagy éppen a szabad demokrata John Emese mond. („Nem az állambiztonsági múlt a fontos, hanem hogy a fővárosnak mielőbb legyen költségvetése.") Kövér azt érzékelteti, hogy a „cseh modell", a „teljes állomány szélnek eresztése" és a Securitate „cégtábla-átfestése" egyformán kerülendő szélsőség. Annyiban csakugyan

egyformák, hogy a NATO-nak és az EU-nak egyik véglet sem tetszik, de mindkettőt tűri. A csehek azért hozhatták nyilvánosságra az ügynöklistákat, mert az ő lusztrációs törvényeik értelmében az érintettek már nem lehettek pozícióban. (A csehországi folyamat valójában nem jelentett „teljes szélnek eresztést"; éppen azért bírálták sokszor, mert leginkább csak az ügynököket exponálta, míg a tisztek, a működtetők élték világukat, sőt magas állásokba kerültek – főleg a baloldali kormányok idején. Szlovákiában a Penta nevű, roppant befolyásos és homályos hátterű üzleti csoport biztonsági főnöke a 2000-es években nem volt más, mint Alojz Lorenc, a csehszlovák kommunista állambiztonsági szolgálat utolsó parancsnoka, aki úgy úszta meg a cseh börtönt, hogy a szlovák állampolgárságot választotta.)

A Gálszécsyék által falra festett nemzetközi botrányt úgy lehetne megelőzni, ha a lusztráció (megtisztulás) előtt csöndben eltávolítanák helyükről a régi belügyeseket, ahogy a mai magyar átvilágítási törvény is a csöndes eltávolítást ösztönzi a III/III-asokra leszűkítve. A nemzetbiztonsági lobbik azonban, amelyekben bármelyik párt tagjai jelen lehetnek, meg tudják akadályozni még a csöndes eltávolításukat is. Mint Tóth András volt államtitkár közléséből tudható, 2005-ben az NBH vezetőinek 60–65 százaléka volt olyan, aki már a Kádár-kori állambiztonságban is szolgált. Ami tehát marad, az nem a középút, hanem a másik szélsőség: kicsi, álszent kozmetikával a román „átfestéses" változat (holott ezen a Băsescu-érában valamelyest még maguk a románok is túlléptek).

Kónya Imre szerint a III/III-as csoportfőnökséget (és csak azt) azért szüntették meg „a rendszerváltás idején, mert csak ennek működését találta alkotmányba ütközőnek, demokráciában elfogadhatatlannak az Alkotmánybíróság". Kónya, mondjuk úgy, téved. Ilyen alkotmánybírósági határozat *a rendszerváltás idején nem volt*. A III/III-ast még a Németh-kormány szüntette meg 1990. február 14-én, és ez a csoportfőnökség csakis azért maradt egyedül feketeseggű dicső demokráciánkban egészen 2002-ig, mert – az állambiztonsági szolgálat 1989-es reformterveinek megfelelően – még *a szabad választások előtt* célszerű volt beáldozni. A választások után pedig minden alkotmányossági kontroll nélkül emelték át az új rendszerbe a többi csoportfőnökséget. Törvény kifejezetten erről nem szólt, a kormány és a parlamenti bizottság többsége „szakemberekre" bízta az átalakítást, a „szakemberek" pedig természetesen a saját nélkülözhetetlenségüket bizonyították.

A Nemzetbiztonsági Hivatal alapító főigazgatója Nagy Lajos lett, az állambiztonsági szolgálat utolsó elnöke. Horváth József III/III-as csoportfőnök békében

élvezte tábornoki nyugdíját, írta – sztárújságírói segédlettel – az emlékiratait, és hirdethette, hogy ő már az előző rezsim alatt a nemzetet szolgálta. Mitől lett volna rosszabb az akkori establishment szemében ártalmatlan, bogaras veteránnál? A nevét se ismerte senki. Közben Végvári őrnagy megkapta büntetését a Dunagate-ért: a jogállam katonai bírósága megrovásban részesítette állam- és szolgálati titok megsértése miatt. Agyrém? Hogyne.

A négy év változatlanság elég volt ahhoz, hogy a köztudatban megrögzüljön a tévképzet, miszerint az 1990. februári állapot minden állapotok legnormálisabbika; hogy a III/III-asok – e körön belül is főként a mezei ügynökök, a tiszti állományból pedig azok, akik nem álltak át a jobboldalhoz, vagy legalábbis nem tettek úgy – a rongyok rongyai, míg a többiek politikailag megtért, saulusi szakemberek. Aki pedig ennél nagyobb átlátszóságot követel, az a nemzetre veszélyes bolond vagy mániákus. Miközben – szokás szerint – éppenséggel Magyarország volt a mániákus kivétel: a régióban sehol másutt nem nevezték ki az állambiztonságon belül egyedüli bűnösnek a „belső reakció elhárításával" foglalkozó részleget. Erre a sajátosan magyar, posztkádári hazugságrendszerre ütötte rá aztán a pecsétet az 1994-es átvilágítási törvény.

Az AB-határozat, amelyről Kónya beszél, valójában évekkel a demokratikus átalakulás után keletkezett. A 60/1994-es döntés indokolásában dr. Sólyom László, mint előadó alkotmánybíró, már a kész (pontosabban: úgy hagyott) tényhez, a III/III kikanyarítását szentesítő átvilágítási törvényhez fűz elméleti értelmezést. Javára szól, hogy legalább egy félmondatban megemlíti „a többi titkosszolgálatot". Mely utóbbiak tevékenységének nagy része a III/III-hoz hasonlóan nem volt köszönő viszonyban sem a joguralommal, sem a szorosabban vett nemzetbiztonsággal. A törvény azonban Sólyom félmondatától még változatlan maradt. A határozat érdeme továbbá, hogy végső soron kutathatóvá tette legalább a III/III-as iratokat.

Ami nem ennyire dicséretes az indokolásban, az a falmelléki jogszabály ellentmondásos apológiája. „A Törvény tartalma is más, mint a többi országban volt: *nem mond ki sem személyi összeférhetetlenséget múltbéli és jelen állások között* [vö. Kivágóné – SZJ]*; és nem fedi fel a volt politikai besúgási rendszert sem – legkevésbé a megfigyeltek előtt.*" Jól olvasták. Helyeselhető magyar sajátosság, hogy nincs lusztráció. Folytatás: „Ez a törvény a politikai és közéleti szereplők, s ezen keresztül »az államélet« áttetszőségét szolgálja. Ebben találkozik a rendszerváltásból tovább élő morális követelmény – a hazugság leleplezése, büntetés helyett »megnevezés« – a »normális« jogállami értékrenddel." Tessék észrevenni: nem politikai, hanem morális követelményről van szó, és Sólyom László – egyébként találóan – nem átláthatóságról, hanem „áttetszőségről" beszél. Az „áttetsző" jelentése az értelmező szótár szerint: „csak nagyon kis mértékben átlátszó". Helyén való az is, hogy a „normális" jelző idézőjelben van. A törvény ugyanis a kommunista állambiztonság megismerését nem tette lehetővé, viszont egyszerűen megzsarolta a volt III/III-asokat, hogy ha nem mondanak le maguktól, akkor nyilvánosságra hozzák a nevüket. A közéleti tisztaság és a „morális követelmény" tehát úgy érvényesül, hogy a delikvens hirtelen eltűnik a közéletből, és lemondásának okáról hallgatással vagy hazugsággal megtéveszti a közvéleményt. Vagy pedig benne marad a közéletben nyilvánosságra hozott előéletével együtt, bizonyítva, hogy az ilyen módszerű átvilágítósdinak kevés az értelme. („Na és" – szólt Horn Gyula.)

Ez a bágyadt állapot eltartott egészen a D-209-es ügyig. Bár a szigorúan titkos tiszt fogalma már az 1994-es törvényben is megjelent, a közvélemény többsége csak nyolc év múlva értesült e beosztás létezéséről meg a többi ügyosztályéról. Egyik napról a másikra bűnné vált az, amiről a jobboldal addig hangsúlyosan kinyilvánította, de a szocialisták is minduntalan éreztették, hogy nem bűn, és nem ellenkezik a „jogállamisággal", sőt az ország védelmét szolgálta-szolgálja. Az átvilágítás kritériumrendszerét pedig nem hozták összhangba ezzel az új állapottal, tehát például Kivágóné jelölése legföljebb kínos, de nem sért semmilyen törvényt.

Kevesen emlékeznek rá, hogy 2001. november 6-án ifj. Hegedűs Lóránt, a MIÉP képviselője azonnali kérdést intézett Demeter Ervin titokminiszterhez a parlamentben: igazak-e a hírek, hogy „Medgyessy Péter [miniszterelnök-jelölt] korábban az elmúlt rendszer legsötétebb, embereket megfigyelés alatt tartó, róluk jelentéseket készítő, besúgókat alkalmazó szervének, a III/I, II, III-nak [így!] titkos állományú tisztje volt"? Demeter miniszter – éppen a 60/1994-es AB-határozatra hivatkozva – azt felelte, hogy nem tud „érdemben válaszolni", hiszen ezek személyes adatok. Amellett „a konkrét személytől elvonatkoztatva, tehát, hogy kik voltak ezek az szt-tisztek –, ma már nagyon nehéz azonosítani, ugyanis a rendszerváltozás időszakában nem csupán a III/III-as csoportfőnökségen, hanem a teljes hármas főcsoportfőnökségen is szinte teljes mértékű

iratmegsemmisítés történt". Mindebből logikusan következik, hogy Medgyessy érintettsége ekkor már nem volt titok a politikai elitben, de csakis ott nem. Érdekes továbbá, hogy hosszú szünet után Hegedűs és Demeter először beszél úgy az *egész* III. főcsoportfőnökségről, mint „az elmúlt rendszer legsötétebb" stb. szervéről – mintha nem létezne az átvilágítási törvényben a III/III köré húzott éles határvonal. A nyilvánosság akkori tudásszintjének indikátora, hogy a tiszteletes-képviselő még a bonyolult „titkos állományú tiszt" kifejezést használta – a csak fél év múlva közkeletűvé váló tömör állambiztonsági zsargonszó helyett –, és nyomában a sajtó egyszerűen „ügynököt" mondott, hiszen akkor, 2001-ben a publikum lényegében csak ezt az egy állambiztonsági beosztást ismerte. Végül: az 1990 előtti „majdnem teljes iratmegsemmisítésnek" a Dunagate idején alkotott mítosza – melyet Demeter miniszter most fölelevenített – már 1996-ban meggyengült (ugyan mire lehetett volna alapozni a Történeti Hivatalt?), a 2008-as szakértői bizottsági jelentés pedig porrá zúzta. A „majdnem teljes információ-visszatartás" pontosabb kifejezés lenne.

Magyarán nemcsak a „nemzeti radikálisok" csapata, hanem a kormány is tudhatott a dologról (miért ne tudott volna?). A szocialisták pedig sejthették, hogy a másikak tudják. A hatályos törvény szerint viszont a III/II-es tisztség nem volt kizáró ok, a jobboldali kampánytaktikusok tehát feltehetően úgy gondolkodtak, hogy ha most a törvény értelmében a „puha" belügyességet is kineveznék bűnnek, azzal többet veszítenének, mint nyernének. Medgyessy ráadásul 2001 őszétől az utolsó pillanatig esélytelennek látszott, ekkora támadási felületet nyitni óriási taktikai hiba lett volna.

Medgyessy váratlan győzelme után viszont már nem volt vesztenivaló, és az idő sem szorított. Az illetékesek az új helyzetben kényelmesen ki tudták dolgozni az állambiztonsági előélet sterilizálásának új módszereit. És ezzel kezdődött azoknak a „tényfeltáró" bravúroknak a hosszú sora, amikor egy adott lapnak a legalkalmasabb pillanatban úgymond „birtokába kerül" valamilyen titkosszolgálati vonatkozású vagy operatív eszközökkel megszerezhető anyag. Hogy a szocialisták a nemzetbiztonság négyéves fideszes ellenőrzése után valójában felkészületlenek voltak, az bizonyítja, hogy a D-209-es ügyre Pokorni Zoltán apjának felfedése és Kondor Katalin kartonjának nyilvánosságra csempészése volt a válasz, tehát gusztustalannak gusztustalan, de kisipari módszereket alkalmaztak. Kormánytagokról ezek szerint nem voltak kész anyagaik, pedig mint három év múlva kiderült, lehettek volna.

A rádióelnök áthomályosításának módszerét Kenedi János írja meg tömören a szakértői bizottság jelentésének bevezetőjében. A bíróság szakértője a Legfelsőbb Bíróság elnökének tudományos kabinetfőnöke, illetve főosztályvezetője volt, az ÁVH „pozitív szerepét" emlegető kutatóból harcos antikommunistává lett jogtörténész, dr. Zinner Tibor. Aki szép részletesen elmondta, hogy milyen hivatalos ismérvei, százszázalékos bizonyítékai voltak annak, ha valaki a III/III-as ügyosztálynak dolgozott. Majd megállapította, hogy Kondor ezeknek az ismérveknek nem felelt meg, tehát hamisan akarják bemártani. Csak hát Kondorról nem is állította senki, hogy a III/III-asnak dolgozott, hanem azt, hogy a III/II-esnél volt beszervezett, azaz fedett hálózati személy. Később erre az első szakvéleményre alapozva nyerte meg Kondor Katalin sorozatban a pereket ugyanazon a bíróságon. (Dr. Zinner tényekhez fűződő „érdekmentes" viszonyára számos nyomós bizonyíték létezik. Például, hogy már 1987-ben *elutasította* Litván György állítását, miszerint olyan állambiztonsági-igazságszolgáltatási forrásokhoz volna hozzáférése, amelyekhez közönséges történésznek nincs, és bár „a kéz Ézsaué", az egykori ÁVH-sok nézeteinek szellemében mentegetné a Céget: „A féligazságok ellen – együttesen". *ÉS*, 1987/44.)

Az elvben őrkutya-szerepet betöltő demokratikus sajtó már csak azért sem jár a dolgok végére, mert senkinek sincs kedve pereskedni úgy, hogy a bizonyítékokat egy ellenőrizetlen tényező szolgáltatja kedve szerint. Egyébként a sokkal nyíltabb cseheknél is megfigyelték azt a szabályosságot, hogy baloldali kormányok idején a volt állambiztonságiak több pert nyernek. Nálunk még egyszerűbb a képlet. Amint Ungváry Krisztián summázta: ügynök ellen Magyarországon még senki sem nyert pert.

Ahogy megalakult a Mécs-bizottság, és a politikai kaszt fogcsikorgatva elindult az állambiztonsági levéltárról szóló törvényhez vezető úton, majd az állambiztonsági múlt roppant szigorú feltételek mellett és deklaráltan politikai következmények nélkül kutathatóvá lett, sorra derült ki miniszterekről, államtitkárokról stb. az érintettség. Ekkor a helyzet kezelésének többféle módszere alakult ki, amit mind nyugodtan nevezhetünk a médiától vagy a bíróságtól kapott jogsegélynek. Mindenekelőtt segít maga a törvény, amely egyfelől az érintettre bízza, közszereplőnek minősíti-e magát. Ha nem, akkor nem vizsgálható. Másfelől a „hálózati személy" törvényben foglalt három ismérve közül (fedett névvel adott jelentések, aláírt beszervezési nyilatkozat, e tevékenységért élvezett előny)

mindhárommal gond van. Az együttműködők sokasága nem fedőnéven szolgáltatott információt. A beszervezési nyilatkozat aláírása nem volt kötelező. (Az első, tapogatózó beszélgetés után titoktartási nyilatkozatot írtak alá, ez azonban még nem jelentett sikeres beszervezést.) A juttatás felvételéről pedig szinte alig maradt meg papír. Alig hihető, hogy a törvény megfogalmazói mindezzel nem voltak tisztában, azaz, hogy a hiba nem volt szándékos.

Boros Imre volt PHARE-miniszterrel, aki Medgyessyhez hasonlóan III/II-es szt-tiszt volt, még nem lehetett mit tenni. Balszerencséjére ugyanis éppen az MDF-ben tündökölt, amikor kiderült a turpisság, ott pedig az egész III-as csoportfőnökségben viselt tisztségről kellett volna nyilatkozni már a 2002-es „bővítés" előtt. Úgyhogy a kezelés itt abból állt, hogy amikor már mindenki lusta volt emlékezni, egyszerűen megbocsátottak neki, és máig szakértőként osztja az igazságot a nálunk jobboldalinak nevezett politikai-kulturális közeg médiájában.

Járai Zsigmond közölte, hogy a nyolcvanas években megpróbálták beszervezni, de ő ellenállt (a nyilvánosságra került esetekben valamiért meghökkentően nagy a sikertelen beszervezések aránya a dokumentumokból kikövetkeztethető, tényleges átlaghoz képest). Csak annyiba egyezett bele – mondta –, hogy hivatalos útjairól „úti jelentéseket" küld „többek között a BM-nek is". Mármost aki minimálisan ismeri a kort, az tudja, hogy úti jelentést annak a főhatóságnak írtak, amelyik az embert kiküldte. (Én például a Művelődési Minisztériumnak.) A saját oldali média lelkesen fogadta Járai cáfolatát (mint mindent, ami „jobbos" ügyekben akár csak távolról emlékeztet magyarázatra), a média másik fele pedig visszariadt a kijelentés kritikájának fáradalmaitól, mint oly sokszor, ha az efféle kritika egynél több logikai lépést követelne meg.

Martonyi Jánost, aki bírósági ítélet szerint Magasdi fedőnéven a III/I (hírszerzés) Nyilvántartó könyvében szerepelt, saját bevallása szerint 1965-től (tehát már fiatalkori „úti jelentéseinek" idejétől) ellenségnek tekintette a Kádár-rendszer. Nyilván ezért üldözték ki minisztériumi osztályvezetősége előtt – pártonkívüli létére – Brüsszelbe a kereskedelmi kirendeltség kereskedelmi titkárának, olyan állásba, amit honfitársainak túlnyomó többsége sóváran irigyelt volna. Annál inkább, mert a magyar–belga kereskedelmi kapcsolatok körül nem akadhatott elviselhetetlenül sok tennivaló.

Orbán Viktor állítólagos III/III-as nyilvántartási kartonja („6-os karton") első oldalát már 1998-ban eljuttatták külföldi hírügynökségekhez ismeretlen, kisiparos jóakarók. Ez természetesen nem igazolta, hogy a III/III-as beszervezés sikeresen megtörtént, és tekintélyes liberális személyiségek nevezték ócska provokációnak a cselekedetet, joggal. Egyvalami biztos: Orbán nem volt hálózati személy. Ezt bizonyították azok a dokumentumok is, amelyeket a politikus 2005-ben feltöltött a honlapjára, s amelyek közül a III/IV-es „A" kartont az *[origo]*, illetve az *Index* 2005 decemberében hivatalos úton is megkapott az ÁBTL-től. A nyilvánosságra hozatal annak az elbeszélésnek a jegyében történt, amelyet Orbán 2005. július 5-én, a Tokaj-bizottság első meghallgatásának előestéjén fejtett ki a médiának, legalábbis a hozzáférhető tudósítások szerint: „katonakorában megpróbálták beszervezni a *III/III* ügyosztály munkatársai" (*Magyar Nemzet*, 2005. júl. 6., kiemelés tőlem), de sikertelenül, ezért utána még sokáig megfigyelték, lehallgatták.

Alig nyolc nappal korábban, június 27-én a *Fejér Megyei Hírlap*ban ugyanez az elbeszélés – „Orbán Viktor és az elhárítás" címmel – más szemszögből és némileg kiegészítve volt olvasható. Hitelességét nem kell elfogadni, hiszen semmilyen bizonyíték nincs rá a szerző, Mózes Miklós nyugállományú ezredes állításain kívül. A *Magyar Nemzet* mindenesetre a sajtóértekezlet mondandójának igazolásaként csatolta saját tudósításához a cikk ismertetését, „Sikertelen beszervezés" címmel. Mózes Miklós szakirányú felkészültség nélkül követhetetlen történetet ad elő arról, hogy bizonyos „MM őrnagy" (Major Mihály, valójában százados), a zalaegerszegi laktanya egykori *III/IV*-es elhárítótisztje, Orbán Viktorral is „leült ugyan egy-két tapogatódzó beszélgetésre, de hamar kiderült, Orbán sok mindenre alkalmas, de az állambiztonsági szervekkel való titkos együttműködésre nem". Majd viszonylag homályos elbeszélés következik arról, hogy hat év múlva, mikor Mózes „KGB-s ismerősei" meglepően sokat érdeklődtek egy Orbán Viktor nevű fiatal jogászról; hogyan hívták be Orbánt „a titkosszolgálati munka megcsúfolásaként" Zalaegerszeg helyett Tatára, ahol is írnokként maga mellé vette a parancsnok, s e „dilettáns" hibát korrigálandó hogyan beszélt Mózes Miklós személyesen „az elöljáró politikai osztály vezetőjével", „kiterítve lapjainkat". Végkifejlet: „Nem is csodálkoztam azon, hogy néhány nap múlva kaptam egy üzenetet Zalaegerszegről. Orbán megérkezett, jól van, én meg tehetek neki egy szívességet. Nem tettem meg. Későbbi miniszterelnökünk becsületére legyen mondva, ezt akkor sem követelte meg, amikor több mint kellemetlenkedhetett volna." Hogy az egésznek mi az igazságtartalma, és egyáltalán, az értelme – például

miért a titkosszolgálati munka megcsúfolása, hogy Orbánt Tatára hívták be Zalaegerszeg helyett, milyen „kiteríthető lapok" voltak a tisztnél, és kit takar a többes szám első személy stb., az laikusnak kideríthetetlen, bár az kétségtelen, hogy a szerző a téma szakértője. [2015 márciusában az ellenzék újra felfedezte Orbán III/IV-es kartonját, és megbotránkozott rajta, de mivel nem értette, hogy mi van benne, a téma hamar elhalt – SZJ]

A Kivágóné-ügyben a nagy szörnyülködés és felháborodás közben senki se tette fel azt a rendkívül egyszerű kérdést, hogy mi a hír forrása. (És honnan tudja a „forrás" ilyen pontosan az alosztályt, a rangot, a feladatkört, az időpontokat.) Egyszerűen lehetetlenség, több okból nem megy, hogy akár a legügyesebb tényfeltáró egy vasárnap délben nyilvánosságra hozott hír alapján a Történeti Levéltárban hétfő délre megszerezze a kompromittáló adatokat. Egyáltalán, olyan nyílt állományú tisztről, aki utána a Nemzetbiztonsági Hivatalban is dolgozott (mint Kivágóné 1990 őszéig), a törvény értelmében a levéltárban nem is lehet anyag, legföljebb más – több hónapos vagy éves – kutatás melléktermékeként, közvetetten, véletlen szerencsével lehet megtudni bármit. Ezek az adatok valakinek már megvoltak, éspedig bevetésre kész állapotban, a spejz valamelyik polcán.

Az adatvédelmi törvény 32. paragrafusa szerint:

„(1) Tudományos kutatás céljára felvett vagy tárolt személyes adat csak tudományos kutatás céljára használható fel.

(2) A személyes adatot – mihelyt a kutatási cél megengedi – anonimizálni kell. Addig is külön kell tárolni azokat az adatokat, amelyek meghatározott vagy meghatározható természetes személy azonosítására alkalmasak. Ezek az adatok egyéb adatokkal csak akkor kapcsolhatók össze, ha az kutatás céljára szükséges.

(3) A tudományos kutatást végző szerv vagy személy személyes adatot csak akkor hozhat nyilvánosságra, ha

a) az érintett abba beleegyezett, vagy

b) az a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatásához szükséges."

Itt pedig nem tudományos kutatás céljára, nem is történelmi események bemutatásához használták fel, és az érintett nyilván nem egyezett bele. Tehát az adat vagy nem az ÁBTL-ből származik, vagy ha mégis onnan (bár csekély a valószínűsége), akkor nyilvánosságra hozása törvénybe ütközik. (Mondom ezt annak ellenére, hogy mélységesen nem értek egyet a Láthatatlan Alkotmány ama paragrafusával, mely

szerint a személyes adatok védelme még az állambiztonságiak esetében is erősebb a közérdekű adatok megismerésének jogánál. Amúgy mennyivel egyszerűbb az amerikai kifejezés: „the public's right to know". A köz joga a tudáshoz.)

Kivágóné mint kerületi alpolgármester kishal, ahogy az volt például Pető György óbudai szocialista alpolgármester is 2005-ben [2014-ben a Fővárosi Önkormányzati Rendészeti Igazgatóság igazgatója – SZJ]. Azaz még ha jóhiszeműen feltételezzük, hogy az információk forrása törvényes, akkor is spejzolt adatról van szó. A „spejz" pedig értelem szerint egy homályos körülmények között összeállított, törvénytelenül őrzött és hasznosított adattár, amely még szocialista párti kishalakra is kiterjed, és amelyből a kezelője szükség esetén, a megfelelő pillanatban csepegtet valamit a médiának. Meg kell jegyezni, hogy pontosan ilyen adattárnak legalább a kutathatóságáért, a jogállami körülmények között való, ellenőrizhető megismerhetőségéért harcolt foggal-körömmel a Kenedi-bizottság (és rajta kívül csak nagyon-nagyon kevés politikus). És ilyen adattárnak tagadta le még a létezését is az állam/nemzetbiztonsági lobbi jobb- és baloldali kormányok alatt egyformán. És *ezt* a kutathatóságot akarja foggal-körömmel blokkolni a szocialista derékhad. „Társadalmi vita kell" – mondták. De ki vitatkozzon kivel és miről? Fedett volt állambiztonságiak sunyi politikusokkal és az alvajáró média fogyasztóival?

Hogy a szocialisták Kivágónét jelölték, nem egyszerűen azt jelenti, hogy nem tartják bűnnek a III/II-es (stb.) múltat. Ezt rég tudjuk. Hanem azt is jelenti, hogy még mindig remélik, nem derülhet ki. Hogy ennyi eset után még mindig bíznak védettségükben, nem akarják tudni, hányan vannak nyilvántartva – nemcsak a jogállamilag úgy-ahogy ellenőrzött nemzetbiztonsági apparátus, hanem a politikai ellenfeleik által is. A szocialista derékhad azért akadályozza az iratnyilvánosságot, mert azt hiszi, hogy akkor nem derülnek ki róla és barátairól kompromittáló adatok. Miközben már rég kiderültek. A Fidesz meg karba tett kézzel nézi, hogy az alvajárók hogyan sétálnak bele a szakadékba. A titkosítás neki dolgozik. Rendben, ha így van, akkor az MSZP megérett – nemhogy a zsugorodásra, de a megsemmisülésre. Csak az, ami az önmegsemmisítésük után marad, és „a" rendszerré épül ki, nagyon nem tetszik.

Ismeretlen személyek ellenőrizhetetlen adattárából, követhetetlen mechanizmusok útján, naponta váltogatott értékrend szerint befolyásolják a politikai életet, s ezt a köz vagy teljesen rendjén valónak tartja, vagy még tapsol is hozzá.

Agyrém? Nem, rosszabb. A magyar politikai elit túlnyomó többsége arról tereli el a figyelmet jó két évtizede, hogy a köztársaság gyökerében egy gigászi dezinformációtömeg van. Úgy meg nem működhet a végtelenségig.

§

Nem is működött.

Amikor ezt a cikket írtam, még alig voltunk túl a Gyurcsány Ferenc lemondása utáni miniszterelnök-keresés izgalmain. A publikum csak a sűrű groteszk fordulatokon hüledezett, de valójában a folyamat furcsaságát nagyon jól magyarázza a „szolgálatok" aktivitása. Máskor nem ennyire szemfüles hírportálokhoz villámgyorsan komplett lejárató anyagok kerültek addig ismeretlen adatokkal. Aki reggel még fontolgatta, hogy elfogadja a felkérést, estére meggondolta magát. Patai Mihály tőzsdeelnökről például, aki a következő évben már Orbán mellett bukkant fel, akkor hangzott el, hogy egy időben Biszku Béla veje volt; sem azelőtt, sem azután.

A megelőző időszakban a közvéleménynek oka is, alkalma is lett volna, hogy megismerkedjen a következő fejezetben leírandó magyar vasháromszög – állambiztonsági emberek, késő Kádár-kori gazdasági elit, nacionalista propagandaszakemberek – jelenben ható, politikaformáló tevékenységével.

Az alkalmat a Kenedi János vezette Szakértői Bizottság jelentése adhatta volna, ha a politikai kaszt nem fullasztja mély hallgatásba, miután a megalakulástól kezdve hátráltatta és ellenezte a „szélsőségesen liberális kutatói lobbi" munkáját. Az SZDSZ, amelynek hajdan, a Demszky–Hack-törvényjavaslat idején és még jó darabig az állambiztonsági feltárás ügye volt, mondhatnám, a lelke, hevesen támadta Szilvásy György titokminisztert, amiért nem hajlandó nyilvánosságra hozni a jelentést, majd miután Szilvásy – szemben a nemzetbiztonsági szakértők, politikus és jogász barátaik többségének akadékoskodásával – mégis nyilvánosságra hozta, a liberális párt, sok minden mással lévén elfoglalva, négy héten át hallgatott. A nagy pártok és a média hozzájuk hű része még tovább. Pedig a 2008 októberében nyilvánosságra hozott jelentés (megtalálható a Magyar Elektronikus Könyvtárban) figyelmes olvasásával a politikusok, az elemzők és a média tisztába jöhettek volna a kommunista titkosrendőrség, illetve a katonai hírszerzés valódi – a puszta besúgáson és személyes információgyűjtésen messze

túlterjedő, egyebek közt gazdasági – funkciójával, és azzal, hogyan rejtette el, burkolta ködbe az anyag és az ismeretek nagy részét már a demokrácia titkosszolgálata és annak kormányzati felügyelete.

A megismerés azonban elmaradt, a közvélemény ugyanis arra figyel, amire a figyelmét a média irányítja, a médiát pedig nagyon könnyű közvetlenül és közvetve befolyásolni. Így annak a szemfülességnek és izgalomnak, amit néhány hónap múlva a sajtó a miniszterelnök-kászting iránt tanúsított, a jelentés nyilvánosságra kerülésének idején semmi jele nem volt. Bár a szerzők az „ügynöknyilvánosság" helyett „dossziényilvánosságot" sürgettek (az állambiztonsági adatok fontos és tetemes része ugyanis a hálózati nyilvántartásban nem szereplő emberektől származott), az is eredménynek mondható, hogy némi késéssel többen felfedezték a jelentés egy eldugott helyén, hogy föllelhető, biztosan létező mágnesszalagon megvan a hálózati nyilvántartás („ügynöklista"), csak olvashatóvá kellene konvertálni. Ámde miközben a nemzetbiztonsági bürokrácia még a leolvasó berendezés megrendelését is annyira lassította, amennyire csak lehetett, hiányzott a közmondásos „politikai akarat" is. A gazdasági válságmenedzselést vállaló Bajnai Gordon láthatóan nem akart új frontot nyitni (mint később elismerte: hiba volt), és noha 2010 elejére sikerült digitalizálni az adatállományt, a miniszterelnök csak a 2010-es választások előtti kedden jelentette be, hogy megalakul a „második Kenedi-bizottság", amely „az NBH-nál őrzött mágnesszalagokon található adatok hiánytalan feldolgozására, minősítésük felülvizsgálatára, valamint a minősítés alól feloldott anyagok levéltárba adására" felügyelne. A bizottság már csak a Fidesz választási győzelme után ülhetett össze, és az lett a sorsa, amire számítani lehetett.

Az Orbán-kormány két dolgot eszelt ki, hogy ne kelljen sort keríteni az állambiztonsági feltárásra. 2010 decemberében meghirdették az „információs kárpótlás" tervét, miszerint mindenki megnézheti, hazaviheti, akár meg is semmisítheti a róla szóló jelentéseket. Ez a még kutatható levéltári állomány felszámolását jelentette volna – nemzetközi tiltakozás akadályozta meg. A második menetben, az Alaptörvény egyik módosításával, lengyel és talán szlovák mintára, 2014 elejére létrehozták a Nemzeti Emlékezet Bizottságát és a hozzá kapcsolódó hivatalt. Az említett országokban ezeket az intézményeket nem mindig tartják politikailag tisztának; Mečiar idején a szlovák ÚPN kifejezetten a kényes akták eltüntetésére, Fico alatt az állambiztonsági tevékenység baga-

tellizálására szakosodott, míg a náci és kommunista bűnöket is kutató lengyel IPN lusztrációs hatáskörét az ottani alkotmánybíróság megvétózta. A sokáig esélyes Boross Péter helyett (nem kommentáljuk) a NEB elnöke Kiss Réka néprajztudós lett, aki sietett bejelenteni, hogy nem elsősorban „ügynöküggyekkel" akarnak foglalkozni, hanem a kommunista diktatúra működési mechanizmusát feltárni (úgy általában).

Az okot a vasháromszög megismerésére az UD Zrt.-botrány jelenthette volna. Itt egy bizonyos ügyben, ahol az MDF – egy törvényes parlamenti párt – lett volna a célpont, szóba került egy akkor éppen magáncéget vezető volt III/III-as tisztnek, a legnagyobb magyarországi bank elnökének és a Századvég Alapítvány elnökének, jelenleg alkotmánybírónak a neve (aki nem mellesleg az utolsó előtti kommunista belügyminiszter veje és a Bibó Szakkollégium igazgatója volt). Sebészi média- és jogászműveletekkel sikerült úgy feltüntetni, hogy az egész a préda – a Dávid Ibolya vezette MDF – és a népszerűtlen titokminiszter, Szilvásy György bűne, és így is maradt meg a köztudatban, megannyi bírósági ítélet ellenére. (Szilvásy médiabeli lejáratással megerősített népszerűtlensége alighanem elválaszthatatlan attól, hogy érdekütközésbe került a vasháromszöggel.) Abban nemigen látott senki semmi rendelleneset, hogy egy volt III/III-as tisztek által vezetett csapat milyen szorosan összefonódik (bocsánat a többszörös képzavarért) a Mol–OTP szupervállalati tengellyel, amely nélkül a magyar gazdaság összeroskadna.

2014-ben úgy ment minden tovább, mintha semmi sem történt volna. Júniusban még a kormányoldaliak is csodálkoztak egy kicsit azon, hogy az új rendészeti államtitkár III/II-es tiszt volt, s az újratemetés idején ügynököktől várt jelentéseket. Novemberben döbbenet fogadta a *Magyar Nemzet* leleplezését, hogy a „birtokába került" (lásd mint fent) dokumentum szerint, amelyet fakszimilében közölnek, az MSZP újpesti képviselőjelöltje, egy nyugdíjas határőrtiszt 1984-ben öt hónapos KGB-továbbképzésen vett részt. A többség leszűrte, hogy „a szocik javíthatatlanok, még mindig itt tartanak" (lásd mint fent). És senkinek sem jutott eszébe, hogy miközben a törvényesen digitalizált hálózati nyilvántartást a kormány elrekkentette, valakinek ezek szerint annál bővebb, digitalizált, lekereshető állambiztonsági adatbázisa van (lásd mint fent).

A politikusok közül csupán Schiffer András sürgeti makacsul az állambiztonsági múlt feltárását, olykor a szocialisták is hiányolják az „ügynöknyilvánosságot" (szigorúan nem a dossziényilvánosságot), amikor éppen nem fenyeget a javaslat elfogadásának veszélye, sőt a Jobbikot a Kágébéla-ügy sem zavarta abban, hogy ismételten követelje a 2060-ig titkosított magyar „ügynöklisták" nyilvánosságra hozását. A politikusok többségének szabotázsát, közönyét vagy hozzá nem értését, a nagyközönség zömének téma iránti érzéketlenségét elnézve korántsem lehetetlen, hogy az állambiztonsági örökség addig fogja rongálni a magyar szabadságot és jólétet, amíg az utolsó ellenőrizetlenül továbbszolgáló magyar állambiztonsági vagy magyar nemzetiségű KGB-tiszt, ügynök, társadalmi megbízott stb. nyugalomba nem vonul – az aktív illegalitásból.

19. A MAGYAR VASHÁROMSZÖG

Ha leválasztjuk a „rendszerváltásról" az utólagos vágygondolkodás mítoszait és az egységes, tudatosan cselekvő alany racionális döntésének tévképzetét, mi történt igazából?

A közvélemény lényegében semmit sem tudott az 1981–82-es likviditási válságról. Magyarország bármelyik pillanatban fizetésképtelenné válhatott volna. Ennek lengyel típusú (ha nem is lengyel mértékű) gazdasági összeomlás lett volna a következménye, beláthatatlan politikai kihatásokkal. Azaz beláthatókkal, mert másfajta rendszernek nem volt realitása, csak egy kemény moszkovita diktatúrának, arra pedig néhány megrögzött bolsevikon kívül senki sem vágyott. A közgazdászszakma többsége már tudta, és immár a nomenklatúra józanabb része is belátta, hogy az egész kádári építmény összedőlhet, maga alá temetve az osztályharcosból rég bürokratává lett vezető réteget, a puhán ellenzéki értelmiséget és az elvben nem létező, de egyre népesebb és jobb módú középosztályt a „gyarapodó kisemberek" tömegével együtt, ha –

Ha nem vagyunk jóban a Nyugattal. A kapitalisták pénzével meg lehet támogatni a létező rendszert, ezért nem kell túl nagy politikai árat fizetni, meg lehet őrizni a nomenklatúra hatalmának folytonosságát. (A nyugati politikusokban ugyanis föl sem merült, hogy Magyarországot leválasszák a szovjet tömbről, és demokráciát, szabad piacgazdaságot követeljenek). Ezt a törekvést segítette, hogy a lengyel hadiállapot kihirdetése, 1981 decembere után Magyarországé volt az egyetlen szalonképes kormányzat a blokkban, és hogy Reagan fellépése, a technikaexport megszigorítása miatt Moszkvának szüksége volt Nyugat felé egy háborítatlan kommunikációs, diplomáciai, hírszerzési (és csempészeti) csatornára. Gorbacsov hatalomra kerülése (1985) megerősítette Magyarországot ebben a különleges helyzetében.

1987-re ismét új helyzet állt elő. Csernobil után Gorbacsov rászánta magát az első politikai reformokra (glasznosztyi, 1987. január), és mivel világossá vált az ellentét a Szovjetunió gazdasági teljesítőképessége és katonai szuperhatalmi státusának

költségei között, a gazdasági reformokra is (1987. június). Idehaza Kádár 1985-ös – egyébként a gorbacsovi *uszkorenyijé*vel összhangban lévő – gyorsítási kísérlete csúfosan elbukott, az adósság az egekbe szökött. Bár a pénzbőség miatt éppen volt mód az esztelen hitelfelvételre – s az IMF-fel is új stand-by megállapodás született –, szinte minden hozzáértő politikus és szakember látta már, hogy sem a komolyabb gazdasági reformokat, sem a megszorításokat nem lehet elkerülni. Ahogy a politikai reformokat sem. A Politikai Bizottság már 1986 októberében döntött „az államszervezet felülvizsgálatáról", megkezdődtek az új alkotmány előmunkálatai. Fölsejlett a lehetőség, hogy a Szovjetunió kivonul Magyarországról, és a nomenklatúrának saját erejéből kell megtartania hatalmát. Újfajta „szövetségi politikára" volt szükség: mozgósítható vagy – csúnyább szóval – használható szövetségesek szerzésére, ha nem is a többségből, de a nomenklatúra tágabb lehetséges utánpótlási területéről, a népes középosztály és a feltörekvő, polgárosuló kétkeziek hasonlóan népes pártonkívüli vagy meggyőződés nélkül párttag sokaságából.

A reformok célja egyfelől a kínai jellegű, hibrid gazdaság volt, amely bevonzza a nyugati tőkét, de amelyben a védett szabadpiaci rezervátum nem akkora, hogy veszélyeztesse az egypárti uralmat. Másfelől a demokratizált egypártrendszer volt az eszmény. Ellenőrzött részvételi demokrácia. A törvényeket előkészítő „társadalmi viták" (a Fidesz nemzeti konzultációinak előzményei; nem véletlenül lett Pozsgay Imre is tag a 2005-ös Nemzeti Konzultáció Testületében); a kormányzati politikával nem ütköző civil szervezetek; a média ellenőrzött liberalizációja; engedékenyebb gyülekezési és egyesülési jog. Egyszóval bármit megengedtek, ami még kézben tartható, csak képviseleti demokrácia ne legyen, se többpártrendszer, azaz a nomenklatúrát ne lehessen szabad választásokon megbuktatni.

Ámde hónapokon belül megint közbeszólt a történelem, avagy a nemzetközi politika. Kádár és Gorbacsov reform nélküli gyorsítási kísérletének kudarca, valamint a reykjavíki csúcstalálkozó (1986. október), a szovjet–amerikai viszony újbóli megenyhülése után 1987-re két dolog világossá vált: 1. Az ország Kádár vezetésével és egyensúlyozó politikájával nem tud kilábalni a gazdasági válságból, bármely pillanatban bekövetkezhet az összeomlás. 2. A Szovjetunió számára már nem akkora tét a magyarországi katonai jelenlét, mint eddig volt, és mivel a szovjet gazdaság igen rossz állapotban van, megnőtt a valószínűsége, hogy belátható időn belül „kimennek az oroszok", azaz kivonják legalább a hagyományos fegyvernemekhez tartozó (belső rendfenntartásra is alkalmas)

csapataikat. Az uralkodó csoport szemei előtt egyrészt a kínai példa lebegett: bebizonyosodott, hogy a „szocialista" szféra piaci reformjain kívül meg lehet engedni úgy a kapitalizmus szigetszerű jelenlétét, hogy a gazdaság is nőjön, és a pártelit uralmát se fenyegesse veszély. Másrészt logikus volt, hogy ha a kommunista nomenklatúrának nincs külső támogatása, akkor belső támogatást kell szerezni, éspedig a lojális, de nem (vagy nem elkötelezetten, vagy nem szervezetten) kommunista rétegekből.

Azok a kommunista vezetők, akik 1986–87-ben szervezkedni kezdtek Kádár leváltására, és 1988 pünkösdjén – szovjet egyetértéssel – fölfelé buktatták Kádárt, nem demokráciát akartak, amennyiben az a kormányzó erő szabad választásokon való leválthatóságát jelenti. És nem is kapitalizmust, csak annak a szigeteit és a kapitalista gazdaságban való részvétel lehetőségét. Ideológiai reflexeken túl: Magyarországon nem volt magántőke, pontosabban: nem volt olyan, privátként működő tőke, amelyről azt akarták, hogy látható legyen. Azt, hogy engedjék a külföldi tőke szabad beáramlását, akkoriban Moszkva természetesen nem hagyta volna, de ugyanúgy veszélyeztette volna a Kádár utáni elit uralmát is, mint a szabad választás.

Megint másfelől: az említett okok miatt az állambiztonsági hálózat összefonódott a kapitalizálódó gazdasági elittel. A hidegháború adott pillanatában a magyar – illetve magyarországi bázissal a szovjet – hírszerzésnek és elhárításnak dolgozni nem csupán információs fölényt, hanem busás üzletet is jelenthetett. Az első magyar szépségverseny (1985) illetve a szépségkirálynő halálának nem éppen épületes története, melyben egy médiával és cigarettakereskedelemmel is foglalkozó, KGB-s kapcsolataira hivatkozó állambiztonsági ember volt a negatív főszereplő, csak egy példa. Sokkal nagyobb pénzek forogtak a technológiacsempészetben, a fegyverkereskedelemben, a harmadik világbeli országok segélyezésében, valamint a hozzájuk kapcsolódó pénzügyi műveletekben. Az egyelőre állami kézen lévő pénzügyi szférában ugyancsak erős volt az állambiztonsági jelenlét. A szocialista külkereskedelem pedig régóta összefonódott a hírszerzéssel és kémelhárítással. Az újabb gazdasági reformok lehetővé tették, hogy viszonylag sok vállalat önállóan importáljon, viszont a permanens pénzügyi válság miatt egy tárcaközi kormánybizottság osztotta az importengedélyeket. A hiánygazdaság viszonyai között, mivel a nyugati üzleti élet akkor sem volt mentes a korrupciótól, illetve a korrumpálási hajlandóságtól, ez megint csak felértékelte a titkosszolgálati

tudást és a nem látható gazdasági műveletek szerepét. Egy jókor, jó helyen lévő, állambiztonsági hátszelű gazdasági csoport *mindkét* világ lehetőségeit maximálisan igyekezett kihasználni.

A kapitalizmus részleges, de szigorúan csak részleges bevezetéséhez tehát nagyon nyomós anyagi érdekek fűződtek. Ebből az időből és ebből a helyzetből származik a következő korszak „jobboldali" agitációjának és propagandájának az a vezérszólama, hogy a kapitalizmussal addig nincs baj, amíg a tőkés „nemzeti", és nem nyugati globalizátor vagy annak kiszolgálója. Az állambiztonsággal összefonódott új üzletemberek számára a kapitalizmus jogi és intézményrendszere lehetőség volt, az erősebb – és erejét szabadon, külön, szigorú állami korlátozás nélkül használó –, nem magyar tőkés viszont ellenség.

Ekkor alakult ki az állami bürokráciával szövetséges gazdasági vezetők (akkor még csak elő-oligarchák, leendő oligarchák), *a titkosszolgálatok és a nacionalista propaganda-szakemberek vasháromszöge* (szakembereken itt egyszerűen azokat értve, akik ebből élnek).

A korabeli nacionalizmusnak erre a változatára a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján ugyanaz a kettősség volt a jellemző, mint a mai kormányzatéra, mivel nagyjából *ugyanaz volt,* mint a mai kormányzaté. Amikor érdekei azt kívánták, lelkes hűségnyilatkozatokat tett a Nyugat mellett, bizonygatva, hogy ezer éve Európához tartozunk, csak „a kommunisták" leszakították róla. Amikor viszont védekezni kellett a külső konkurencia ellen, és lefojtani a belső konkurenciát, hevesen szidta a Nyugatot és „bérenceit", a hazai „komprádorokat", akik között idővel szintén bőven talált „kommunistákat". Ha megkapargatjuk, elég nagy számú üzleti nagyemberről és propagandistáról derül ki az állambiztonsági múlt vagy kapcsolat – már csak ezért is érthető az a szívós ellenállás, amelyet a szocialista *és* a fideszes elit a dossziényilvánossággal szemben tanúsított.

Ami a rendszermegtartó koalíciót illeti, Kádár megbuktatóinak gondolkodását hatalmi érdekeiken kívül marxista társadalomképük határozta meg. Eltérő érdekű csoportok, osztályok, érdekellentétek a „szocialista társadalomban", „népi demokráciában" gyakorlatilag nincsenek. Ami számít, az a világnézet, és a tömegek világnézetét az értelmiség formálja. Az értelmiségnek azt a részét kell tehát megnyerni, amelyik nem rendszerellenes.

1987 második felében a Demokratikus Ellenzék ennek a kritériumnak nem felelt meg. A kisebb, fiatalosabb, radikálisabb ellenzéki csoportok még kevésbé.

Két sokaság látszott megfelelőnek: a régi vágású keresztény középosztály, vele együtt az egyházak – és a népi értelmiség. Pozsgay Imrének a Hazafias Népfrontban (1982-től vezette) látható szándéka volt, hogy az előbbi csoportot politikailag, a rendszeren belül emancipálja, a népiekhez pedig kezdettől szoros szálak fűzték. Kádár megbuktatóinak szemszögéből mindkét csoport veszélytelennek látszott: mindkettőben a rendszer tulajdonképpeni alapideológiájához hasonló, államhű, antikapitalista, nemzeti kollektivista reflexek dolgoztak. A kapitalizmussal társított többpártrendszerű, liberális demokrácia helyett mindkettő az erkölcsök javításában (beleértve a gyermekvállalási kedv növelését), a népi hagyományokhoz, nemzeti lényeghez való visszatérésben (s amiben e kettő egyesül: a határon túli magyarokkal való fokozottabb és hathatósabb szolidaritásban) látta a politikai megoldást. (A szabadságot helyettesítő moralizálás az egész Kádár-rendszernek alapszólama volt. Pozsgay Imre nevét például 1974-ben ismerhette meg a nagyközönség, amikor a gazdasági reform visszavonásának idején a párt elméleti folyóiratának főszerkesztő-helyetteseként „morális és politikai kérdésekről" szóló tévéműsort vezetett *Érdek és érdekeltség* címmel.)

Kik is voltak Kádár megbuktatói? A nomenklatúrán belüli, múlékony és sokrétű koalícióról van szó. Tagja volt az új miniszterelnök, Grósz Károly, akit Kádár éppen a megbízható vonalassága miatt választott, de aki – a maga korlátai között – nem tudott nem szembenézni a valósággal. Az ideológusok: Berecz János, az ötvenhatról szóló sorozatával hírhedtté vált, de szintén a kollektivista népiekhez húzó új agitproptitkár és természetesen Pozsgay. A belügyi-állambiztonsági szárny: Horváth István belügyminiszter, aki Bács megyei funkcionárius kora óta jó kapcsolatban volt Pozsgayval, valamint Horváth és Grósz pártfogoltja, Fejti György, aki 1988 tavasza és 1989 ősze között a magyar politika egyik kulcsfigurája volt – az állambiztonság mellett pártvonalon ő felügyelt a törvényalkotásra is. A jól értesült külügyesek: Szűrös Mátyás, a külügyi KB-titkár és Horn Gyula, a diplomáciát valójában irányító külügyminisztériumi államtitkár.

A magas rangú gazdasági tisztségviselők többsége makroökonómiában gondolkozott, és nem kötötték a föntebb leírt vasháromszög üzleti-taktikai érdekei. Nem véletlenül álltak ki később a korlátok nélküli politikai és gazdasági átmenet mellett, amikor azt Grósz és Berecz nyíltan ellenezte, Pozsgay és Fejti pedig taktikusan hátráltatni próbálta. Közéjük tartozott Németh Miklós, aki 1987-ben lett a Központi Bizottság első valóban képzett gazdaságpolitikai titkára, és

Nyers Rezső, a 68-as reform 1974-ben félreállított atyja, az a KB-tag, aki talán a leggyakrabban hangoztatott ellenvéleményt – ő lett 1987-ben az országgyűlési reformbizottság elnöke.

A két erős (vagy erősnek látszó) ember 1987 második felében azonban a „konzervatív" Grósz volt, ő hozta a pártvonalat; valamint a magát merész reformernek feltüntető, de az utolsó lehetséges pillanatig hithű kommunista Pozsgay, ő hozta a szimpatizáns(sá tehető) értelmiséget. („Lakitelken együttműködési szándék jött, az ellenzék soraiban zavar keletkezett" – nyugtázta az MDF 1987. szeptemberi „zászlóbontásának" sikerét a fejleményekről és főleg a tervekről nem kellően tájékozott pártközponti bürokraták számára: a népiek az MSZMP-t, illetve annak „reformszárnyát" választották addigi, időleges szövetségeseik, az „urbánus" Demokratikus Ellenzék helyett. Két év múlva az MSZMP valódi reformkörei hiába kérték fel vezetőjüknek Pozsgayt.)

Az érdekkoalíció harmadik – láthatatlan, de legerősebb – résztvevője természetesen az állambiztonsági szervezet volt Horváthtól és Fejtitől lefelé. Grósz rohamosan gyengült, 1989 tavaszára már nem volt több kellemetlen politikai maradványnál; az év végére Pozsgayból is másodvonalbeli politikai szereplő lett. Az állambiztonsági szervezet egészéről ez nem mondható el. Ekkor már dolgozott önmaga átmentésén; ezt végül a belső elhárítás (III/III) szervezetének feláldozásával ugyan, de megoldotta. A feláldozás persze csak hipotézis, de hogy – akár a Dunagate-et kirobbantó Végvári őrnagy tudtán kívül – szándékos és megtervezett volt, azt egy furcsa epizód mintha igazolná. Megint csak a valóság és a róla való beszéd távolságával szembesülünk.

Az SZDSZ és a Fidesz 1990. január 5-én tárta a nyilvánosság elé, hogy a Belügyminisztérium III/III-as csoportfőnöksége egészen addig folytatta az ellenzéki pártok és mozgalmak titkos megfigyelését (tehát a kerekasztal-tárgyalások alatt is, és az erről szóló jelentéseket, összefoglalásokat megkapták az MSZMP és a kormányzat vezetői). Utánanéztem a korabeli sajtóban, hogy az SZDSZ-en és a Fideszen kívül a többi párt hogyan foglalkozott a Dunagate-botránnyal. Meglepetésemre az 1990. januári lapokban mintha nem is a Dunagate-ről lett volna szó, hanem „az elmúlt napok (hetek) iratmegsemmisítési és lehallgatási botrányairól". Így, többes számban. Ez pedig nemcsak a III/III-as iratok napvilágra kerülését jelentette (az volt a „telefonlehallgatási ügy"), hanem ugyanakkor, nagyjából ugyanakkora hangsúllyal, egy hamarosan tökéletesen elfelejtett epizódot, nagy tömegű MSZMP-irat zúzdába küldését is.

Miközben a napi jelentések címzettjei olyasmiket mondtak, hogy ez nagyon elítélendő, és ők semmi rosszat nem akarnak/akartak, az MDF részéről nyilatkozó politikus – a távol levő Antall József helyett Csengey Dénes – arra következtetett, hogy a belügyön belül több irányzat van, és ebből az egyik nyilván át akarja menteni magát a demokráciába. Ez így is volt, csak éppen nem az az „irányzat" – nevezetesen Végvári József – mentette át magát, amelyiknek a leleplezést köszönhetjük. De mondom, legalábbis az írott sajtóban hasonlóan nagy teret kapott egy másik, látszólag rokon téma, az MSZMP-iratok megsemmisítése. A Független Jogász Fórum – elnöke ekkor Kónya Imre, majdani MDF-frakcióvezető és belügyminiszter – határozott hangú levelekben követelte, hogy az utódpárt „mondja meg az igazságot". Olyan volt, mintha az MDF és az FJF relativizálni akarná az állambiztonsági leleplezés fontosságát.

Szira Péter kollégám hívta fel a figyelmemet egy régi riportjára („Zúzdába viszik az MSZMP-iratokat", *Mai Nap*, 1989. nov. 30.), amelyből kiderül, hogy már jóval a Dunagate előtt valóban zsákszámra hordták ki a papírokat a Köztársaság téri pártszékházból, ráadásul gyanús körülmények között, a sötétség leple alatt. Hozzá kell tenni, hogy igazából nem lehettek olyan nagyon fontos iratok: formanyomtatványok fel sem bontott kötegei, belépési nyilatkozatok, húszéves jelenléti ívek. Kérdés, hogy miért kellett mindezt éjjel négykor, viszont tanúk előtt elkövetni – ha a feltűnést akarták elkerülni vele, nem sikerült. Sikeresen fölemelték azonban a közvéleményt formáló sajtó ingerküszöbét. Révész Béla háromrészes tanulmányából tudjuk („Dunagate I., II., III.", *Beszélő*, 2004. 11., 12., 2005. 1.), hogyan gyorsult fel ugyanekkor az addig rendezett és szabályos iratmegsemmisítés a Belügyminisztériumban az év vége felé úgy, hogy a kiszivárogtatás előtti hetekben olykor már jegyzőkönyvet sem készítettek a selejtezésről, vagy a jegyzőkönyveket megsemmisítették. Bizonyítani nem lehet, de mintha a következő korszak figyelemelterelési műveleteinek első példája volna. Mintha készültek volna a III/III odadobására.

A pártpapírok mesterséges ügye – és ehhez nem kellett a Független Jogász Fórum felháborodása – csakugyan elterelte valamelyest a figyelmet a III/III-as jelentések ügyéről. Pontosan annyira, hogy akkoriban az átlagosnál kíváncsibb és a demokráciáért aggódó újságolvasó sem igen találkozhatott annak tömör megfogalmazásával, hogy miként érinti a Dunagate tartalma – az ellenzékről rendszeresen befutó jelentések sokasága – a harmadik köztársaság lényegét.

Mert nem az bizonyosodott be végképp, hogy voltak besúgók, hiszen ezt mindenki tudta, közhely volt. Hanem hogy a tárgyalásos átmenet nem fair játékszabályok szerint zajlott. Akkoriban indult fejlődésnek a köztársaság szövetén belül az a titokzárvány, amely még 2015 elején is bizonyosan létezett és hatott. De innen már csak spekulációra van mód.

Olyan dolgok következnek, amelyek nem kellemesek, és tipikusan nem is hihetők azok számára, akik szívesen emlékeznek vissza 1989-re. Ezért védekezésből hajlamosak lehetnek lesöpörni mint összeesküvés-elméletet. Csak hát létező tényekről van szó, amelyeket ha összerakunk – többletfeltevések nélkül –, sokkal érthetőbbé válnak az 1989 utáni korszak vészes torzulásai.

A szovjet tömb állambiztonsági szervezeteinek a hírszerzésen, az ehhez kapcsolódó gazdasági tevékenységen, külső és belső elhárításon kívül volt még egy nagyon fontos funkciójuk: a lélektani vagy információs hadviselés; a Szovjetuniónak kedvező magatartások és történések kiváltása, eredeti, II. világháborús nevén: különleges propaganda *(szpecialnaja propaganda, szpecpropaganda).* Ebbe a célcsoportok befolyásolása és megtévesztése éppúgy beletartozott, mint a saját akciók leplezése, csapdahelyzetek létrehozása – olykor emberek épségét, életét sem kímélve. A játszmákban a hivatalos sajtót és audiovizuális médiát éppúgy használták (használják, ahogy ma már az online médiát is), mint a személyes manipulációt, a befolyásoló ügynököket. A célpont elsősorban nyilván az ellenség volt (más rendszerű, más szövetségbe tartozó ország), de alkalmazták a szpecpropagandát például az 1968-as csehszlovákiai bevonulás előkészítésében is. A Mitrohin-archívumból, de máshonnan is tudunk a Progressz hadműveletről, amelynek keretében KGB-ügynökök szivárogtak be többek közt a csehszlovák nem kommunista pártokba, az Elkötelezett Pártonkívüliek Klubjába, és tervezték olyan provokációt is, hogy szovjet állampolgárok feleségeit gyilkolják meg, ezzel adván ürügyet a bevonulásra. (A terv végül éppen a csehszlovák állambiztonsági szolgálat ellenállásán bukott meg.)

A magyar állambiztonság embereit szovjet módszertan szerint, egy részüket a Szovjetunióban képezték, együttműködtek a KGB-vel és a GRU-val. Elképzelhetetlen, hogy ne ismerték volna a hosszú évtizedek óta alkalmazott, csiszolgatott módszereket. Ezeket az eljárásokat a diktatúra zárt viszonyai között itthon fölösleges volt alkalmazni, most azonban kivételes helyzet állt elő: az állambiztonsági érdekcsoport és szövetségesei számára kedvező új helyzetet –

új rendszert – kellett kialakítani, és ebben kapóra jött a magatartások, történések előidézéséhez, manipulálásához fűződő szakértelem. Természetesen nem arról van szó, hogy valami ördögi ravaszsággal mindent előre kiszámítottak és kidolgoztak – a számításaikat eleve keresztülhúzta sok minden, ami az év közepétől Magyarországon és a kelet-európai térségben végbement. Sok mindent abból, ami történt, valódi demokraták harcoltak ki vagy értek el közösen. De az bizony megtörténhetett, hogy állambiztonsági embereknek maradandóan sikerült manipulálniuk a politizáló közvélemény nagy részének szemléletét és magatartásmintáit. És ezek a folyamatok szerencsétlenül kombinálódtak részben a közvélemény bizonyos csoportjainak politikai hajlamaival, ideológiai megrögzöttségeivel, részben a kelet-európai forradalmak előtt jórészt már lezajló magyar átmenet esetlegességeivel.

Akkor mi, a változásra áhítozó többség úgy éltük meg, hogy hétről hétre kevesebbet kell hazudni és többet lehet kimondani, egymás után vesztik érvényüket a dogmák és a tabuk, az MSZMP-n belül győznek a reformerek a keményvonalasokkal szemben, erősödnek a nem kommunista (akkori, elég pontos szóval: „alternatív") erők, létrejön az új, demokratikus rendszer, és végül „mi" ebben az új rendszerben legyőzzük „a kommunistákat".

Utólag – korántsem mindig széles körben – nyilvánosságra került részletekből lehet kirakni, hogy valójában mi történt. S utólag – már a '89-es rendszer összeomlása után – lehetne szembenézni azzal, hogy mennyire művi volt az a politikai valóság, amelyről azt hittük, hogy benne élünk. Legalábbis abban a két évben – 1987 nyarától 1989 nyaráig –, amikor a '89 utáni politikai világ normái és tartalmai rögzültek, mielőtt még az intézményi és jogi keretei kialakultak volna.

Az állambiztonság ott volt minden történelmi váltóállításnál.

Nem mástól, mint Horváth Józseftől, a III/III csoportfőnökétől tudjuk, hogy a szolgálat ott volt a lakiteleki találkozó szervezésénél, és 1987. szeptember 27-én kívülről vigyázott a sátorbeli tanácskozás biztonságára, de Horváth a sátorba „nem engedett be senkit". (Horváth a népi értelmiség nagy tisztelője volt, amellett a szakmai szabályok is tiltanák a dekonspirációt.)

A csoportfőnökség nem hagyhatta ki, hogy be ne épüljön a Demokratikus Ellenzék kiterjesztésével létrejött Szabad Kezdeményezések Hálózatába, illetve a Fideszbe.

Amikor 1988 őszén nyilvánvalóvá lett, hogy nem lehet kikerülni a többpártrendszert (minden részvételi-demokrata konstrukció túl erőltetett ahhoz, hogy stabil legyen), a besúgók és befolyásoló ügynökök ott voltak az új pártok

megalakulásánál. Néhány hétig logikusnak látszott, hogy ha a demokrácia ott folytatódik, ahol 1947-ben abbamaradt, akkor a Kisgazdapárt lehet a legfontosabb ellenzéki erő. Az újjáalakuló gyűlésen (1988. nov. 18.) Antall József felállt és távozott, mert úgy tartotta, túl sok a (besúgó)gyanús alak. Mint utóbb kiderült, igaza volt. Dr. Boross Imre ügyvéd, volt kisgazda politikus (nem összetévesztendő a bankszakember Boros Imrével) emlékirataiból tudjuk, hogyan állt ellen a párt elaggott (és részben beszervezett) régi-új vezetése annak, hogy az FKGP valóban „polgári párt" legyen, ne csak sértődött agrárius rétegpárt. Hogyan üldözték el a szimpatizáns értelmiséget, megtisztítva a terepet a demagóg Torgyán József előtt.

Hasonló cselekményelemek figyelhetők meg a másik fontos történelmi párt, a szociáldemokraták módszeres gyengítésében és „lenn tartásában". Júniusban, az első közvélemény-kutatás szerint még az MSZDP volt a második legnépszerűbb párt (13%), onnan csúszott fokozatosan egyre lejjebb – miközben a felmérés szerint a lakosság többsége számára a szociáldemokrácia volt a legnépszerűbb eszmeáramlat. Lehet, hogy csak a neve miatt, de a nyári hónapokban igen népszerű volt a Balogh páter 1947-es pártjának utódjaként létrehozott Független Magyar Demokrata Párt, amelyet egy volt munkásőr és népszabadságos újságíró vezetett. De az 1947-es választások legnagyobb jobboldali pártját feltámasztó Magyar Függetlenségi Pártot is választották volna annyian, mint az eredetileg a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsából leszármazott Magyar Néppártot.

Az FMDP és az MFP azonban történelmi párt létére nem került be az Ellenzéki Kerekasztalba, pedig az utóbbi elnöke, Hornyák Tibor aztán MDF-es képviselő lett, szalonképességével nem lehetett hiba. Bekerült viszont – történetiségére való hivatkozással – az utolsó pillanatban létrehozott Kereszténydemokrata Néppárt is, amelyet ráadásul a párt egyik öklétől, a Legfőbb Ügyészségtől csak az év elején nyugdíjba vonult Füzessy Tibor – későbbi titokminiszter – képviselt az I/1. (szabad választásokkal, alkotmánnyal foglalkozó) munkabizottságban, ahol nemegyszer határozottan védte az MSZMP álláspontját. Ugyancsak bekerült – hogy miért, az a „rendszerváltás" egyik talánya – a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, amely alakulásakor, 1988-ban még a demokratikus szocializmus mellett tett hitet, 1989-ben már tisztán nemzeti színekre váltott, amivel még nem volna gond, de sem a kerekasztal előtt, sem azután nem működött pártként.

A belső elhárítás ott volt az Ellenzéki Kerekasztal megalakításánál, és ott volt a tárgyalásokon. Az átmenet leginkább forradalomra emlékeztető napján,

1989. június 16-án ott volt a Hősök terén és – előtte is – szerte a városban, nemcsak megfigyelőként, hanem gondos szpecpropagandát is kifejtve, hogy az események minél inkább a kormány – és az állambiztonsági nyomásgyakorló csoport – érdekei szerint alakuljanak. (Erősen eltúlozva például a keményvonalas veszélyt, ezen belül valamiféle munkásőrpuccs lehetőségét. Az ellenzék, vagy legalábbis annak be nem avatott része az utolsó pillanatig a fogatlan és komolytalan Munkásőrségre koncentrált a sokkal fontosabb ellenerő, az állambiztonsági apparátus helyett.)

És persze ott voltak a nyilvánosság átalakításának kulcspozícióiban. A cenzúra régi gépezete ugyan megszűnt, de valódi sajtószabadság nem volt, már csak gazdasági okokból sem. Részt vettem egypár lapalapítási kísérletben, mind elakadt azon a ponton, ahol magánbefektetőt kellett volna szerezni. Más is így járt. Biztos vagyok például abban, hogy a demokratikus sajtó gyengeségének egyik fő oka: nem sikerült szakmailag erős, független, új napilapot létrehozni, mint a térség többi országaiban mindenütt. Valahogy senki nem látott benne üzletet 1989-ben. Megint egy magyar unikum. Volt azonban, akinek sikerült az alapítás.

Közvetlenül vagy közvetve az állam tartott kezében minden médiát. A lazítás (nem felszabadulás) is állami ellenőrzéssel ment végbe, és nem azok a viszonylag fiatal, a Demokratikus Ellenzékhez húzó újságírók vezették, akik 1988 októberére megalakították a Nyilvánosság Klubot, hanem kiugró tehetségükről vagy bátorságukról addig nem ismert, de – mint később kiderült – feltűnő szabályossággal a III/III-nak dolgozó médiamunkások.

Legmagasabb rangú hálózati személy, „titkos munkatárs" volt az 1987 végén indult rádiós *Vasárnapi Újság* felelős szerkesztője, Győri Béla. 1989-re titkos munkatárssá avanzsált a *Reform* újság főszerkesztője, Tőke Péter. (Az első „független, demokratikus" politikai hetilap nagyrészt pártvállalatok tulajdonában volt, a pénzbeli tőkét az állami Magyar Hitel Bank folyósította.)

Bizonyosan tudni, hogy a hetvenes évek végén a III/III-nak jelentett Forró Tamás, aki Havas Henrikkel párban a kívülállók számára meglepően bátor (valójában a kimondhatóság éppen ésszerűnek tartott állapotát közvetítő) *Első kézből* műsort, majd a Nap TV reggeli politikai magazinját vezette. Nem beszélve a régi lapoknál, műsorszerkesztőségekben dolgozó tömérdek állambiztonsági emberről. (Én meg „első kézből" tudok olyan esetről, hogy az egyik új könyvkiadóra felügyelő, a könyvszakmában addig ismeretlen elvtárs szó szerint a páncélszekrényből vett elő egy diktatúra-leleplező kéziratot: „Most már ki lehet adni.")

Később divatossá vált politológusi zsargonkifejezéssel: ők tematizálták a közbeszédet. Ők – illetve fölötteseik – szabták meg, hogy miről lehet „már" beszélni, és miről nem.

Arra, hogy a szabad piac és a szabad nyilvánosság szimulálása mennyire jövedelmező volt a vasháromszögnek, jó példa a *Reform* hetilap és a mellette kiadott *Mai Nap* újság sorsa. Annál a ténynél fogva, hogy új volt, és függetlennek lehetett mondani, valamint hogy hozzájutott bizalmas információkhoz, a *Reform* példányszáma félmillióra szökött fel, és a *Mai Napé* is hamar elérte a százezret. 1990-ben így a tulajdonrész felét már el lehetett adni egy olyan, csak a bevételt látó, ráadásul közismerten jobboldali szakmai cápának, mint Rupert Murdoch. Aztán amikor ez a két marketingelőny megszűnt, és a minőség nem pótolta, a példányszám zsugorodni kezdett, a portfólió előbb visszakerült az MHB-hoz, majd annak rendje és módja szerint megvette az állam – de valaki minden lépcsőben jól keresett rajta, kivéve az egyetlen igazi kapitalistát, Murdochot. (Viszont 1989- 90-ben sikeresen elszívták a kereslet nagy részét a valóban független újságírás elől.)

A vasháromszögnek nem állhatott érdekében sem az egyoldalú nyugati nyitás, sem a valódi többpártrendszer, sem a kompromisszumok nélküli átállás a kapitalizmusra. Ha csak az utóbbit nézzük: nem állhatott érdekében, hogy kiderüljön a külső adósság valódi mértéke; nem állhatott érdekében, hogy kiderüljön, gazdaságilag mennyire esztelen volt az 1988–89-es utolsó nagy, politikai célú kiköltekezés. (Világútlevél, magán-autóimport, reálkereset-növelés sodorta csőd felé az államot. Az 1988-as és az 1989-es – az IMF-kifizetés elhalasztásához, az adósság-átütemezés fontolgatásához – vezető költségvetésért a véletlenül szintén állambiztonsági hátterű Medgyessy Péter felelt.)

Nem állhatott a vasháromszög érdekében az sem, hogy az átlagemberben meginogjon a „jó állam = adakozó állam" tételébe vetett hit, nem álltak érdekében a kíméletlen szigorítások és radikális reformok, amelyeket ez a helyzet megkövetelt volna – ugyanis rövid és talán véres úton idézték volna elő a nomenklatúra bukását. De nem állt érdekében az sem, hogy olyan mértékben importáljunk működő tőkét, amilyen a gazdaság talpra állításához szükséges, sem pedig az, hogy idehaza a már létező vállalkozói kultúra és ambíciók alapján valóban szabad piac és verseny alakuljon ki – mert nem hiányzott neki sem külső, sem belső konkurencia. Nem mintha mindez nem lett volna összhangban a középosztály különféle csoportjai reflexszerű antikapitalizmusával, de ha

ugyanolyan energiával sulykolják a szabadpiaci gazdaságra való átállás szükségességét, mint 1989 elejétől az ötvenhatos tematikát, akkor a következő években – és máig – talán nem lett volna ennyire általános az antikapitalista düh.

Mindezek a témák 1989 nyarának végéig majdnem teljes némaságba fulladtak az „egyre szabadabb" – állambiztonságilag erősen manipulált – neo-bulvársajtóban és tömegmédiában. Amiről beszéltek, az ezekhez képest helyettesítő (proxy) téma volt. A legfőbb ilyen, 1989 elejétől: ötvenhat. A nomenklatúrában felülkerekedő csoport(ok) számára kiváló alkalom, hogy elhatárolódjanak a Kádár-rendszer nyilvánvaló sötét oldalától (de csak attól). Sajnos az ellenzék nem egy irányzata számára is központi témává lett. Ami önmagában még csak nem is erkölcstelen – a Szolidaritás Állampolgári Bizottsága is hangsúlyozta 1989-es választási kampányában az olyan, erős érzelmi hatású történelmi igazságtalanságokat, mint Katyń vagy a kommunista kormányzatok terrorisztikus fellépései. De az újratemetés államosításával a kormányzat legalábbis tompította a terror számonkérésének ellenzéki élét, és a választás még jóval odébb volt. Ötvenhat átértékelését az ellenzék győzelemnek fogta fel, és meglehet, taktikailag az is volt, csak ennek a győzelemnek semmi kihatása nem volt a következő politikai és gazdasági rendszerre.

Ugyanilyen államosított helyettesítő téma volt a határon túli magyarok ügye, és mindinkább a korai kommunista egyházüldözés – a *Vasárnapi Újság* ezeket nyilvánvalóan a népi értelmiség és a keresztény középosztály politikai integrálása (durvább szóval: felhasználása) céljával állította hétről hétre a középpontba, miközben az ország politikai és gazdasági válságának alaptényeiről nemigen beszélt. Gyakran szólt a műsor a kuláküldözésről, padláslesöprésről, erőszakos téeszesítésről is – csak következtetni lehet arra, hogy milyen taktikai számításból élesztette föl a sérelmek emlékét ugyanannak az állambiztonsági szervezetnek a közvetlen jogutóda, mely ezeket a bűnöket elkövette.

Mindenesetre ezeknek a manipulációknak megvolt az az eredményük, hogy a gazdasági racionalitással és középosztályosodással összefonódó magabiztos nacionalizmus mellett feltűnt és kezdett megerősödni a régi, polgárosulás előtti, irracionális, sérelmi nacionalizmus. A Trianon-helyettesítő beszéd mellett megjelent az addig tabusított közvetlen Trianon-beszéd is. „Az igazságot tartom a kezemben" – mutatta fel Sinkovits Imre 1990 elején, a tévéreklámban Raffay Ernő (történetesen szintén III/III-as), majdani honvédelmi államtitkár *Trianon titkai* című bulvárkönyvét.

Mivel a dolog cenzúra alá esett, csak személyes emlékeimre, „kvalitatív kutatásaimra" hagyatkozhatom: a Horthy-rehabilitáció nem 1990-ben, hanem valamikor a nyolcvanas években kezdődött. Horthy ugyanis, a „kommunistákkal" ellentétben, nagyon is „tett valamit" a határon túliak tömegeiért: ő volt az, aki „visszaszerezte" a Felvidék magyar lakta déli sávját, Észak-Erdélyt a Partiummal és Bácskát. Emlékszem arra az eltökélten baloldali, minden reflexében nyugatos, minden antiszemitizmustól mentes és nemzeti érzelmű fiatal íróra, aki lejátszotta nekem Horthy kolozsvári bevonulásának rádióközvetítését mint afféle nemzeti szamizdatot. Az, hogy a második bécsi döntés Hitler és Mussolini kegyéből történhetett meg, még kevésbé jelentett neki feloldhatatlan politikai-erkölcsi dilemmát, mint a balti vagy ukrán nacionalistáknak az, hogy elődeik 1941-ben Hitlerrel szövetkeztek Sztálin ellen – hiszen nem segített más, ráadásul a bécsi döntésekbe (közvetlenül) senki sem halt bele.

Csakhogy a Trianon-tabu feloldása után már nem volt megállás: elkerülhetetlen volt, hogy újra megjelenjen és – antikommunista lendülettel – megerősödjék az 1945 előtti keresztény középosztály uralkodó ideológiája: a paranoid sérelmi gondolkodás, az etnikailag és kulturálisan „tiszta", idegen befolyástól mentes állam erejébe vetett hit és az antiliberális nemzeti kollektivizmus elegye.

A két-, sőt immár háromféle nacionalizmus azonban ekkor még megfért egymással. A romániai forradalom itthoni fogadtatásában – a marosvásárhelyi terrorig – volt egy nagy adag magabiztos, vagy ha kritikusabban nézzük, leereszkedő pártfogás: a románok megdöntötték Ceauşescu rémuralmát, az egész egy magyar lelkésszel való szolidaritásból indult, akit a Nemzeti Megmentés Tanácsába is bevettek. Tehát – nyugtázta a közvélemény – a románok végre „megjavultak". Eddig nyomoruk ugyanabból a szellemi alacsonyabb rendűségből eredt, amiből magyarellenességük, ennek azonban vége, hiszen láthatóan megszűntek magyarellenesek lenni, észhez tértek. Mi pedig rajtuk is segítünk, átadjuk tudásunkat a jobb életről és arról, hogy a magyarokat szeretni kell, mert mi jobbak vagyunk. A marosvásárhelyi pogrom ezen annyit változtatott, hogy a közvélemény nyugtázta: „ezek a románok semmit sem változtak, így hálálták meg a segítséget".

A populáris fölényérzet máig megmaradt a szomszéd népekkel szemben, a politikai közösség zömében él az a meggyőződés, hogy ők javíthatatlan, alacsonyabb rendű nacionalisták (míg a mi nacionalizmusunk egészséges nemzeti önvédelem),

a demokráciájuk éppen ezért nem igazi (miközben valójában jobban működött és működik, mint a miénk), és megérdemelten szegények (miközben tendenciában sokkal sikeresebben zárkóznak fel, mint Magyarország – még arra is van magyarázat, hogy Szlovákia miért húzott el mellettünk: „jobb helyzetből indultak, és Mečiar alatt nem privatizáltak esztelenül", tehát csak a csehszlovák gazdasági fölény állt vissza). Ennek a kádárista fölénytudatnak volt egészen groteszk megnyilvánulása, hogy 2009 őszén (!), a magyar liberális képviseleti demokrácia végnapjaiban az européerként ismert Balázs Péter külügyminiszter közölte a szlovák nyelvtörvényre reagálva: „Magyarország Szlovákia idősebb testvére. De a kisebb testvért európai modorra is tanítanunk kell." Ebben nem a részben amúgy is félreértett nyelvtörvény kritikája a lényeg, hanem a kétely nélküli – és diplomáciailag kontraproduktív – lekezelés, felsőbbrendűség-tudat.

Mihelyt megszűnt a cenzúra, a trianonizált nacionalizmussal együtt nagyon gyorsan visszatért az 1945 előtti antiszemita beszéd is, illetve annak elfogadása – az 1945 utáni fejlemények eredményeként a „zsidó" szó leírása nélkül. Ebben kulcsszerepe volt Csurka Istvánnak: az MDF vezetői közül származásánál, életkoránál és nem utolsósorban tehetségénél fogva ő volt abban a helyzetben, hogy rekonstruálni tudja az 1945 előtti keresztyén középosztály uralkodó politikai beszédmódját, amit villámgyorsan meg is tett. (1989 januárjában jelent meg „Faragó Vilmos 60 éves" című cikke, amelyben Aczél Györgytől a „Váci utcai butikosokon" át az SZDSZ-ig húzott ívet. Kész volt a „judeobolseviki-plutokrata összeesküvés" modernizált változata.)

Csurka azonban éles eszű, társadalmilag érzékeny ember volt, úgyhogy ideológiáján nyomot hagyott az eltelt 44–45 év. A Horthy-rendszer merev kaszthierarchiája helyett a kommunistáktól – valamint többpártrendszertől és kapitalizmustól – mentes népi demokrácia volt a politikai eszménye. Csúnyábban: a nemzeti szocializmus. Ebben kapott volna vezető szerepet a nemzeti középosztály, a zsidók pedig úgy szerepeltek abban a képletben, mint olyan csoport, amely a kommunistákhoz beállva igazságtalan privilégiumokhoz jutott – a néphez, valamint a népet legitimen képviselő magyar középosztályhoz képest. („Fiacskám, szoktad te otthon azt a szót hallani, hogy »magyar«?" – kérdezte 1989-ben szinte együttérzéssel egy kiemelkedő, történetesen zsidó származású ellenzéki értelmiségi rendszerváltásért lelkesedő gyermekétől.) Mindezt Csurka nagyon hatásosan és a szó értékmentes értelmében példamutatóan tudta hirdetni; sokan követték

is, hiszen az addig kényelmesen beilleszkedő keresztény középosztálybeliek sokaságát (és korántsem „a rendszerváltás veszteseit") mozgósító indulattal és az ellenzékiség élményével ajándékozta meg. Az August Bebelnek tulajdonított mondás szerint „az antiszemitizmus a hülyék szocializmusa"; ez esetben az antiszemitizmus lett a hülyék ellenzékisége.

Szigeteket kivéve nem lévén szabad nyilvánosság, ennek az ideológiának a megnyilvánulásaira nem érkezett hasonló súlyú, hatásosságú válasz. A nyilvánosság őreinek viszont eszük ágában sem volt úgy meghúzni a demokratikus szalonképesség határát, hogy Csurka és eszmetársai kívül maradjanak rajta, hiszen egyrészt nem voltak liberális demokraták, másrészt számukra 1989 első felében az MDF volt az ideális, alárendelt koalíciós partner, Csurka pedig az MDF legnépszerűbb hangja. Mondom, a játékszabályok ebben az 1988 tavaszától 1989 nyaráig terjedő időszakban alakultak ki – az adminisztratív-állambiztonsági lobbi ekkor volt hatalmának és befolyásának teljében –, úgyhogy ami akkortól nem volt tilos, az soha többé nem volt tilos. Az a szabály, hogy lehet zsidózni, és így lehet zsidózni, ugyanúgy megfagyott a következő évtizedekre, mint, mondjuk, az 1989-es nyár végi erőviszonyokra reagáló választási rendszer.

Eléggé valószínű, hogy amikor az SZDSZ annyira megerősödött, hogy már a vasháromszög érdekérvényesítését veszélyeztette, a szpecpropagandának már közvetlen célja volt az antiszemitizmus felszítása; ennek a produktuma 1990-ben, a két választási forduló között a Csurka lapjában megjelent „Apák és fiúk". De egyelőre, 1989 őszéig csupán arról volt szó, hogy a Bíró–Csurka-féle MDF nagyon alkalmas lett volna az MSZMP számára ártalmatlan partnernek, fenntartva a parlamenti demokrácia látszatát, és ezért nem akarták korlátozásokkal gyengíteni. Hadd mondják – a nagyon gyorsan továbbgyűrűző hatással nem számoltak.

A zsidó középosztály politizáló tagjait valóságos sokként érte a fordulat – nem az, hogy van antiszemitizmus, hiszen tudták, csak rendellenességnek vélték; hanem az antiszemitizmus elleni nyilvános, hivatalos védettség látható megszűnése. Az addigi hivatalos tilalmat – egyszerűen: cenzúrát –, amitől nem lehetett érzékelni az antiszemitizmus valódi meggyökerezettségét, összetévesztették a szerves, demokratikus nevelődéssel, miközben nem volt demokrácia. Szerves, *liberális* nevelődés valóban történt; de mivel nem volt demokrácia, az antiszemitizmussal való szembefordulás nem válhatott tudatosan vállalt szabállyá.

1945 előtt a többség szemében az volt a rendes ember, aki antiszemita. Ezt a szemléletet 1945 után hivatalosan tabusították (ellentétben a Szovjetunióval vagy Lengyelországgal, ahol állami antiszemitizmus volt), de ettől még nem lett általános normává, hogy „rendes ember az, aki nem antiszemita".

Ahogy Csurka villámgyorsan visszatalált a keresztyén középosztály diktatúra előtti állapotához, a számukra meglepő, ráadásul politikailag jóváhagyott antiszemitizmusra válaszul a zsidó középosztály sok tagja is pillanatok alatt visszaváltozott áldozati mentalitású zsidóvá. Feledték a rendkívül sikeres asszimilációt, illetve a „zsidósként" megbélyegzett – egyszerűen a városi középosztályra jellemző – magatartások terjedését. Az a sérelmes és fenyegető élmény, hogy a középosztály egyes tagjait zsidó mivoltukban támadják, nagy részben lekötötte a zsidó származású kisebbségen immár jóval túlterjedő liberális, nyugatos középosztály politikai energiáit. Nagyrészt ez ellen védekeztek – ahelyett, hogy 1944 és még inkább 1938 előtti autonóm középosztály, szebb nevén polgárság fontos alkotórészeként betöltött szerepet akarták volna újra birtokba venni, miközben a régi keresztény középosztály antiliberális részének sok leszármazottja úgy fogta föl, hogy véget ért a méltánytalanság korszaka, és ez a csoport visszakapja 1945 előtti, az államban vagy az állam oltalmában betöltött méltó szerepét.

Ekkor ütött vissza az, hogy a védettségért, avagy az állami karrierért cserébe 1945–49 után sokan lemondtak polgári önazonosságukról. A zsidóság ekkor társult tipikusan és végérvényesen a baloldalisággal. (Ebben is voltak kivételek, persze.) Az asszimilált zsidók már csak az elveszőben lévő védettség miatt is megbocsátóbbak voltak a Kádár-rendszer iránt, mint a keresztény középosztály tagjai és leszármazottai, kivéve az elvhű ellenzékieket, akik viszont túlnyomórészt eleve baloldaliak voltak, tehát szükségképpen elutasították a lehetőséget, hogy a modern Európa vezető irányzatához, a liberális konzervativizmushoz-jobbközéphez csatlakozzanak. A konstruktív – nem sérelmi – nacionalista erőkhöz pedig még kevesebb lehetőségük volt csatlakozni; ilyenek akkor szintén csak szigetekben léteztek, a „nemzeti" ideológia ugyanis épp ekkor súlyosan leromlott és kompromittálódott.

Mire megkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai, megint új helyzet állt elő, olyasmi, amivel Fejtiék nem számoltak. A lengyel választásokon (1989. június 4. és 18.) a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott. Bár Magyarországon az MSZMP sokkal népszerűbb volt, és sokkal jobban beágyazódott a társadalomba, mint Lengyelországban a LEMP, egyre inkább úgy látszott, hogy az ellenzék megnyerheti a szabad választásokat, és az MSZMP nem tudja leválasztani róla az MDF-et, de a mesterségesen legyengített történelmi pártokat sem. Ezt a sejtést igazolták a július–szeptemberi pótválasztások, amikor az ellenzéki összefogás jelöltjei minden egyes választókerületben biztos többséggel legyőzték a kommunista jelöltet. A történet folytatása a következő fejezetben.

Az ország szerencséjére a Kerekasztalnál és a háttérben – először és utoljára – főként jobboldali, avagy konzervatív liberális demokraták játszották a főszerepet: Antall József, Tölgyessy Péter, Boross Imre, a fiatal Orbán Viktor, az „MSZMP" – gyakorlatilag a kormány – oldaláról pedig Kajdi József, Somogyvári István. Ők öntötték formába azt, amiről a Kerekasztalnál megállapodtak. Az aktív kormányban pedig olyan politikusoké volt a döntő szó, akik elkötelezték magukat a nyugati orientáció, a többpárti szabad választások és a gazdaság kapitalista átalakítása mellett: elsősorban Németh Miklós és Horn Gyula kormányozta ki az országot a szovjet függőségből és a diktatúrából.

Az ország balszerencséjére túl korán egyeztek meg a kölcsönösen korlátozó rendszerről: hetekkel a Kerekasztal-megállapodás után megkezdődtek a kelet-európai forradalmak, és a bonyolult biztosítékokról kiderült, hogy fölöslegesek. A tárgyalásokat megelőző időszak manipulációja azonban hatásos volt, és igazából sohasem maradt abba. A többi kelet-közép-európai országgal ellentétben Magyarország nem szabadulhatott meg XX. századi múltjának betegségeitől. A valódi képviseleti demokrácia és a kapitalizmus kompromittálódott, mielőtt az ország átért volna az új rendszerbe. A következő évtizedekben pedig az ország beleszokott ebbe a kompromittált állapotba, ezt tartotta normálisnak, nem akart mást, nem is kapott.

20. Fordított konszenzus

Az Ellenzéki Kerekasztal demokratái a legteljesebb jó szándékkal, de korántsem tökéletes tájékozottsággal kezdtek bele az MSZMP-vel, illetve a kormányzattal folytatott tárgyalásokba. Abban a pillanatban szó sem volt forradalomról, arról, hogy „el kell kergetni a kommunistákat", csak arról, hogy szabad választások kellenek, amelyeken békés úton le lehet majd győzni az MSZMP-t, ha az ellenzék kellően bölcs, bátor és elvhű. Ennél többet Orbán Viktor se mondott a híresen radikális június 16-i beszédében. Ellenfélnek azonban mégiscsak azt a „rendszer", „állampárt" vagy „a kommunisták" címkéjű általános alanyt gondolták, amely a térség többi országában – Lengyelországot kivéve – a legcsekélyebb kompromisszumos hajlandóság nélkül dirigált, és amelyet néhány hónap múlva máshol valóban forradalmak söpörtek el.

Nem akarták észrevenni, vagy rosszul értelmezték a másik oldal tagoltságát, megosztottságát, eltérő és időben is változó érdekeit, a hozzájuk való taktikáit. Annyi szűrődött le, hogy az MSZMP-ben vannak reformerek és keményvonalasok, hogy Pozsgay „jókat mond", míg Grósz „megcsontosodott bolsi", de nem regisztrálták, hogy néhány megátalkodott kommunistán kívül a másik oldal zöme is új rendszert akar, sőt cselekszik is ennek érdekében. A háttérben legbefolyásosabb csoport – a vasháromszög – nagyjából azt akarta, amire 2010 óta az Orbán-kormányok törekszenek: a politikában kvázi-egypártrendszert parlamentáris kulisszákkal, a gazdaság egyik, de csak egyik pilléreként államilag támogatott és államilag ellenőrzött oligarchikus kapitalizmust, a külkapcsolatokban pedig a Nyugat és Kelet előnyeinek egyidejű kihasználását. Ebbe a csoportba viszont éppen hogy *nem tartozott bele* a kormány, illetve a párt akkori első embere, Németh Miklós és Nyers Rezső, valamint a gazdaságpolitikáért felelős pénzügyminiszter, Békesi László

Magyarán: a feltűnő jelek ellenére az ellenzék demokratái úgy fogták föl – vagy, mint Orbán, azt a felfogást látták taktikailag hasznosnak –, hogy a túloldalon egy absztrakt, „a kommunisták" nevű alany van, amely egy-két váratlanul józan

és megértő emberen kívül nem akar parlamentarizmust. és nem akarhat őszintén nyugati orientációt (a kapitalista átalakulást visszatolták a másodlagos témák közé, illetve ebből is csak a leglátványosabb „átmentési", privatizációs panamákat vették észre). És ezzel az absztrakt ellenféllel hadakoztak – a valóságos ellenfél helyett, amely az adott pillanatban, 1989 nyarán szintén átalakulást, de *másfajta* parlamentarizmust, másfajta nyugati orientációt, másfajta kapitalizmust akart, s amelynek a vasháromszög volt a főereje.

Ami a politikai és gazdasági átmenet szempontjából nagyon fontos: az igazi ellenzékieknek nem volt ismeretük az állambiztonsági behatolás tényleges mértékéről, és nem volt ismeretük a külföldi adósság valóságos összegéről. Az előbbit csak 1990 elején, a Dunagate után mérhette föl az, akin nem fogott a terelő manipuláció. Az utóbbit 1989. november 21-én vallotta be Németh Miklós a parlamentben. Mark Allen, aki 1996-tól volt Magyarországon az IMF képviselője, egy budapesti előadásában elmondta, hogy 1989 végén még a Nemzetközi Valutaalap Tanácsa is elképedt, mert a szervezetet ilyen mértékben addig még nem csapta be senki (és azóta sem – tette hozzá). Ezek a tények segítenek abban, hogy fölmérjük az addig is sokkal kevesebb dologra rálátó magyar ellenzék információs deficitjét. Ám 1989 októberére, az új alkotmánnyal felállt az új politikai rendszer, éspedig úgy, hogy a megalkotásában részt vevő ellenzéki demokraták nemcsak az ellenfelet mérték be pontatlanul, de a gazdasági baj – politikai folyományokkal járó – súlyosságáról sem volt pontos képük.

Amikor 1990 elején az ellenzék demokratái – nem minden ellenzéki volt demokrata – végre világosan láthatták volna a megoldandó kettős, politikai-gazdasági feladatot, a választóvonal már az ő táborukon belül húzódott. Mind az MDF, mind a liberális pártok számára más volt már a tét. Függetlenül tehát minden ideológiától, érdektől és egyéb tájékozatlanságtól, az *1989-es,* nagyon súlyos kettős ismerethiány nyomta rá bélyegét az átalakulásra, az új alkotmányos rendszerre és gyakorlatilag Magyarország politikatörténetének máig tartó szakaszára.

Közben, 1990. január 1-jén a lengyeleknél hatályba lépett a sokkterápia, a Balcerowicz-terv, amellyel egyik napról a másikra bevezették a kapitalizmust, és így végleges csapást mértek a Lengyel Egyesült Munkáspártra (az 1989-es, részben szabad választások óta még mindig a LEMP adta a köztársasági elnököt, és relatív többsége volt a Szejmben). A tíz törvényből álló csomagnak nem volt része az adósságelengedés és -átütemezés, viszont a határozott átalakításnak köszönhetően

a kormány kérhette, és elérhetővé váltak az IMF-kölcsönök is. Lengyelországban csak *ezután* kezdődött meg a demokratikus pártosodás (bár hivatalosan addig sem volt egypártrendszer), és meglehetősen rövid életű, bomlékony politikai szervezetek jöttek létre.

Magyar szemszögből ez úgy festett, hogy a lengyeleknél olyan szörnyű a gazdasági helyzet, hogy szükség lehet a sokkterápiára („ők rontották el maguknak, az ő dolguk"), és olyan nagy az antikommunista egység, hogy meg is lehet valósítani. Nálunk nincs szükség rá, részben az államszocializmuson belüli, minket a blokk sivár átlagától megkülönböztető reformok, részben az amúgy bukásra ítélt reformkommunista kormány helyes külpolitikája miatt. A kapitalizmusra való átállás feltételei megvannak (bár mint láttuk, a „kapitalizmus" maga a politikai közbeszédben tabuszó volt); valahogy, lassanként majd lebonyolódik. A spontán privatizáció – vagy akkori divatszóval az „átmentés" – ellenszenves és kaotikus időszaka lezárult azzal, hogy a Németh-kormány 1990 elején létrehozta az Állami Vagyonügynökséget. Bízni lehetett benne, hogy a magánosítás ellenőrzötten, racionálisan, a köz érdekében folytatódik (nagyjából így is történt). A pártok felálltak már, mind demokratikusak, és valóságos ellentétek vannak köztük, tehát a politikai küzdelemnek van tétje, pontosan úgy, mint egy „normális" parlamenti váltógazdaságban (amin legfőképpen a német politikai életet értették).

Az információhiánnyal kombinált önelégültség azonban mind a politikai, mind a gazdasági átalakulásra (és így természetesen a kettő kölcsönhatására is) betegítő hatással volt.

Nézzük előbb a politikai folyamatot; térjünk vissza 1989 nyarához. Miután nyilvánvalóvá lett, hogy az MSZMP nem nyerhet választást, Fejti György adminisztratív KB-titkár feladta a játszmát, a tárgyalóküldöttség vezetését átengedte Pozsgay Imrének, és hamarosan a politikai életből is kivonult. Pozsgay természetesen sokkal engedékenyebb tárgyalópartner volt, mivel észlelte, hogy pártjában és a kormányban lassanként félreszorul, miközben személyes népszerűsége nem csökken. Így már nem az MSZMP helyzetének javítása vagy előnyének megőrzése érdekelte (jogi szakértői ugyan formailag a párt küldöttségében kaptak helyet, de küldő szervként már „az államminiszter titkársága" szerepelt), hanem saját köztársasági elnöki ambíciója.

A kerekasztal demokratái előtt tehát az augusztus közepétől szeptember közepéig terjedő időszakban a következő feladatok álltak: 1. Garantálni, hogy az ellenzék a választásokon összefogva legyőzze az MSZMP-t. 2. Megelőzni, hogy az MDF, amelyre még mindig csak 18 százalék szavazott volna, igazságtalanul sok mandátumot kapjon a többi ellenzéki párthoz képest (FKGP: 9, MSZDP: 8, Fidesz: 7, SZDSZ: 6%). 3. Megakadályozni, hogy az MSZMP (32%) aránytalanul kevés mandátumot kapjon, és hogy a demokratikus átalakulásban tárgyalófélként részt vevő reformkommunista vezetőség ellen féktelen bosszúhadjárat kezdődjön. *4.* Garantálni, hogy a roppant felelősséget vállaló és várhatóan népszerűtlen új kormány zavartalanul, demagóg támadásoktól nem veszélyeztetve kormányozhasson. *5.* Akár Pozsgay lesz az elnök, akár nem, a köztársasági elnök jogkörét jelentéktelenre kell korlátozni, hogy a kormányzati hatalom minél inkább a szabad, többpárti választások eredményéből fakadjon.

Így jött létre a roppant bonyolult választási rendszer és a kétharmados törvények, illetve kinevezések rendszere (a 4. fejezetben volt szó részletesen e kettőről és kölcsönhatásukról). És így került a figyelem fókuszába a nyugatnémet modell a kiegyensúlyozott parlamenti váltógazdasággal, a stabil kormányokkal és a gyenge köztársasági elnökkel. Az a meggyőződés, hogy a politikai intézményrendszer tekintetében is a németeknél van a megoldás, csak megerősítette azt a nézetet, hogy számunkra mindenben az NSZK a követendő példakép. A modell két fő eleme a demokratikus átmenet egyik főszereplőjének, Tölgyessy Péternek az összefoglalása szerint „a szociális piacgazdaság és jogállam" volt („Rajtunk múlik", *Index.hu,* 2014. dec. 23.). Az utóbbi szerepel ugyan a többi térségbeli ország önmeghatározásában is („demokratikus jogállam"), de a politikai intézményrendszer máshol sokkal kevésbé tapad a német mintához, mint Magyarországon. A szociális piacgazdaság mint eszmény pedig tudomásom szerint csak az 1989 és 2011 közötti magyar Alkotmányban kapott helyet (természetesen az uniós dokumentumokon kívül).

Mitől volt ennyire vonzó 1989-ben éppen a magyar demokratáknak éppen az NSZK? Magyarország és főleg a magyar középosztály mindig is a német civilizációhoz gravitált, a szittyáskodásnak éppen apálya volt. Az NSZK volt második legnagyobb kereskedelmi partnerünk, az amerikaiak mellett nyugatnémet szerzőket olvastak a társadalomtudósok, Nyugat-Berlinbe jártak ösztöndíjjal az írók stb. Számunkra ez volt a szabad világ közepe. Nem utolsó sorban a magyar jogrendszer hagyományosan a némettel rokon. Az új rendszert pedig elsőrendűen nem politikusok és közgazdászok, hanem főleg jogászok és jogtudósok tervezték

meg, s ők leginkább németül értettek nyelvileg is, szakmailag is. Amellett maguk felé hajlott a kezük. Az a jogállam-koncepció, melyet olyannyira vonzónak találtak („tiszta" jogi tudás, szemben a „tévelygő" gyakorlati politikával), egyébként csak a hatvanas évektől vált uralkodóvá a német alkotmánybírák gondolkodásában. Magyar szakmai nézőpontból a jogállam tartalmát, fontosságát és őrének, az alkotmánybíróságnak a szerepét viszont számosan úgy fogták föl, hogy a hivatás elitjét jogi tudásánál és elvi politikamentességénél fogva *politikai* kiváltságok illetik meg.

A Német Szövetségi Köztársaság látványos példát mutatott arra, hogyan lehet diktatúrából demokráciát, perverz fél-tervgazdaságból virágzó kapitalizmust csinálni. A Nyugat páriájából a politikai szabadság és stabilitás mintaképe lett, s az 1937-es német területnek alig több, mint a felén az európai gazdaság motorja. Nyilvánvalónak *látszott,* hogy a németek a bölcsen kigondolt alkotmányos rendszerüknek és a bölcs gazdaságpolitikájuknak köszönhetően tudták elkerülni a britek, franciák, olaszok válságait, tehát az ő rendszerük jobb; azt kell minél hívebben átvenni, ha mi hasonló sikerre vágyunk.

Hozzá kell tennünk, hogy a német kormánypártok, a CDU-CSU és az FDP – főként alapítványaikon keresztül – költséget és fáradságot nem kímélve maguk is propagálták ezt a modellt, és a felszabaduló nyilvánosság viszonyai között erre Magyarország volt a legalkalmasabb terep. (A hazai nyilvánosságnak sokkal inkább föltűnt Mark Palmer amerikai nagykövet rendszerváltást pártoló ténykedése, az amerikaiak azonban, bőséges hidegháborús tapasztalataikkal, egyáltalán nem törekedtek arra, hogy a *saját* intézményi-közjogi modelljüket honosítsák meg Köztes-Európában.)

Csakhogy 1989-ben a magyar demokraták zöme optikai csalódás áldozata volt, ugyanis az a német politikai állapot és gazdasági erő-egészség, amire 1989-ben úgy fölnéztek, nem ok volt, hanem eredmény. Olyan kezdeti két évtizednek a terméke, amely sok mindenben épp az ellenkezője annak, amit 1989-ben demokratáink túlnyomó többsége akart (nem beszélve a nem-demokratákról). És részben meg se lehetett volna valósítani a fiatal Bundesrepublik politikai programjait.

Az NSZK első szabad választását 1949-ben tartották, Magyarországét 1990-ben. Ezután a nyugatnémeteknél 17 évig (magyar analógiával: 2007-ig) nem váltógazdálkodás volt, hanem egypárti hegemónia, további három évig (m. a.: 2010-ig) nagykoalíció. 1969-ben (2010) a kancellár Kurt Georg Kiesinger volt, hajdan középvezető

Ribbentrop külügyminisztériumában, összekötő Goebbels propagandaminisztériuma felé. Az államelnök Heinrich Lübke, aki a háború alatt a peenemündei rakétafejlesztő telep bővítésén dolgozott építésvezetőként, koncentrációs táborok foglyainak rabszolgamunkájára felügyelt. Nem mintha a CSU említett politikusai nem lettek volna ekkor már demokraták, de hogy a magyar analógiánál maradjunk, ha a múlt számít, semmivel sem voltak tisztábbak Horn Gyulánál, akinek esetében a magyar antikommunista oldal olyan mércét akart érvényesíteni, amilyen a német demokráciában nem létezett. (A nagy kommunista–náci párhuzam eleve hamis volt, főleg a késő Kádár-kori magyar rendszer összevetése a hitlerájjal.) Két évtizeden át az NSZK-ban a demokráciát magát fontosabbnak tartották az ideológiai purizmusnál, azzal főztek, ami volt, és ez *lett* a feltétele, hogy a következő két évtizedben módszeresen leszámoljanak a náci örökség maradványaival.

A magyar rendszerváltók tehát részben absztrakt antikommunista elvek szerint, részben jogászi szemszögből értékelték a német intézményrendszert. Ezért három elemét ítélték nagyon fontosnak, a negyedikre viszont ügyet sem vetettek. Az első: a köztársasági elnök gyenge és reprezentatív (ezt a németek lényegében Hindenburg és Hitler esetére emlékezve tartották jónak). A második: a kancellár/miniszterelnök erős és szilárd hatalmú. A harmadik: az alkotmánybíróság hatásköre kiterjedt; konkrét kormányzási kérdésekbe is beleszólhat. A negyedik elsikkadt, pedig a német demokráciának a lényegéhez tartozik: a szövetségi rendszer.

Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában forradalom, avagy szinguláris, hirtelen átalakulás történt, ráadásul a kommunista párt vezetője – Kádárral ellentétben – jellemzően az államfői tisztséget is viselte. A képlet itt egyszerű volt. A fordulat lényege az, hogy a kormányt, élén a miniszterelnökkel, ezentúl nem a kommunista párt jelöli ki, hanem a szabad választáson győztes párt vagy koalíció delegálja; az állam első embere pedig a kommunista pártvezető helyett az, akit a nép erre a legméltóbbnak tart. Magyarországon viszont attól lehetett tartani, hogy a nép kommunistát választana elnöknek, így az elnökség valamiképpen a kormány fölötti pártfőtitkári hatalom folytatása lenne (Pozsgay és szövetségesei feltehetően így is képzelték), és Tölgyessyék számára ezért is volt vonzó a német modell, ahol az állam tényleges első embere a kancellár. A kormány – „a miniszterelnök kormánya" – fölött gyakorlatilag nincs semmi és senki.

Mivel azonban az új alkotmány kidolgozói nem a Madison-féle fékek és ellensúlyok bevált rendszerében, hanem annak előváltozatában, a Montesquieu-féle

tankönyvi hármas hatalommegosztásban gondolkodtak, egyszerűen nem vették észre, hogy a német szisztémában a kancellár vagy a vele nagyjából együtt mozduló Bundestag-többség túlhatalmának legfőbb ellensúlya nem valamilyen bírói viselkedés-ellenőrző szerv, hanem az eltérő ritmusban megválasztott, kiterjedt jogkörű tartományi kormányzatok rendszere. Talán mert attól féltek, hogy a pártfőtitkár mellett a megyei kommunista kiskirályok hatalma is folytatódik, az új intézményrendszer koncepciójából 1989-ben teljesen kimaradt az, ami talán a német (és osztrák) szövetségi rendszer magyar megfelelője lehetett volna, és aminek patinás történelmi hagyománya is volt: a tényleges megyei önkormányzat.

Így az intézményrendszernek abban a változatában, amelyről a Nemzeti Kerekasztalnál megállapodás született, az egyetlen személynek – a miniszterelnöknek – alárendelt, monolit, központi végrehajtó hatalommal szemben nem volt semmilyen számottevő ellensúly. Pontosabban: a köztársasági elnököt – akit akkor még közvetlenül választottak volna – tették meg a fegyveres erők főparancsnokának, hogy legalább ez a hatáskör ne a kormánynál, illetve a miniszterelnöknél legyen. Két év múlva az Alkotmánybíróság sietett tisztázni, hogy attól még az elnök ténylegesen nem adhat parancsot – és ezzel tovább erősítette a kormányt.

Valamilyen ellensúlyra mégis szükség volt. Ez nem lehetett a parlament, ugyanis a győztesnek, illetve a nagyobb pártoknak kedvező vegyes választási rendszer – később megint csak egy német intézménnyel, a konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal kiegészítve – azt garantálta, hogy két rendes időben megtartott választás között ne legyenek olyan parlamenti, pártközi mozgások, amelyek bukással fenyegetik a kormányt. (A vegyes választási rendszert a németek eredetileg valamiféle féknek tervezték, hogy a központosított pártpolitikával szemben helyi érdekek is érvényesüljenek, de négy évtized alatt bőven kiderült, hogy ezt a célt nem érték el, az emberek az egyéni választókerületekben is pártokra szavaznak. Ráadásul a németeknél az egyéniben megszerzett mandátumokat kivonják a listás mandátumokból, tehát a rendszer arányos marad; a magyar változatban ez is eltorzult.)

Így erősödött meg – már a tárgyalások érdemi részének lezárása után, utólagos igazításként – a miniszterelnök túlhatalmának megfelelő mértékben egy olyan hatalmi szerv, amelynek összetétele független volt minden szabad választástól, s amelynek az eredeti tervben nem szántak ekkora hatalmat: az Alkotmánybíróság. Ez ráadásul két lényeges dologban különbözik a német mintaképtől.

A német Bundesverfassungsgerichtnek két szenátusa van, ebből az egyik foglalkozik az alapjogokkal, a másik a hatalmi szervek (elsősorban a szövetségi és a tartományi szervek, olykor az elnök és a kancellár, illetve a kabinet) jogköri vitáival. Mivel Magyarországon az utóbbi sokkal kevésbé számít témának (újabban már egyáltalán nem), és részben Sólyom László személyes érdeklődési iránya miatt, a magyar AB kezdettől fogva túlnyomórészt az alapjogokkal törődik. Az alapjogok magyarországi szemléletére viszont máig az a jellemző, amit Tölgyessy Péter az SZDSZ 1989-es programjában így foglal össze: „A demokratikus jogállamban a szabadságjogok eredendően az állam indokolatlan beavatkozásainak akarnak határt szabni azokon a területeken, amelyeket fenn kell tartani jogi kapcsolat általános szabályaihoz kötött állampolgárok és közösségeik autonómiája számára." Az ekképp fölfogott jogállamban tehát a szabadságjogok nem pozitív szabadságot jelentenek, hanem *az állammal szemben* érvényesülnek. Ami történetesen demokratikus állam, de attól még – ebből a szemszögből – ugyanolyan gyanús, mint ha tekintélyelvű volna. Egyszerű és egyszeri tilalom helyett az arra hivatott jogászi szerveknek folyamatosan meg kell védeniük az alapjogokat az ellenük törő állam, vagyis a kormánnyal együtt mozduló parlamenti többség támadásaitól. Így fogták föl azt, ami 2010-ig történt. Nem kell részletezni, hogyan befolyásolta mindez a képviseleti demokrácia képét a köztudatban.

A másik különbség sem javított a helyzeten: a 2011-es Alaptörvényig a populáris akció – szintén Sólyom alkotmányelméleti névjegye – lehetővé tette, hogy az Alkotmánybíróságon bárki személyes érintettség nélkül megtámadjon jogszabályokat. Ez nem jelentett mást, mint hogy törvényhozó hatalmat súlyosan korlátozó kétharmados törvények szintén sajátosan magyar rendszere után az AB is a németnél nagyobb, világviszonylatban példátlan részt kapott a törvényhozó hatalomból, a szabad választások további leértékelésével.

Mindez főleg 2005 után azt a képzetet ültette el, hogy a demokratikus politika valójában nem a pártok parlamenti küzdelme (kellene, hogy legyen) a választói érdekeket és nézeteket tükröző erőviszonyok szerint, hanem permanens mérkőzés egyfelől a demokratikusan megválasztott, de a jogban járatlan és az alapjogokat folytonosan sértegető kormány/parlamenti többség, másfelől a nem demokratikusan választott, de nemesebben gondolkodó elnök és a vele harmonikusan együttműködő – szintén nem demokratikusan választott – Alkotmánybíróság között. Ebben a képletben az a jobb demokrata, akit nem demokratikusan választottak.

Összefoglalva: nem a német „jogállami" modell nem kellett a népnek, hanem a német modell egy sajátos, Magyarországra alkalmazott – helyesebben: alkalmazhatatlan – változata kellett túlságosan is a középosztályból delegált 1990 utáni magyar politikai kasztnak.

Ez a változat egyébként már német eredetijében is eléggé késői fejlemény. A kifejlett „szociális jogállam" már a *Rechtsstaat* és a *welfare state* egyesítése. Itt kezdjük követni a sajátos magyar átmenet gazdasági szálát. Az a jóléti állam, amit 1989-ben a külvilág a német szociális piacgazdasággal azonosított, szintén csak körülbelül két évtizeddel azelőtt alakult ki. (Az 1949-es alkotmány még „demokratikus és szociális szövetségi állam"-ról beszél, ahol a „szociális" pusztán a társadalmi igazságosság alapelvére utal.) Az egyesítéshez kellett a megelőző két évtized gazdasági csodája, aminek a kezdőpontja viszont a sokkterápia talán legkorábbi példája, az 1948-as (analógiánkat folytatva: 1989-es), árfelszabadítással, bérvisszafogással, termelési korlátok megszüntetésével, az adósságok és megtakarítások összezsugorodásával kísért, (megszálló) erőből végrehajtott, drasztikus valutareform volt. Hogy a többség ezt a sokkterápiát és a rá következő, szabadpiacpárti politikát elfogadja, ugyanúgy az általános, méltánytalan szegénység, a nyomor (lásd a 10. fejezetet) volt az alapja, mint utóbb Lengyelországban vagy Észtországban. Az NSZK-ban csak 1950-ben (folytatva az előbbi analógiát: 1991-ben) törölték el a jegyrendszert. A fellendülésnek az általános konjunktúrán kívül 1950–53-as (1991–94) koreai háború kereslete adta meg a lökést, ennek viszont a német ipar eredendő fejlettsége volt a feltétele. A tartós növekedést megint csak az tette lehetővé, ami Magyarországon hiányzott: a munkaerő általános jobb minősége. Illetve fordítva: nem volt olyan népes réteg, amelynek nem voltak a szabad munkapiacon nem értékesíthető képességei.

A „szociális piacgazdaság" kifejezésben eredetileg a *piacon* volt a hangsúly az államilag vezérelt náci gazdaság után. Szociálison azt értették, hogy aki *önhibáján kívül* nem tud elhelyezkedni, azt nem hagyják nyomorogni, de ennek az volt a feltétele, hogy ne legyen számottevő strukturális munkanélküliség, illetve a piacgazdaságban való elhelyezkedésre alkalmatlan tömeg. A munkanélküliek aránya 1950 és 1960 (1991–2001) között a piaci reformoknak köszönhetően 10-ről 1 százalékra csökkent, így ezt a segítséget könnyen, mérsékelt újraelosztási arány mellett tudták megadni. 1959-ben az NSZK-ban az adó- és járulékbevételek bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya 32,7 százalék, ugyancsak a tizedik évben, azaz

2000-ben Magyarországon 40,7 százalék volt (és ez itt, abban az évben kivételesen alacsonynak számított). Bár az is igaz, hogy ennek nagy részét nálunk nem a szociális védőhálóra, hanem a középosztály fogyasztási nívójának emelésére fordították, lásd a következőket. A németeknél csupán 1970-ben (2011) kezdődtek meg Willy Brandt jóléti reformjai, majd 1974-től (2015) stabilizálta a Brandt gazdaságpolitikáját túl baloldalinak tartó Helmut Schmidt az államháztartást.

Egyszóval ahhoz, hogy – amint Tölgyessy fogalmaz – „kitartó munkával, belátható időn belül", 1989-hez képest, mondjuk, mostanra Magyarország fölzárkózzék az1989-es német szociális piacgazdasági modellhez, a kádárista piacosított szocializmusból átlépjen a szociális piacgazdaság kellemesen gondoskodó válfajába, elméletileg is egy kezdeti sokkra, tartós „neoliberális" politikára, a világ élvonalába tartozó munkaerőre és az első időszakban külső szerencsére lett volna szükség. Mindez hiányzott. De attól még sor kerülhetett volna viszonylagos felzárkózásra. Az se történt meg, sőt.

Az Eurostat kimutatása szerint a tíz köztes-európai ország közül Magyarország 2005-ig Szlovénia és Csehország mögött folyamatosan a harmadik volt a vásárlóerő-paritáson számolt, egy főre jutó bruttó hazai termék tekintetében. 2011-ben, a második Orbán-kormány első teljes évében a hatodik, 2013-ban már csak a hetedik. Elénk kerültek azok a sokkterápiát vagy kezdeti megszorításokat, majd „neoliberális" reformokat alkalmazó nemzetek, amelyek nem vívtak Nyugat-ellenes szabadságharcot, és – többnyire – gondot fordítottak a munkaerő minőségét javító oktatáspolitikára, vagy legalábbis nem csökkentették tudatosan a munkaerő még meglévő értékét: Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia és Szlovákia.

Az első négy kormányzati ciklusban hatott valamiféle tehetetlenségi erő, amely igenis kedvezett a felzárkózásnak, majd 2006-ra elfogyott. Ezért nem a kádárizmusban felnőtt embereké, hanem a kádárizmus *utáni* kormányoké, a politikai kaszté az elsőrendű felelősség. Voltak kivételek: az Antall-korszak, Bokros pénzügyminisztersége, az első Orbán-kormány első két éve, a Bajnai-kormány egy éve, de egyiknek sem volt lehetősége, illetve az utóbbi kettő nem is akart őszintén beszélni, és így olyan – akár csak egyszerű többségi – konszenzust kialakítani, amely elég lett volna a kádári örökséggel és a sértett magyar kivételességtudattal való szakításhoz. Az átmenet részletes gazdaságtörténetét nem itt és nem nekem kell megírni, a következő fejezetben csak arra van mód, hogy röviden szemügyre vegyük, hogyan akadályozta meg a létező középosztály önvédelme és érdekérvényesítése a gazdasági felzárkózást.

21. Az önromboló önvédelem

1989-90-ben kettős gazdasági feladat állt a demokrata elit előtt: áttérni a kapitalizmusra (azaz befejezni az áttérést), és kiutat találni az eladósodással (de a politikai szabadság hiányával és a technológiai fejlődés politikai korlátaival is) összefüggő gazdasági válságból. Lépéselőnyt jelentett, hogy a piacgazdaság intézményrendszerét és jogi feltételeit addigra már megteremtette a kormányzat, és hogy már a diktatúra utolsó időszakában rendkívül jók voltak a nyugati, főként német és osztrák kapcsolatok. Az előny azonban később hátránynak bizonyult, mert a középosztályból delegált politikai kaszttal összefonódó gazdasági elit már a kilencvenes évek közepére túlságosan megerősödött ahhoz, hogy hagyja végbemenni a teljes, szabadságelvű átalakulást.

Kornai János, az a közgazdász, aki *A hiányban* a legpontosabban és legkritikusabban írta le a magyar államszocializmus működését, és akinek semmiféle illúziója nem volt az államszocialista gazdaság megreformálhatóságáról, 1989 novemberében publikálta *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című tanulmányát (valójában egy 1989. augusztusi előadás bővített változatát). Ebben megelőlegezte mindazt, ami később a köztes-európai térség sikeres felzárkózási kísérleteinek kezdő sokkjához, illetve alapjához tartozott, az állami szektorban bevezetett bérkorlátozástól az egykulcsos adóig. Azonkívül – szembefordulva a szakma többségi véleményével vagy konszenzusával – élesen különválasztotta volna a gazdaság állami és magántulajdonban lévő részét, s az állami vállalatok vezetőinek az addiginál éppenséggel kisebb szabadságot adott volna, joggal feltételezvén, hogy a nomenklatúra örököseinek nagyobb mozgásszabadsága semmi jóra nem vezet. Óvatosságot javasolt a tőkebehozatalban, azzal az érveléssel, hogy a gazdasági átalakulásnak a hazai magánszektoron kell alapulnia. Lehetségesnek tartotta az adósság-elengedést vagy -átütemezést.

Ezeket a javaslatait nem fogadták meg, úgyhogy elméleti kérdés, „mi lett volna, ha". Elméleti kérdés azért is, mert semmilyen körülmény nem kedvezett annak, hogy javaslatait megfogadják. De visszatekintésben, a párhuzamos köztes-

európai példák ismeretében azt mondhatjuk, Kornainak alighanem ebben is igaza volt.

Az adósságelengedéssel és -átütemezéssel szemben az volt a legnyomósabb érv, hogy a folyamat hosszú évekig eltarthat, és addig sem hitel, sem tőke nem érkezik az országba. Ugyanígy nem látszott hasznosnak, hogy egyszer csak leálljunk a működő tőke „becsábításával". De, mondjuk, a lengyel példa is azt bizonyítja, hogy az adósságkönnyítés hosszabb távon hasznos lehet; az észt példa pedig azt mutatja, hogy ha a kezdeti csekély tőkebehozatal mellett a gazdaság alkalmasabbá válik a külföldi tőke fogadására, az később meggyorsítja a fölzárkózást. A lengyeleknél és az észteknél is bebizonyosodott, hogy a hazai, de kozmopolita, vállalkozói (autonóm) középosztály megerősítése – pontosabban: megerősödni hagyása, átlátható viszonyok, kedvező adózás és egyenlő versenyfeltételek révén – hosszabb távon gazdaságilag, társadalmilag és politikailag is hasznosabb, mint ha *ezelőtt* serkentik a GDP-n jobban meglátszó tőkebehozatalt, és *közben* az államfüggő, „nemzeti" középosztályt erősítik meg, mint Magyarországon.

Az egykulcsos adót az észtek 1994-ben, kritikus helyzetben elsősorban a hazai vállalkozói réteg felnövesztése érdekében vezették be. 1995-ben Magyarországon egy főre kb. 460 dollár behozott működő tőke jutott, Észtországban 140 dollár. 2007-ben, a válság előtti évben Magyarországon kb. 395, Észtországban kb. 2030 dollár volt ez az összeg. A jóval nagyobb népességű és belső piacú Lengyelországba 1991-ben 7 dollár FDI érkezett fejenként az akkori magyarországi 142-höz képest; 1995-ben, a dinamikus belső vállalkozói réteg megjelenése idején 48, 2007-ben pedig már 635 dollár.

A kérdés elvontabban a következő lehetett volna: Megszüntessük-e a Kádár-korból örökölt mesterséges paradicsomból azt, amit a hatalmas adósság mellett nem lehet fenntartani, bár ez fájdalmat okoz a középosztálynak? Vagy tegyünk úgy, mintha kisebb volna a baj, és próbáljuk meg a beáramló pénzekkel – amennyire lehet, érzéstelenítve – egészséges gazdasággá formálni azt, ami ránk maradt? Vagyis: próbáljunk-e meg – hátha sikerül – úgy szakítani az eddigi rendszerrel, hogy közben maximálisan kihasználjuk a ránk hagyott előnyeit (az előbb megkezdett piacgazdasági átmenetben és a külkapcsolatokban), és megóvjuk azokat az intézkedéseit, amelyekkel a középosztály kényelmét biztosította?

Az első lehetőség az 1990-es választások után igazából nem vetődött fel, egyrészt mert a taxisblokádból a kormányzó erő azt szűrte le, hogy az állami támogatások

hirtelen leépítése súlyos politikai kockázattal jár; másrészt mert eleve olyan politikai konszenzus kellett volna hozzá, amely a másodlagos témák miatt elfajuló törzsi hadakozásban elérhetetlen volt (igaz, hogy az Antall-kormány nem is tartott rá igényt). Így a második forgatókönyv valósult meg, viszont a demokrácia ideológiája szempontjából ez öncsonkítást jelentett, hiszen az új rendszer éppen arra a tételre alapozta legitimitását, hogy a Kádár-rendszer hazug volt, és ezen belül a jólét hamis. Most akkor hamis, vagy mindenáron fenntartandó? – tudtommal senki sem tette föl ezt a kérdést.

1989 végétől az ellenzéki pártok egymáson tettek túl verbális antikommunizmusban, de igyekeztek kikerülni azt a kérdést, hogy mi legyen a fenntarthatatlan államszocialista gazdasággal és a legszegényebbek helyett a felső kétharmadnak, azaz a potenciális szavazóknak kedvező jóléti rendszerrel. Bár Antallnak kijegecesedett gazdaságpolitikai elképzelései voltak, és ezek nem különböztek lényegileg az SZDSZ-hez kötődő reformközgazdászok javaslatairól, a nyilvánosság nem tudott róluk. Az MDF nemhogy megfogható gazdasági programot nem hirdetett, de még a kampányban is bizonygatnia kellett, hogy a humán értelmiségieken kívül azért reáliákban járatos szakemberek is csatlakoztak hozzá. Nem esett nehezére tehát úgy beállítani magát a potenciális választópolgárok előtt, hogy az ő győzelméből lesz a kisebb felfordulás – az addigi gazdasági-szociális rendszerhez képest.

Az SZDSZ sokkal radikálisabbnak látszott, és végül éppen ez vezetett a megerősödéséhez. Ám valójában sohasem tudta feloldani az ellentmondást a közgazdászok – később neoliberálisnak, „szélsőséges liberálisnak" bélyegzett – prokapitalista következetessége és a szociológusok végösszegben kapitalizmus-szkeptikus baloldalisága között. Ami számtanilag azt jelentette, hogy nem derült ki, miből finanszíroznák a nem csupán megtartott, de igazságosabbá is tett jóléti rendszert. (Az akkor Párizsban élő Kemény István – aki nemcsak korszakos szociológus volt, de szerintem a Kádár-korszak legfontosabb és legkevesebbet tévedő politikai gondolkodója – már 1987-ben, a *Társadalmi szerződés* kapcsán leírta: „Ugyanazt a dolgot nem lehet kétszer vagy háromszor megfizetni.")

1989 végén, 1990 első felében a négyigenes kampány és annak sikere nyomán megerősödött SZDSZ, valamint a legerősebb, választási győzelemre bizton számító párt, az MDF között ördögi visszacsatolások sorozata jött létre. Megszűnt az ország átalakításához szükséges lényegi antikommunista egyetértés lehetősége. Pontosan akkor, amikor eldőlt, hogy az utódpárt elveszíti a választást, a politika elkezdett egészen másról szólni. Láttuk, hogyan engedte be az állambiztonság által befolyásolt média a kódolt, de könnyen és egyértelműen dekódolható antiszemitizmust, noha lett volna rá lehetőség, hogy ez a beszéd megkapja az antidemokratikus bélyeget. 1989–90 fordulójától az SZDSZ-ben mind erősebb volt a meggyőződés, hogy az MDF antiszemita párt (ezt a képet erősítette, hogy a vezetői között kisebbségben lévő antiszemiták voltak a hangosabb kommunikátorok). Az MDF nem antiszemita vezetői viszont azt észlelték, hogy a sajtó ellenük van. Mivel nem vettek tudomást arról a liberális fejlődésről, amelyről e könyv 15. fejezetében volt szó, amikor éppen nem azt feltételezték, hogy bírálóik a régi rendszer zsoldjában állnak, ezt az ellenállást csak a hangadó újságírók feltételezett zsidó származásával és ebből eredő érdeksérelmével tudták magyarázni. Tanulságos passzus szól erről Debreczeni József Antall-portréjában, *A miniszterelnök*ben.

Az ok valójában az volt, hogy az MDF szóvivői teljesen más politikai nyelvet beszéltek, mint amelyen a viszonylag fiatal, liberális, ellenzéki érzelmű újságírók az ország lényeges bajaira várták a választ. Az MDF-nek 1989 második felében ködös és nem sok jót ígérő harmadikutas közhelyeken kívül nem volt értelmezhető gazdasági és társadalompolitikai programja. Csurka 1990. januári rádiójegyzete („Ébresztő, magyarság! Megint félrevezetnek!"), majd a felemás el (nem) határolódás („írói munkásságának a része") megerősítette az MDF lényegi antiszemitizmusáról alkotott véleményt, ami azt is megakadályozta, hogy a liberálisok zöme – származásától függetlenül – 1990-ben tudomásul vegye Antallék már létező gazdasági programjának egyáltalán nem harmadikutas, jobbközép jellegét, külpolitikájuk fenntartás nélküli nyugatos orientációját. Másfelől például a Csurka-jegyzet okozta egyöntetű felháborodást a Csurkával egy elnökségbe tartozó, de nemzeti liberális Kulin Ferenc sem tudta mással magyarázni a *Mai Nap*nak adott nyilatkozatában, mint „nyilvánvaló központi szervezéssel". Mire megtartották a választásokat, készen állt a következő időszak sohasem a lényegről, sohasem a gazdasági és társadalompolitikai átalakulásról szóló, jogos vádra mellébeszéléssel és viszonváddal felelő politikai botrányainak forgatókönyvi sémája. Végzetesen megerősödött a kölcsönös gyanakvás.

Az Antall-kormányzat nem érzékelte a veszélyt, amit a vasháromszög jelentett; és téves irányból érzékelt veszélyt. Antall környezetében például annak tulajdonították a taxisblokádot, hogy a taxisok között sok volt a III/III-as, miközben

nem akarták észrevenni, hogy az állambiztonság emberei ott vannak a kormányzatban. Ellenségnek tartották a demokratikus átalakulásért küzdő fiatal liberális újságírókat (és részben ellenséget csináltak belőlük), miközben nem vették észre, hogy azok az egyáltalán nem ellenzéki múltú idősebb újságírók, akik lelkesen felajánlják szolgálataikat az új kormánynak, nem csupán gusztustalan állampárti múltúak, de nemegyszer állambiztonsági hátterűek is. (A dolog visszája, hogy emiatt a diktatúra meggyőződéses ellenzői kényszerű érdekszövetségben találták magukat a diktatúrának azokkal a kacsingatós kiszolgálóival, akik történetesen az 1990 utáni ellenzékben kötöttek ki.)

Feltétlen érdeme volt viszont az Antall-kormánynak, hogy a külföldi szakmai befektetők előnyben részesítésével – a „nemzeti tőkésekkel", azaz valójában a vasháromszöggel szemben – évtizedekre gátat vetett a posztszovjet típusú oligarcharendszer kialakulásának vagy teljes kifejlődésének. Megakadályozta, amennyire képes volt rá, hogy monopolhelyzetben lévő „hazai" magáncégek a politika emelőkarjai legyenek, és fordítva: hogy az államilag kiválasztott oligarchák *használják* a kormányt. (Szintén Debreczenitől tudjuk, hogy Orbán Viktor már a kilencvenes évek közepén úgy gondolta, ez a politika nem volt helyes, szerinte inkább féltucatnyi kiválasztott hazai nagyvállalkozót kellett volna megerősíteni.)

Innen ered a nemzeti propagandisták tomboló, összeesküvés-elméletes hazaárulózása, valahányszor az energiaellátó cégek privatizációja vagy a külföldi tulajdonú bankok tevékenysége kerül szóba. Ezeket a szerződéseket – annak a politikának a jegyében, hogy külföldi szakmai befektetők jussanak többségi tulajdonhoz – ugyan a Horn-kormány alatt ütötték nyélbe, de az előkészítésük – a közhiedelemmel ellentétben – már Antall idején megkezdődött. (A Matáv részvényeinek 30 százalékát már 1993-ban megvette két nyugati cég, majd 1997-ben több mint kétharmad az övék lett.) A két legnagyobb állami cég, a Kádár-kori monopolhelyzetet hasznosító OTP és a Mol privatizálása másképp ment végbe, a külföldi szakmai befektetők nem kerültek többségbe. Az ő esetükben legkésőbb 2008-ban, a Molt és az OTP-t is érintő UD Zrt.-botrány kipattanásakor észlelni kellett volna a vasháromszög jelenlétét.

Ne essünk azonban az „egységes magyarázat csapdájába". A cinkeletlen, átlátható kapitalista átalakulást ugyanúgy nem egyedül az állambiztonságiakkal szövetséges késő Kádár-kori gazdasági elit ármánya tette lehetetlenné, ahogy nem csupán „a kommunisták" nevű egységes alany „konvertálta gazdasági hatalmát politikai hatalommá" az 1989-es spontán privatizációval. Vagy ahogy nemcsak a „panelprolik" és „kádárista nyugdíjasok" szavaztak az országnak csak jót akaró Fidesz ellen 2002-ben és 2006-ban. Vagy ahogy nem a szocsegélyen élő falusi munkanélküliek voltak 2010-ig a becsületes magyar „munkaalapú" társadalom létrehozásának kerékkötői. A vasháromszög konkrét érdekein kívül nem utolsó sorban a középosztály különféle hivatalnoki, humán és szakértelmiségi csoportjai tettek meg mindent hathatósan a kapitalista átalakulás blokkolására, mivel erre bőven adott lehetőséget a sajátos magyar politikai intézményrendszer.

A fogyasztás a Bokros-csomag előtti négy évben nagyjából a nyolcvanas évek első felének fedezetlenül magas szintjén volt, miközben a gazdaságban nem ment végbe olyan átalakulás, amely a keleti piacok elvesztése után a nemzetközi versenyképességet javította, vagy erre akár csak reményt adott volna. (És a GDP éppúgy zuhant, mint a foglalkoztatottsági szint.) Mivel az ilyen átalakuláshoz szükséges minimális politikai konszenzus nálunk hiányzott, az Antall- és a Boross-kormány józanul annyit tehetett, hogy az egyén számára enyhítette az átmenet és a nemzetgazdasági zsugorodás kínjait, bár nem lehet tagadni, hogy az Antall-kormány „másik kezével" nagyon is sokat tett a piacgazdasági átalakulásért és a vállalkozói mentalitás élesztéséért.

A kinyilvánított (és a jelek szerint kormányoldalon és ellenzékben is komolyan gondolt) ideológia az volt, hogy a demokrácia fennmaradásának érdekében meg kell előzni a társadalmi robbanást", ami a hagyományos elképzelés szerint alulról, a szegények felől kezdődött volna. Csakhogy a magyar társadalom gyökeresen átalakult az utolsó (1945-ös, illetve 1956-os) társadalmi robbanásokhoz képest: a szegények nem elsöprő többségben, hanem kisebbségben voltak, és bár az ő helyzetük romlott a legjobban, nem volt sem olyan párt, amelyik igényt tartott volna a szavazataikra, sem olyan fontos politikai-értelmiségi csoport, amely osztozott volna élettapasztalatukban, így sem a spontán, sem a szervezett lázadásra, sem az érdekeik demokratikus érvényesítésére nem volt esély. A fájdalomcsillapító intézkedések nem a szegények, hanem a felső kétharmad és ezen belül a középosztály fogyasztási szintjének megőrzését szolgálták hatásosan, megfelelő gazdasági teljesítmény nélkül, domináns állami tulajdon mellett, amikor a piacgazdasági átmenet még éppen csak megkezdődött.

A Bokros-csomag későn jött. Megjegyzendő, hogy kevésbé volt radikális, mint azok a sokkterápiák, amelyek a lendületes balti és lengyel fölzárkózást

lehetővé tették, vagy mint Szlovákiában a Dzurinda–Mikloš-féle reformok. A hagyományos vádakkal ellentétben nem volt szociálisan érzéketlen, sőt éppen az volt a társadalompolitikai mondandója, hogy a középosztály mondjon le alanyi jogosultságainak egy részéről azért, hogy a rászorultak továbbra is részesülhessenek a juttatásokból. Azaz szolidaritásra ösztönzött (volna); cserébe a befektetések és a vállalkozás feltételeinek javításával lehetővé tette a középosztálynak az államtól független gyarapodást. Fogadtatása jól mutatja, hogy olyan többségi konszenzus nélkül, amely a felzárkózni képes országokban létrejött, s amelyre 1990-ben az elméleti esély még megvolt – pontosabban a középosztály politikai képviseletének fordított, antikapitalista többségi konszenzusával – milyen politikai sorsra ítéltetett a piacgazdasági átalakulás.

A csomag (hivatalos nevén: gazdasági stabilizációt szolgáló egyes törvénymódosításokról szóló 1995. évi XLVIII. törvény, Gst.) paragrafusok sokaságát foglalta magában, de a legvitatottabbak közé olyan intézkedések tartoztak, mint a gyermekgondozási díj eltörlése, a gyermekgondozási segély és a családi pótlék jövedelemhez kötése, valamint még egy-két fajta „gyermektámogatás" korlátozása. Ezek a megtakarítások a teljes programnak valamivel kevesebb mint egyötödét alkották volna, és a lakosságnak talán a tizedét, a középosztály viszonylag fiatal, családos részét érintették. (Mint a 11. fejezetben szó esett róla, az 1984-es népesedéspolitikai csomag, amelynek a gyed a legfőbb eleme, az akkori helyzetben gazdaságilag abszurd volt. Ráadásul az igen nagy költség ellenére még középtávú hatással sem volt a születési arány csökkenésének trendjére. Aránytalanul kedvezett a középosztálynak, így társadalmi igazságosságához is kétség férhet. Jelképes tökéllyel egyesítette azonban a Trianon-fókuszú nacionalizmus szublimált változatát és a tényleges gazdasági teljesítménytől elszakított kádári jólétnövelést. Nem véletlenül helyesli annyira – máig – az a politikai irányzat, amely 1990 után nálunk a jobboldal szerepét töltötte be.)

Az Alkotmánybíróság reakciója jó példa, hogyan fonódott össze – nemcsak ekkor, hanem gyakorlatilag folyamatosan – a felzárkózás, a Kádár-kori zsákutcás elvekkel való szakítás akadályozásában az érdek, az ideológia, valamint a sajátos magyar intézményrendszer adta lehetőség. Jellemző módon a csomag leginkább húsbavágó eleme, a kétszámjegyű reálbércsökkés nemcsak hogy megvalósult, de politikai robbanáshoz sem vezetett, s a ciklus végére az MSZP majdnem visszaszerezte 1994-es népszerűségét. Ennek oka az, hogy a néhai Érdekegyeztető

Tanácsban a munkaadók és munkavállalók – a vállalkozók, menedzserek, illetve a szakszervezetek – képviselői és a kormány között egyetértés jött létre abban, hogy a reálbércsökkenés vállalható és elviselhető a szerves gazdasági növekedés beindítása érdekében. A középosztály államfüggő részéből delegált és annak érdekeit képviselő Alkotmánybíróság viszont *egyhangúlag* alkotmányellenesnek ítélte a Bokros-csomag fönt említett, ellátásokról szóló részeit (az 1989-es kormányoldal és ellenzék által jelölt alkotmánybírák egyformán), éspedig az ilyen határozatok Jolly Jokerére, a jogbiztonság sérülésére és most, konkrétan, a szerzett jog polgári jogi elvére hivatkozva.

Sajó András akadémikus alapos és gúnyos kritikáját („Szociális jólét és rossz közérzet", *Beszélő*, 1996/3.) hely hiányában nem ismertetem, csak azt a mondatot idézem belőle, amely könyvünk mondandójához nagyon is illik: „Széles tömegek ragaszkodnak a fennálló rendszerhez, és eszükbe sem jut az autonómiát szolgáló, de kockázatosabb magántulajdon megszerzése, pontosabban olyan gazdaságpolitikák támogatása, mely nem az állami szociális juttatások fenntartására épül." Azzal a pontosítással, hogy a „széles tömegek" kifejezés itt valójában, elsősorban a középosztálynak azt a tetemes részét jelenti, amely lemondott az autonómia lehetőségéről a bajait enyhítő államfüggés kedvéért. S ez a középosztály, avagy a felső három-négy jövedelmi tized döntő többsége a sajátos magyar intézményrendszerben, az Alkotmánybíróság révén lehetőséget kapott, hogy megfogalmazott és megfogalmazatlan ideológiáit – a választások megkerülésével, a kormányintézkedések ellenében – közvetlenül és kötelezően érvényesítse a gazdaság- és szociálpolitikában.

Tanulságos dr. Zlinszky János alkotmánybíró párhuzamos indokolása, ebben ugyanis összefonódik több olyan szál, amelyet az eddigi fejezetekben követtünk. Többek közt ez a mondat olvasható benne: „A szociális piacgazdaságra való átmenet követelménye (...), hogy az átmenet során a jogállam biztosítsa a szociális védőhálót mindazoknak, akik az új rendre felkészülni idejében nem tudtak, akiket a piaci viszonyok szabad érvényesülése aránytalan hátránnyal sújt, vagy akik koruk, egészségi állapotuk és egyéb ok miatt az új viszonyokra átállni már képtelenek." Tehát míg Bokros Lajos – meglehet, idealista és elkésett – szándéka az volt, hogy a középosztályt a rászorultsági elv fontosságára s így a szolidaritásra figyelmeztesse, Zlinszky János a szociális jogállam sajátosan magyar – és sajátosan jogászi – felfogásának szellemében úgy értelmezte, hogy piaci viszonyok

szabad érvényesülése pontosan a középosztályt sújtja aránytalanul. („Egyéb ok miatt.") És hogy biztosan ne essék félreértés, valamivel később ki is fejti: „ha figyelembe vesszük, hogy a jövő nemzedék ellátásában, eltartásában a társadalom különböző rétegei egyenlőtlenül vesznek részt, s hogy e terhek annál jelentősebb esélyegyenlőtlenséget okoznak a gyermeket ellátóknak, minél igényesebben, minél célszerűbben tesznek eleget szülői, eltartói feladataiknak, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a (...) gazdasági stabilizációt mint helyes és szükséges társadalmi célt szolgáló törvénycsomag a családvédelem és esélyegyenlőség, valamint a társadalmi reprodukció terheinek arányos viselése szempontjából távolról sincs összhangban az (...) alkotmányos elvekkel és rendelkezésekkel". (Azaz nemcsak az esélyegyenlőségről, hanem „a termelésben részt vevők megfelelő *jövedelemhez,* pihenéshez való jogáról szóló" alkotmányszakasszal is. Kiemelés tőlem.) Nos, akik „minél igényesebben, minél célszerűbben tesznek eleget szülői eltartói feladataiknak", félreérthetetlenül azok a magasabb jövedelemkategóriákba tartozó szülők, akiknek a megtámadott jogszabály előtt tellett az „igényességre", éppen a jogszabály miatt viszont kevésbé telne.

Egyszerűbben úgy lehetett volna megfogalmazni, hogy az esélyegyenlőtlenség áldozata jelen esetben az aktív középosztály, a társadalom viszonylag tehetős kisebbsége, amelyet a Gst. aránytalan mértékben foszt meg a méltó jövedelemtől. Az 1989-es ellenzék által az Alkotmánybíróságba jelölt, a keresztény középosztályból érkező jogtudósban szemlátomást föl sem merült, hogy e tehetősebb réteg „esélyegyenlőségének" költségeit a szegényebbektől vonják el. Dr. Zlinszky János a határozat meghozatalának évétől a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogi Karának alapító dékánja volt. Ugyancsak 1995-ben alakult meg a polgári és keresztény értékek képviseletét vállaló Professzorok Batthyány Köre, melynek a jogtudós aktívan politizáló tagja lett, s ebben a minőségében a Fidesz programadóinak egyike. A vélt szociális érzéketlenségéért szidalmazott Bokros Lajos viszont egy évvel később már nem volt miniszter, és 2009-ig semmilyen politikai szerepet nem játszott.

A példa jól mutatja, hogy miután megszűnt a marxista-leninista dogmatikához való igazodás kényszere, a középosztálynak az államból (azaz nagyrészt a többi adófizető pénzéből) élő kiterjedt csoportjai – történelmi eredetüktől függetlenül – minden alakoskodás nélkül, a legtisztább erkölcsi és intellektuális lelkiismerettel tudták már képviselni és érvényesíteni a saját közvetlen, rövid távú érdekeiket.

Magyarán azt, hogy több pénzt kapjanak, vagy legalábbis ne kapjanak kevesebb pénzt az államtól. Ebben segítségükre volt az 1989-ben elfogadott politikai ideológia: szociális piacgazdaságon olyan gazdaságot értettek, amelynek a középosztály minden piaci teljesítménytől függetlenül a kedvezményezettje; jogállamon olyan államot, amely – az egyetemes alapjogokon kívül – tiszteletben tartja a középosztály szerzett jogait, s amelyben egy jogászi testület megállíthatja a kormányt, ha e jogokat korlátozni akarná. „Kommunistákon", „liberálisokon", „neoliberálisokon" azokat, akik ezt a kedvezményezettséget és ezeket a jogokat veszélyeztették. Mindehhez nincs szükség többpártrendszerű demokráciára, hiszen ezt a kedvezményezettséget, ezeket a jogokat a választott parlament megkerülésével, a demokratikusan hatalomhoz jutott kormány ellenében is meg lehet védeni, a parlamentben pedig egyetlen párt is elég hozzá, ha birtokolja a mandátumok legalább egyharmadát, és fel (ki) tudja használni céljai megvalósításához az intézményrendszer parlamenten kívüli részét.

Mindez oda is vezetett, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának vállalkozáskultusza után („Korunk hőse a vállalkozó" – mondta a személyhívó reklámja) a 2008-as válság idejére a vállalkozás presztízse példátlanul alacsony lett. A Gallup Flash Eurobarometer szerint 2007-ben, Európában Magyarországon volt a legkisebb azok aránya, akik vállalkozókat a legmagasabb státusú foglalkozási csoportnak tartják (8,4%; Lengyelországban 31,1%). A Világgazdasági Fórum 2008-as Globális Vállalkozói Monitora szerint Magyarországon tartották messze a legkevesebben vonzó pályának a vállalkozást (48%; Lengyelország ebben a felmérésben nem szerepelt, a mi kategóriánkban a lett arány 80, a horvát 70, az orosz 60% volt). Mindezt lehet mentális okokkal magyarázni, legfőképpen az általános bizalmatlansággal és a kudarckerülő magatartással, de szerintem ezek is következmények: a nem kivételezett polgárok így reagálnak arra a rendszerre, amely az érdekek, mélyen berögzült ideológiák és szenvedélyek eredőjeként a 2000-es évekre kialakult.

A magyar középosztály – függetlenül tagolódásától, attól, hogy honnan jött – „felül" megszabadult a kommunista nomenklatúrától, ezt értelmezte rendszerváltásnak. „Alul" megszabadult a kétkezi dolgozókkal való szolidaritás, az egyenlőség ideológiai kényszerétől, ezt többféle módon is feldolgozhatta, részben az alkuelmélettel, „Kádár népének", a „panelproliknak" a megbélyegzésével, de mivel az alsó jövedelmi kategóriák átalakultak, most már részben a „nyuggerek", a munka-

nélküliek és e tömegen belül a romák megvetésével is. A vasháromszög jelenlétét, működését viszont ez a csoport nem érzékelte, részben a szpecpropaganda, az ideológiai terelés miatt, részben azért, mert a nyolcvanas évek gazdasági és professzionális elitje, állambiztonsági apparátusa és a hozzájuk csatlakozó nacionalista propaganda-szakemberek nem *máshol* voltak a középosztályhoz képest, mint annak idején a nomenklatúra, hanem *belőle* voltak.

A pártharcok mindinkább a középosztály nagy tömbjeinek az ideológiai harcává egyszerűsödtek, de a nagy tömbök egyikének sem volt célja az autonómia. Amelyik politikus ezt hirdette meg céljául, az gyorsan a peremre szorult. Viszont a választási győzelemhez a nagy tömböknek külső szövetségeseket kellett keresniük – ezt a legegyszerűbben állami juttatásokkal és ami ehhez szükséges, a kisebb jövedelműek államfüggőségre szoktatásával érhették el. Orbán azért nevezte 2008-ban, egy zárt körből kiszivárgott beszélgetésben „igazi politikus"-nak Horn Gyulát (miközben Gyurcsányt leidiótázta), mert hatalmát főleg az inaktívakra építette, nem firtatta az állásukat vesztő ipari munkásoknak juttatott rokkantnyugdíjak jogosultságát. Túl a politikai játszma minden fordulatán, az MSZP összeroppanását – többek között – az tette véglegessé, hogy a Bajnai-kormány – a Fidesz nagy örömére – megszüntette a 13. havi nyugdíjat, és ezzel az ország szempontjából helyes döntéssel a posztkádári „baloldal" lemondhatott hagyományos törzsszavazói nagy részéről a posztkádári „jobboldal" javára.

Az elmúlt-huszonötévezőknek részben igazuk van. Nem abban, hogy az 2010 előtt kormányzó elit „ugyanolyan rossz volt", mint a Fidesz – akármilyen rossz volt, mégiscsak ragaszkodott a liberális demokráciához –, hanem mert a magyar demokrácia vesztéért, az ország egyre élhetetlenebbé válásáért objektíve nemcsak a NER felelős. Egy törpe kisebbség kivételével a 2000-es évek politikai elitje – a középosztály hangos többségének támogatásával – vagy az 1989-es rendszer vesztét akarta, vagy nem védte meg hathatósan a magyar demokráciát, még kevésbé a gazdasági szabadságot, sőt azzal sem volt tisztában, hogy mi az, amit igazából védenie kellene. A 2002 utáni koalíció pártjai minden érdemleges kritika, sőt rálátás nélkül elfogadták a rég funkcióját vesztett 1989-es politikai intézményrendszert. Nem volt jó válaszuk arra, amit a választók nagy többsége a Kádár-kori életszínvonal-emelkedés tapasztalatának birtokában elvárt a mindenkori kormánytól. Nem volt jó válaszuk a Trianon-fókuszú nacionalizmusra, sőt nem is értették. Nem hajtották végre az állambiztonsági lusztrációt. Végösszegben nem segítették az államtól független, autonóm középosztály megerősödését, sőt még azt sem, hogy ez váljon társadalmilag elfogadott eszménnyé.

De a fiatal civil tiltakozóknak részben még sincs igazuk. Ami a negatív szabadságot, az egyén és az állam viszonyát illeti, az 1989 és 2010 közötti állapotok összehasonlíthatatlanul jobbak voltak a korábbiaknál. Ez más minőség. A szabadságjogok gyakorlását nem büntették, mint a diktatúrában, és nem is korlátozták – olykor még demokráciában elfogadható, a demokratikus intézményrendszer védelméhez szükséges mértékben sem. A szabad piacgazdaság jogi és intézményi kereteinek kiépítése, a privatizáció, az a tény, hogy a termelő és szolgáltató cégek óriási többsége magántulajdonban van, olyan hatalomgyakorlási eszközrendszertől fosztotta meg a mindenkori kormányt, amelyet totalitárius diktatúra bevezetése nélkül nem szerezhet vissza. (Habár a mostani kormány láthatóan arra törekszik, hogy államosításokkal, a legfontosabb magáncégek ellenőrzésével vagy kiszorításával minél többet visszaszerezzen belőle.) Történetében először az ország olyan, páratlanul erős külső szövetségesekre tett szert, amelyek – mondhat bármit a nacionalista és/vagy oroszbarát propaganda – gazdaságilag önzetlenül segítik, és föleskűdtek a katonai védelmére minden szabadságellenes vagy birodalmi erővel szemben. Magyarország az egy világ része lett, útlevél nélkül és olcsón lehet utazni Európába, vízum nélkül Észak-Amerikába. Páratlan lehetőség nyílt a belső szabadság tartós garanciáinak megteremtésére, a gazdasági felzárkózásra és a nemzeti magabiztosság újjáépítésére.

Hogy ezzel a lehetőséggel a magyar politikai kaszt nem tudott vagy nem akart élni, az se mondható fátumnak. A Horn-kormány idején karnyújtásnyira volt az alkotmányozás. Ha Horn (és nem kis részt az SZDSZ) nem követ el választási vereséghez vezető taktikai hibákat, az 1998–2002-es ciklusban talán végleges alkotmány és túlbiztosítás nélküli demokratikus intézményrendszer válthatta volna föl a funkciózavarossá vált régit. Így azonban a (saját maga számára) váratlanul ellenzékbe került baloldali és liberális párt mentsvárként tekintett a kétharmados elvre, hozzájárulván a megrögzüléséhez.

A gazdaságpolitikában a szerkezetváltás, a magánosítás menete, a banktörvény, csődtörvény, számviteli törvény, a kisvállalkozások segítése, a Munkavállalói Részvénytulajdonosi Program, a befektetésre ösztönzés, a kárpótlás magántulajdon-szerzésre fordítása, Bokros stabilizációs programja, az államadósság csökkentése, a nyugdíjreform, a tőzsdei boom mind azt mutatták, hogy az Antall- és

a Horn-kormány tisztán látta a feladatát, és megvalósította, ha súlyos kompromisszumokkal és fennakadásokkal is. Tette mindezt erős ideológiai és politikai ellenszélben. A fordulatot az első Orbán-kormány hozta. De azt még bírálói sem tagadják, hogy a ciklus első felében, a 2000–01-es vezetőcserékig ez a kormányzat lényegében Bokrosék racionális, egyensúlyőrző gazdaságpolitikáját folytatta, kíméletlen költségvetési szigorral, és ennek – az előzményekkel együtt – pár évig kiugróan gyors és egészséges növekedés volt az eredménye.

A gazdaságpolitikai váltás Matolcsy György első miniszteri kinevezésével kezdődött, ekkor lett cél a belső fogyasztástól ösztönzött növekedés, meg ami ahhoz kell: az állami költekezés, különös tekintettel a béremelésekre, a felpörgetett hitelezés. A mélyebb fordulat jelei azonban már 1998-ban megmutatkoztak. A közvélemény és az akkor még döntően baloldali-liberális érzelmű média főként Simicska Lajos kinevezésén és az ijesztően színvonaltalan kisgazdák kormányba emelésén botránkozott meg. Aztán egyre több jel utalt arra, hogy az 1989–90-ben látszólag visszavonult állambiztonsági-„adminisztratív" érdekcsoport visszaszerzi pozícióját: így Pintér Sándor belügyminiszteri kinevezése; az a tény, hogy a titkosszolgálatokat felügyelő miniszter lett a kormány második embere, egy korábbi miniszter pedig a miniszterelnök főtanácsadója; vagy ami csak később derült ki: a kormány viszonylag nagyarányú állambiztonsági fertőzöttsége; a rendkívül zavaros „megfigyelési ügy" (bíróság mondta ki róla, hogy nem létezett); Földi László volt állambiztonsági tiszt fényes karrierje; állambiztonsági hátterű médiamunkások futtatása; vagy a legfőbb ügyész különös lecserélése (akármi volt az ok, a stílus jellegzetes; van-e rá példa demokráciában, hogy egy ilyen funkciót betöltő ember lemondásának okáról semmi sem derül ki?). Az egyelőre nem indulati-sérelmi, viszont demagóg millenniumi nacionalista propagandával és – a ciklus második felében – a „nemzeti" oligarchák fölhizlalására tett első kísérlettel, utólag nézve, összeáll a kép. A magyar vasháromszög – nagyjából ugyanakkor, amikor Oroszországban a KGB-veteránok nacionalista propagandával kábító érdekcsoportja – 2000-re visszaszerezte 1990-ben elvesztett befolyását.

Még valami, aminek a fontosságát nem észlelték kellőképpen az akkori ellenzéki és az el nem kötelezett megfigyelők. Horn Gyula darabossága, az állampártból jött szocialista politikusok szürke stílusa, a kisebb rendszerváltó pártok értelmiségi nyelvezete után modernnek és profinak hatott a Wermer András nevéhez fűződő, reklámszakemberi ésszel megtervezett és kivitelezett politikai

kommunikáció. De nemcsak hatékony volt, hanem megnövelte és véglegessé is tette a beszéd és a valóság közötti távolságot. Nem csupán a botrányok (olajügyek, megfigyelési botrány, Kaya Ibrahim–Josip Tot esete, bányaügy, számvevőszéki vizsgálat és megkegyelmezés) pimasz elsumákolásáról beszélek. Hanem arról is, hogy a racionális gazdaságpolitika folytatása közben – szavakban – a racionális gazdaságpolitika elleni propagandát sulykolták; vagy hogy a „polgár" hívószót egyáltalán nem polgári stílusban, hanem katonai-mozgalmi fegyelemben harsogták. Az erről szóló vitákban mindig előkerül a könyv elején említett hamis érv, miszerint „máshol is így van, tehát nincs vele semmi baj" (avagy „minden politikus hazudik, ez a dolga"), csakhogy ez provinciális tévedés.

A mintaképekről, azokról a nyugati politikusokról, akiknek profi kommunikációs stábok dolgoznak a keze alá, pontosan tudni lehetett, hogy mit akarnak. A politikai célok megvalósításához akarják a hatalmat megszerezni, és annak érdekében választanak kommunikációs eszközöket, hogy a hatalmat megszerezhessék. A kommunikáció a politika eladását szolgálja. Nálunk a hatalom megszerzéséhez (és megtartásához) választanak kommunikációs eszközöket, és ezekhez igazítanak olyan politikai célokat, amelyeknek a kimondása kommunikációs haszonnal járhat. A politika föloldódik a valóságtól elválasztott beszédben. Amit Magyarországon profi kommunikációnak neveznek, az már rég a szándék elfedését szolgálja. Módszeresen hazug.

Nem lehet tudni, ez a folyamat hogyan alakul, ha a Fidesz – tulajdonképpen véletlenek miatt – nem veszíti el hajszállal a 2002-es választást, de a tendenciák így is folytatódtak. A miniszterelnök egy volt állambiztonsági tiszt lett, és azután is posztján maradt, hogy kiderült róla. A titkosszolgálatokat – szerény államtitkári rangban – az 1989-es MSZMP adminisztratív vonalának második embere felügyelte, miközben a nemzetbiztonságiak külön úton jelentettek Kövér Lászlónak, ezúttal mint a parlamenti bizottság elnökének. Az állambiztonsági veteránokat foglalkoztató, velük üzleti partnerségbe kerülő oligarchákhoz senki sem nyúlt, sőt a kormányzat kezét-lábát törte, hogy kiszolgálja őket. Teljes virágjába borult az osztogató-költekező neokádári gazdaságpolitika. Megtakarítás, befektetés, vállalkozás helyett megint csak a fogyasztást ösztönözték (könnyen hozzáférhető hitelekkel és állami támogatással); a vállalkozói esélyegyenlőséget semmibe vette a politikai kliensrendszer, pontosabban: a Dávid Ibolya által becsült 70–30-as alku az MSZP és a Fidesz között. Ez – a tulajdon- és tőkeviszonyok,

a hirdetési piac torzulása miatt – a médiaszabadságot, azaz a szabad közéleti diskurzust is fojtogatta.

A Fidesz kommunikációs fölénye viszont – ami a beszéd tartalmát illeti – helyreállt már 2002 végére, és tovább erősödött, hiszen egyszerre tudott dolgozni szociális és nacionalista demagógiával, s hasznosíthatta az antikommunista szenvedélyt. Az online nyilvánosság és a kereskedelmi média egyformán kedvezett az új dramaturgiának: a Fidesz a valósággal nem feltétlenül átfedésben lévő, indulati szlogenekkel támadta a kormányt, a kormányoldal pedig védekezően és így lúzerséget sugallva reagált. Az ellentámadások következetesen „mellémentek", ugyanis a Fidesz fő bűneként és bajaként azt jelölték meg, hogy nem határolódik el következetesen a szélsőségektől. Utóbbi igaz volt, de nem ez volt a Fidesz fő bűne-baja, hanem – ekkor éppen – a képviseleti demokrácia elleni hadjárat és a gátlástalan, radikális baloldali demagógia. Így a Fidesz és a szélsőségek egyaránt megerősödtek. A beszéd és a valóság közötti távolság pedig egyik oldalon sem csökkent. A továbbiakról viszonylag részletesen szólt ez a könyv.

Utóhang

Ha én párt volnék, avagy: Mit nem kíván a magyar nemzet?

Sokszor mondják barátaim, hogy rendben, ha valaki ennyire pesszimista, de az embereknek arra van szükségük, hogy valaki megmutassa nekik a kiutat. Ne csak a hangulatot rontsam, hanem javasoljak megoldást is. 2014 végének-2015 elejének a tüntetéseiből viszont sokan azt a következtetést vonták le, hogy ha a régi politikai „elit" – az összes párt – lelép a színről, és átadja helyét a civilek spontán szerveződéseinek, akkor a megoldás valahogy összeáll a természetes igazságérzetű emberek szándékainak és gondolatainak összességéből. Szerintem ez álom. A történelem minden hasonló válságát főállású politikusok és – demokráciában – pártok oldották meg, ha megoldották. A válság megoldásához kormányozni kell, és a civil kormányzás: fából vaskarika.

Annyi igazság mégis van benne, hogy amikor ezt írom – 2015 márciusában –, egyetlen parlamenti pártról sem látszik az, hogy képes lenne ténylegesen hozzájárulni a politikai és gazdasági kibontakozáshoz. Hogy bármi használható ötletük lenne arról, hogyan lehetne beindítani a valóságos gazdasági növekedést, felzárkózást – egyvalamivel lehet: nem kevesebb, hanem több kapitalizmussal, több tőkével és vállalkozói szabadsággal –, és ugyanekkor nekilátni a szegénység visszaszorításának, a tömeges mélyszegénység, a kulturális nyomor, a strukturális munkanélküliség felszámolásának.

Egyetlen pártról sem látszik, hogy tudatában lenne, milyen gyökeres változtatásokra van szükség a politikai intézményrendszerben annak megakadályozására, hogy valaha is visszatérhessen a fék és ellensúly nélküli párturalom (a 2010 előtti intézményrendszer ugyanis bizonyítottan nem volt alkalmas az ilyen rezsim megelőzésére). Egyetlen parlamenti pártról sem látszik, hogy kezelni tudná a kettős ideológiai átkot, a Trianon-traumát és a kádárizmus vonzerejét, merne kiszakadni a kommunistázás és nácizás-fasisztázás politikát pótló automatizmusából. És végül: egyetlen parlamenti pártról sem látszik, hogy be akarná zárni a kognitív

ollót, megszüntetni a rendszerszerű távolságot a valóságról való beszéd és a valóság között.

Egyelőre az olló tágra van nyitva. A választópolgárok döntő többsége akarva-akaratlan azt a beszédet fogadja el valóságnak, amit a létező parlamenti pártoktól kap, a civilek jogos követeléseitől pedig – szűnjék meg a korrupció, legyen több szabadság és kevesebb szegénység – legjobb esetben is csak ennek a kudarcos rendszernek a megtisztulása várható, de nem lesz belőle új rendszer.

Az új berendezkedésnek – a nagyobb szabadság és nagyobb jólét érdekében – a NER szöges ellentétének kell lennie. És sok mindenben a NER-hez vezető harmadik köztársaság szöges ellentétének is. Minthogy azonban a politikai közösség reflexeiben a harmadik köztársaság megannyi hibás eleméről az rögzült meg, hogy jó volt, de legalábbis ésszerű és természetes, annak a pártnak a programját, amelyik ilyen célokat hirdetne meg, heves és értetlen ellenkezés fogadná, ha éppen nem lehülyézés.

Már csak azért is radikális változtatásokra volna szükség, mert nem csupán visszatéríteni kellene az országot a posztkommunista fejlődés fővonalához, hanem azokat a súlyos károkat is rendezni, amelyeket a fővonaltól való letérés okozott. Ez vagy menni fog megalkuvó, szellemileg lusta kompromisszumok nélkül, vagy nem megy sehogy. A 2010 előtti rendszer összeomlásához vezető lényegi hiba pontosan az volt, hogy a politikai kaszt a hamis józan észre hallgatva – „nálunk ez másképp van", „mi kivételek vagyunk", „nálunk ezt úgyse lehet megcsinálni" – rossz politikai és gazdasági kompromisszumokat kötött, ragaszkodott hozzájuk; elhitte magának és belesulykolta a kaszton kívüli politikai közösségbe, hogy ezek a kompromisszumok jók.

A következőkben egy kompromisszumok nélküli megoldási javaslat olvasható. Ha én párt volnék, ez volna a programom. Tisztában vagyok vele, hogy pontosan azért, mert sok mindenben ellentétes azzal, amit 25 év alatt a dolgok természetes rendjének tüntettek föl, ez a párt, finoman szólva, nem lenne népszerű, vagyis a programot belátható időn belül nem lehetne megvalósítani. (Ezért használom a feltételes módú „kellene" segédigét.) De valahogyan el kellene kezdeni. Minden kompromisszum a Fideszt vagy a Jobbikot erősíti, vesztenivaló már nincs. A közvélemény-kutatásokból egyelőre az derül ki, hogy a Fideszből kiábránduló szavazók nem állnak át a baloldali pártokhoz, és a Jobbik sem szívja fel őket, bár lassan, de biztosan erősödik. Ez azt jelenti, hogy sokaknak nincs pártjuk, illetve olyan pártra szavaznának, ami nincs.

Milyen párt hiányzik a magyarországi választékból? Jobbközép párt. Pontosabban: van ilyen párt kettő is, a Bokros Lajos vezette Modern Magyarország Mozgalom – részletes és kiérlelt programmal – és Béndek Péter Polgári Konzervatív Pártja – kevésbé részletes programmal, de szintén átgondolt filozófiával –, ám egyik sem tudott annyira megerősödni, hogy a közvélemény-kutatások számba vegyék. Ennek oka részint a magyar választási rendszerben keresendő. Éppen Bokros Lajos budapesti és főleg Kész Zoltán veszprémi szereplése mutatja, hogy a választópolgárok – s a baloldali pártok mostani szavazói közül nagyon sokan – nem menekülnek hanyatt-homlok az olyan jelölttől, aki szabadságpárti konzervatívnak vallja magát. Ha van ilyen jelölt. Miért menekülnének egy ilyen párttól, ha a választási színtérre léphetne?

A pártprogramom tehát gondolatkísérlet: központi része a választási és intézményrendszer gyökeres átalakítása éppen azért, hogy megerősödhessen és megmaradhasson – a többi mellett – egy olyan jobbközép, liberális konzervatív párt is, amelyiknek kétszámjegyű a szavazataránya, holott sem a népi demokrácia iránti nosztalgiákat, sem a paranoid nacionalizmust nem akarja kiaknázni. Hanem olyan politikai szervezet, amilyen az összes többi köztes-európai országban van.

Ennek érdekében a politikai intézményrendszert a köztes-európai szabványhoz kellene igazítani, megszüntetni minden kivételes magyar vonását. Mi a szabvány? Mindaz, ami megakadályozza, hogy békeidőben, forradalmi helyzeten kívül egyetlen párt ellensúly nélkül alkotmányzó többséghez jusson. (Illetve – feltéve, hogy a gazdaság nem egészen beteg – megakadályozza az olyan rossz kormányzást, amely forradalmi helyzet kialakulásához vezet.) Tisztán listás törvényhozási választások, esetleg eltérő ritmusban választott felsőház, szabályozott vétójoggal és kinevezési jogkörökkel. A politikai verseny felszabadítása – mert a politikai közeg minőségének javulása csak ettől várható. A pártalapítás megkönnyítése, a pártfinanszírozás liberalizálása, egyszersmind átláthatóvá tétele és szigorú ellenőrzése. Eltérő ritmusban, közvetlenül választott köztársasági elnök a mostaninál erősebb jogkörökkel – a miniszterelnöki és a vele együtt mozduló parlamenti túlhatalom ellensúlyozására. A kormánybukás (a parlament feloszlatása, előrehozott választások) megkönnyítése. Az országos népszavazás szigorú feltételekhez (választott szervek jóváhagyásához) kötése.

Esetleg – német mintára – örökkévalósági klauzulákat lehetne belefoglalni az alkotmányba, de különben meg kellene szüntetni a kétharmados törvények

kiterjedt rendszerét. A pártsemleges tisztségekbe való jelölésről a régi tisztségviselő mandátumának lejártakor a közvetlenül választott elnök és (egyszerű többséggel) a parlament dönt, az egyeztetés kettejük között (nem pedig a kormány és az ellenzék között) folyik. Ha az elnök és a parlamenti többség azonos pártállású, akkor döntésüket a többi párt mint demokratikus legitimitású döntést tudomásul veszi. Az informális, nem nyilvános alkut nem lehet kizárni, de nem abból születik a döntés, hanem a látható akaratok találkozásából vagy ütközéséből, látható procedúrákban. A rendes ügyészség a kormánynak van alárendelve, a legfőbb ügyész a kormánnyal együtt marad vagy távozik (az ügyészséget nemcsak a tisztesség tartja vissza az önkényeskedéstől, hanem az is, hogy a botrányokkal hozzájárulhat a kormánya bukásához). Korrupcióellenes ügyészség létrehozása – ez viszont a köztársasági elnöknek van alárendelve, azaz független a kormánytól, hiszen azt is vizsgálhatja, nemkülönben az államigazgatással összefonódott oligarchák ügyeit.

A tisztán listás választások mellett alapvetően a következő szól: demokratikus többpártrendszerben a pártok a politikai közösség („az ország") érdekek és ideológiák szerinti tagolódását tükrözik, nem pedig az ország kis földrajzi egységek szerinti tagolódását. Az ideológiák esetében ez föl sem vetődik, ami pedig az érdekeket illeti, nagyon kevés az olyan jogszabályi hely, amely csak egyes földrajzi egységekre vonatkozik. (Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban azért maradhatott meg a történelmileg kialakult *de facto* kétpártrendszer – a briteknél a második, az USA-ban a harmadik –, belsőleg viszonylag tagolt pártokkal, mert az átfogó ideológiáknak és a nagy társadalmi csoportok átfogó érdekeinek a földrajzi megoszlása megakadályozza az egyensúly felborulását; a választói térképen nagy és viszonylag stabil egyszínű foltok vannak. Magyarországon ezek a feltételek hiányoznak.)

A legfontosabb olyan jogszabály, amely kis földrajzi egységeket érinthet, a költségvetési törvény, és a magyar rendszerben a képviselők kötelességének tartják, hogy a választókerületük érdekében lobbizzanak, s ők ezt a képzetet jól felfogott anyagi érdekből gondosan táplálják is. Mindez azonban csak azért lehetséges, mert az általános adókból semmi sem marad helyben. A magyar önkormányzatiság 1989 utáni történetében a személyi jövedelemadóból való részesedés 50-ről 0 százalékra csökkent, azaz miután az önkormányzati rendszert majdnem teljesen kiüresítették, ma olyan fejlesztéseket finanszíroznak a központi költségvetésből, a pesti Parlament soktornyú épületében eldöntve, amelyekről helyben kellene demokratikusan szavazni. A tisztán listás választásokkal, vagyis a képviselők területi lobbizó funkciójának megszüntetésével együtt tehát újra életet kellene lehelni az önkormányzati rendszerbe. Életképes (bizonyos, például 6000-es vagy 10 000-es létszámhatárig közös) helyi önkormányzatokra volna szükség, lehetőleg a személyi jövedelemadó felének helyben maradásával, normatív támogatásokkal, kiterjedt jogkörökkel az oktatás és a szociális ellátások működtetésében és demokratikus ellenőrzésében. A megyerendszer visszaállítására normatív elven visszaosztott adókkal, közvetlenül, demokratikusan választott megyefőnökkel, a központi kormányzattól visszakapott, kiterjedt hatáskörökkel. Az uniós támogatások elosztására felügyelő, a közvetlenül választott megyei önkormányzatokból egy lépéssel delegált önkormányzatokra a NUTS 2-es (tervezési-statisztikai) régiókban.

A lényeg tehát: a központi végrehajtó hatalom féken tartását, a zsarnokság megelőzését minél inkább, minden szinten a szabad és tisztességes választások eredményéhez kell kötni, nem pedig a kormány és az ellenzék közötti, láthatatlan és kiszámíthatatlan alkukhoz vagy névleg pártsemleges tisztségviselők pártatlanságának (hazug) feltételezéséhez. Ezzel párhuzamosan decentralizálni kellene az államot, érvényesíteni a szubszidiaritás elvét. Szabadság, bátorság, bizalom és önállóság – túlbiztosítás, félelem, gyanakvó titkolózás és az egyetlen központnak való alávetettség helyett. Mindez önmagában se nem jobb-, se nem baloldali cél, de Magyarországon *viszonylag* jobboldali ahhoz a meggyökeresedett baloldali nézethez képest, hogy a képviseleti demokrácia kirívó hiányosságait nem a képviseleti demokrácia kirívó hiányosságainak pótlásával, hanem a részvételi, avagy közvetlen és egyeztető demokrácia – világviszonylatban megint csak ritka mértékű – megerősítésével kell jóvátenni. Gyakorlatilag tehát a szabad választások eredményének minden szinten minél nagyobb fokú negligálásával.

Szükség van a dossziényilvánosságra, a teljes állambiztonsági dokumentumállomány – nemcsak a III/III-as „ügynöklisták" – kutathatóvá tételére. Föl kellene tárni és szorgalmasan magyarázni, milyen mértékben hatolt be a továbbszolgáló állambiztonsági hálózat az eleven politikába és gazdaságba. A feltárásban az abszolút korlát az életveszély lehet. Hogy szövetségi kapcsolatainkat ne veszélyeztessük, a kommunista hírszerzés-elhárítás nagyon megkésett lusztrációját egyeztetni kellene a NATO-val és a legfontosabb NATO-tagállamok titkosszolgálataival.

Az ügyészség kormány alá rendelésével és a korrupcióellenes ügyészség létrehozásával együtt ennek is piacpárti, ha úgy tetszik, gazdasági értelemben konzervatív hatása van. Ugyanis semmi sem bénítja jobban a piaci versenyt és szabadságot, nem teszi olyannyira lehetetlenné a meritokráciát és oly kívánatossá a nép államfüggővé nevelését, nem olyan jó táptalaja az antikapitalista propagandának, mint a politikai hatalommal összefonódó, sérthetetlen oligarcharendszer. (Főleg ha az ország tetemes külső, „baráti" pénzeket kap állami elosztásra. Jó példa erre a szélsőbal, illetve a nyíltan oroszbérenc párt előretöréséhez vezető görög hanyatlás.)

A gazdaságban egyszerre kellene beindítani a növekedést, változtatni az ideológiai berögződöttségeken, és módszeresen megszüntetni a szociális-kulturális csődtömeget. Ez ugyanis rövid és hosszú távon ugyancsak bénítja pontosan azt a piacgazdaságot, amelynek növekedésére szükség volna a nyomor felszámolásához. A csődtömeg módszeres felszámolása áldozatvállalást és szemléletváltozást követel a középosztálytól. A dolog – a könyvben bemutatott előzmények után – szinte reménytelen, de éppen ezért kellenének olyan pártok, megfelelő médiahozzáféréssel, amelyek ezt tűzik ki célul.

Radikálisan meg kellene növelni a magánvállalkozási szféra szabadságfokát (a kormányzattal szembeni szabadságról van szó.) A feladat az volna, hogy csökkenjen a munkáltatókat (vállalkozókat) és munkavállalókat egyaránt gyötrő adóteher, másképpen: a térségünkhöz képest kirívóan magas állami újraelosztás, de közben a munkához nem jutók és gyermekeik ne éhezzenek, és a gyermekek kapjanak olyan oktatást, hogy egyszer – öt–tíz–tizenöt év múlva – eséllyel léphessenek be a munkapiacra. Ez hatalmas befektetést követel. (Aki kételkedik abban, hogy a gazdasági program szociálisan érzékeny része jobboldali lehet, annak felhívom rá a figyelmét, hogy a negatív személyi jövedelemadó és az államtól kapott oktatási kuponok rendszerét nem más, mint Milton Friedman javasolta.)

Mivel ezt a hatalmas befektetést csökkenő állami bevételekből kellene finanszírozni, a középosztálynak – a nem rászorultaknak – le kellene mondania bizonyos alanyi jogon járó juttatásokról, a gazdasági teljesítménytől független kedvezményekről; a lehető legjobban áttérnie az öngondoskodásra; és állami alkalmazott tagjainak vállalni kellene a kockázatot, hogy az állam zsugorodása biztosnak látszó, mert piaci teljesítményhez nem kötött munkahelyek megszűnésével jár. Kisebb áldozatra lenne szükség, ha az uniós forrásokat segélyek és

oktatási beruházások formájában a nyomor és a rögzült leszakadás felszámolására használnák föl. Ezzel megnőne a fogyasztás, csökkenne a kereslethiány, azok a vállalkozások pedig, amelyek elől a pályázatlovagok elszívták ezeket a forrásokat, jobban járnának. Az uniós támogatások nem rombolnák, hanem részrehajlás nélkül segítenék a piaci tevékenységet.

Láttuk: az Antall- és a Horn-kormány még egyformán arra ösztönözte az 1990-re megnőtt és megerősödött magyar középosztályt, hogy vállalkozzon, fektessen be, gondoskodjék magáról, váljon tőkéssé. Ezt a tendenciát már az első Orbán-kormány elkezdte megfordítani, majd 2002 és 2010 között a baloldali kormányok és a Fidesz közös erővel nevelték le még inkább a középosztályt az autonómiáról. A második Orbán-kormány a maga államkóros maffiatempójával – azzal, hogy az üzleti sikert még a kisebb vállalkozások, sőt egyének szintjén is az uralkodó klikkhez és helyi lerakataihoz fűződő jó kapcsolattól tette függővé – csak megpecsételte a bűnt. Ami tehát nem a Kádár-rendszer, hanem bizony az 1989 utáni politikai kaszt bűne.

Ezért is kellenének a parlamentbe új – és nem antikapitalista, piacsorvasztó, újraelosztás-hívő – pártok. Ezért kellenének a kibontakozás kormányaiba olyan szakértők, akik el tudnak szakadni a posztkádárista gazdaságpolitikai dogmától, és olyan politikusok, akiktől ezt a szavazók megfelelő hányada elfogadja abban az átmeneti időben, amíg nem érezni közvetlenül a fordulat hasznát. Akik pozitívumot is tudnak ígérni valakinek, nevezetesen az egymillió vállalkozó többségének: azt, hogy az őrült adórendszer meggyógyításával együtt leépítik az egyre szadistább, öncélú bürokráciát, a politikai kivételezettség rendszerét, és garantálják a piaci esélyegyenlőséget. Ami nem azt jelenti, hogy a saját érdeméből erősebbet gyengítik, hanem azt, hogy nemcsak a politikai kaszt kiválasztottjainak teszik lehetővé az erősödést.

És végül: meg kellene szabadulni a sérelmi logikától. Ez nem azt jelenti, hogy bármilyen engedményt kell tenni a totalitárius ideológiáknak, de a politikusoknak, véleményformálóknak önfegyelmet kellene gyakorolniuk, és leszokniuk arról, hogy aktuális politikai vitában nem szélsőséges partnerrel szemben a kommunistázást vagy a nácizást használják mindent lesöprő érvnek. Ehhez egyrészt föl kellene hagyni a Kádár-rendszer tisztán morális alapú elítélésével a politikai propagandában, és számot vetni a több nemzedék által érzékelt, nagyarányú jólétnövekedés tényével és lélektani hatásával. Azzal, hogy a nagy többség tudatában

a jólétnövekedés teljesen elvált a liberális, versengő képviseleti demokráciától és a kapitalizmustól.

Aktív politikai beszéddel tisztázni kellene, és addig ismételni, amíg a hamis közhelyekkel egyenlő súlyú beszédelemmé nem válik, hogy a 25 éves nettó helyben járást nem a liberális képviseleti demokrácia, hanem éppen a képviseleti demokrácia kompromisszumokkal gyengített változata, a valódi politikai versengés korlátozása, a liberalizmus őszintétlen volta okozta, és nem a kapitalizmus, hanem a kapitalizmus politikai-hatalmi megcinkelése. Másrészt föl kellene hagyni a liberális = baloldali, demokrata = baloldali azonosításokkal (megint csak egy hungarikum), megismerni és elfogadni a magyar liberalizmus nem baloldali hagyományát. A magukat konzervatívnak vallókkal szemben nem a „reductio ad Hitlerum" (Leo Strauss) hamis érvelésével élni. Fölmérni a Trianon-trauma mélységét, és a szomszéd országokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatban sérelmi szenvedélytől mentes politikát folytatni. Tudomásul venni, hogy többféle magyar van (a határon innen is, túl is), és örülni a sokféleségnek; erőnek tekinteni, hogy vannak másmilyen magyarok is, más értékekkel és más hagyományokkal, más nézőponttal, más politikai érdekekkel. Hatásos oktatási és kulturális támogatást adni, de a közösségek belső politikai ügyeibe nem beavatkozni, egyes politikai erőiket nem preferálni, és megfordítva: támogatásukat nem fölhasználni a magyarországi belső politikai ügyekben.

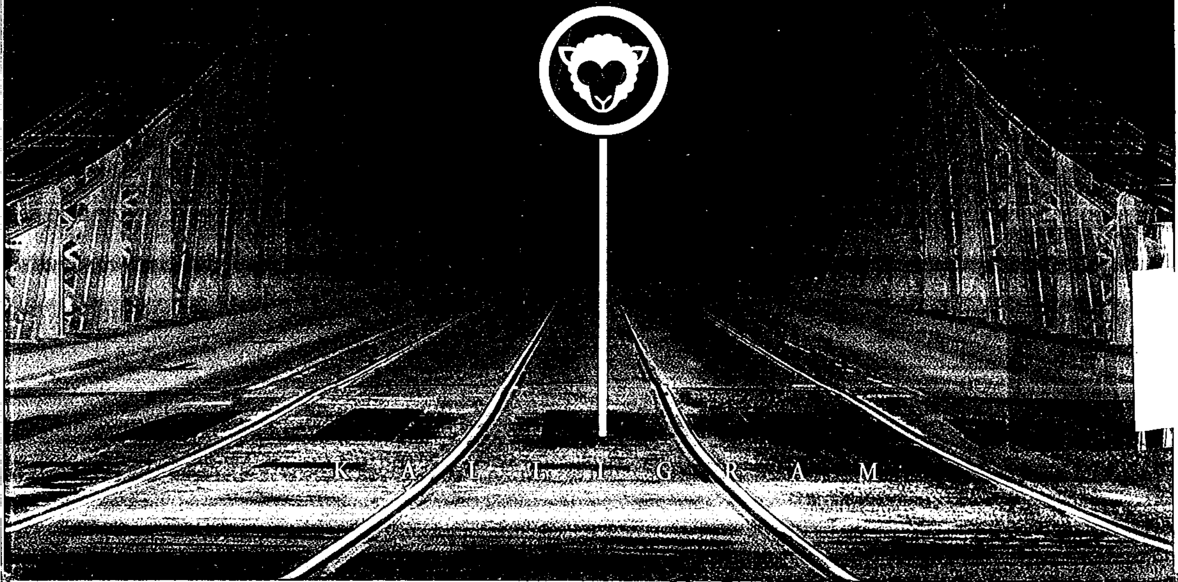
Az esélyekre nem adok becslést, csak ismétlem: kellene.

„A *Báránvvakságban* azt próbáltam földeríteni, hogy az 1980-as évek végének erős, népes, magabiztos, összességében nyugatos, a diktatúrától szabadulni akaró magyar középosztálya és a középosztályba emelkedni akarók tömege miért mondott le – már demokratikus viszonyok között – oly nagy mértékben az autonómiáról. Miért vetette bele magát az állam ölelő karjába (főleg egy ennyire rossz hatásfokú államéba)? A szabadelvű, piacbarát, nemzeti sajátosságokat és kereszténydemokrata értékeket is vállaló, szolidáris konzervativizmus helyett miért választotta a körvonalazatlan, rossz lelkiismeretű – modernséget hirdető, de a múlttól csak félszívvel elforduló – baloldaliságot egyfelől, az illiberális nemzeti kollektivizmust másfelől? (Melyek közül 2010-ben az utóbbi teljes diadalt aratott úgy, hogy magába olvasztotta az előbbi felhasználható elemeit.)

Szerintem ennek az oka – az átmenet módján és konkrét lefolyásán, a rendszer születésének és alapszerkezetének meg nem értésén kívül – két egyedi, csak Magyarországra jellemző történelmi tapasztalat. Az egyik a trianoni tragédia és annak feldolgozatlansága, a másik a Kádár-kori – a kétkezi dolgozókra és a középosztályra is kiterjedő – nagy és tartós életszínvonal-emelkedés. Utóbbinak a politikai következményeivel mint feltétellel az 1989 utáni pártok szintén nem vettek számot, többnyire csak úsztak az árral. Ennek a két tapasztalatnak a foglya máig a lassanként lemorzsolódó magyar középosztály és a belőle delegált politikai elit úgy, hogy (és azért, mert) képtelen bevallani magának."

KALLIGRAM

SZÉKY JÁNOS

KALLIGRAM

Bárányvakság

Hogyan lett ilyen Magyarország?

